АРХИТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФСКИ КОМПЛЕКС
“ЕТЪР”

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Том V

МЕЖДУНАРОДЕН ПАНАИР НА НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ
•ЕТЪР•ГАБРОВО
INTERNATIONAL FAIR OF TRADITIONAL CRAFTS
•ETAR•GABROVO

Габрово
2010 г.

Научен ръководител,
съставител и редактор:
ст. н.с. д-р Ангел Гоев

© ст. н.с. д-р Ангел Гоев – съставител, 2010
© Издателство "Фабер", 2010

ISBN: 978-954-400-335-7

СЪДЪРЖАНИЕ

Бранка Шпрем Ловрич – Ремесленное мастерство – перспектива для будущего развития культурного туризма.....5

Simona Ghiorghieş – The transylvanian fair: past, present and future 15

Ангел Гоев – Майстор, майсторлък, инструмент 26

Михаил Стойчев – Музеят в малкия град и възможностите му за проучване на традиционни занаяти (дърводелството в гр. Килифарево, Великотърновско) 33

Даниел Руменов – Шуменски занаятчии по Джумалиев 50

Светла Богданова – Когато всеки мъж бе творец (За мъжките домашни занятия)..... 78

Надка Василева – Неизвестни щрихи към историята на търновския златарски занаят XVII–XIX в. 92

Анюта П. Каменова-Борин – Споменът за един традиционен занаят в село Митровци, Чипровския край (кожарството – минало, настояще и бъдеще)..... 97

Ивелина Неделчева – Сарашкият занаят в Попово от началото на XX век до днес..... 110

Евгения И. Иванова – Край вода да живееш, от вода пари да правиш… 125

Росица Бинева, Пенка Колева – Воденичарството в Габровско в края на XIX – до 70-те години на XX век..... 137

Цветалин Цветанов – Шекерджийството в Исперихския край ... 154

Ангел Янков – Ракиджийството (варенето на ракия) като занаят .. 157

Биляна Попова – Луладжийството – история, същност и развитие на занаята 164

Мария Арбова-Демирева – Ръкоделието – традиционното занятие на анхиалските жени 178

Величка Илиева – Николай Йовков от Троян – майстор на шейтанките 188

Вася Гергинова – Един самобитен грънчар..... 195

Соня Семерджиева – За тънкостите в калайджийския занаят (разговор с двама бакърджии) 213

Мария Йорданова – Майсторите калайджии Тодора Горанова и Нино Нинов 223

Тинка Бозова – Калайджиите – екзотичните..... 234

Ангел Павлов – Дряновският строител на часовниковата кула в Разград 246

Теодора Василева – Поглед към рисуването върху порцелан със сребро, злато и платина на майстор Светлозар Пармаков 260

Мария Йорданова – Лампи от кожа и папие-маше..... 266

Румяна Симеонова – Общото занаятчийско сдружение в Тутракан и развитие на занаятите от Освобождението до първата половина на XX в. 274

Нина Богданова – Занаятите в Силистра и околията – средата на XX в. (1940–1960 г.)..... 290

Димитрийка Стоянова – Рекламата – свидетелство за занаятите в Елхово (в-к "Пробуждане", първата половина на XX век) 298

Румяна Денчева – Бояджийските каталози от фонда на АЕК „Етър" – Габрово..... 311

РЕМЕСЛЕННОЕ МАСТЕРСТВО – ПЕРСПЕКТИВА ДЛЯ БУДУЩЕГО РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА

Магистр Бранка Шпрем Ловрич
Музей «Старо село», Кумровец, Республика Хорватия

О проекте

Ремесленное мастерство – синоним индивидуального народного творчества с ярко выраженными особенностями и региональными характеристиками.

Именно эти особенности и региональные характеристики стали основной для международного проекта, носящего название: ТРАДИЦИОННЫЕ РЕМЕСЛА – новая перспектива культурного туризма.

Проект (продолжительностью 14 месяцев) софинансируется Европейским сообществом в рамках программы INTERREG III в области сотрудничества с зарубежными странами в целях расширения общего пространства в сфере культуры и туризма, по теме использования традиционных ресурсов для потребностей культурного туризма.

Носитель проекта

Носитель проекта с хорватской стороны: музей Хорватского Загорья – Музей „Старо село“ Кумровец.

Национальный партнер: Крапинско-Загорский регион

Носитель проекта со словенской стороны: Научно-исследовательский институт Бистра, Птуй

Словенские партнеры: Краевой музей Мурска Собота, Краевой музей Птуй

Цели

Основная цель проекта:

a) Создание синергии между традиционными ремеслами, мастерством и нематериальным культурным и туристическим сектором с созданием новой привлекательности и новых культурно-туристических предложений для зарубежных стран.
b) Трансфер знаний – передача знаний о традиционных ремеслах и мастерстве молодым поколениям посредством организации обучающих мастерских.
c) Учреждение Центра традиционных ремесел и мастерства с базой данных о традиционных ремеслах, знаниях и мастерстве с обеих сторон границы с возможностью использования этой базы для создания новых культурно-туристических предложений в пограничной области.

Мероприятия, проводимые в период работы над проектом

Этнологами Центров традиционных ремесел и мастерства из музея «Старо село», Кумровец (Хорватия) и Краевого музея Птуй (Словения) проведены интенсивные исследования в пограничных областях Республики Хорватии и Республики Словении.

В центре традиционных ремесел и мастерства начато внесение данных в базу традиционных ремесел, мастерства и нематериального наследия, предназначенную для дальнейшего использования в работе специалистами по культурному наследию и туризму.

Открытие центра традиционных ремесел и мастерства в Музее «Старо село», Кумровец

Международная конференция на тему: «Традиционные ремесла – перспектива культурного туризма»

В период работы над проектом организована международная конференция на тему: Традиционные ремесла – перспектива культурного туризма. На конференции выступили докладчики – специалисты в области культурного наследия и туризма из Хорватии и Словении. Все работы напечатаны в одноименном Сборнике.

После круглого стола было организовано посещение участниками конференции потенциальных туристических мест, связанных с традиционными ремеслами, предполагаемых для включения в культурно-туристическое предложение Крапинско-загорского региона (Республика Хорватия).

Посещение м. Мария Бистрица – марианского святилища, в котором в настоящее время развиты пасечное дело и свечное ремесло

Посещение гончарной мастерской в Тугонице, недалеко от Марии Бистрицы

В Музее „Старо село“, Кумровец (Республика Хорватия) организованы мастерские, в которых мастера и знатоки традиционных ремесел передали свои знания молодым поколениям.

Кузнечная мастерская

Изготовление традиционных украшений из гофрированной бумаги, соломы и текстиля

Традиционная столярная мастерская

Гончарная мастерская

Кровельная мастерская – покрытие крыш ржаной соломой

Параллельно организованы обучающие мастерские на пограничных территориях Помурья и Подравья в Республике Словении.

Изготовление цветов из гофрированной бумаги

Изготовление предметов из кукурузных листьев

Выставка «По пути традиционных ремесел вдоль хорватско-словенской границы (Словения)

Организованы международные выставки традиционных сувениров, созданных мастерами и участниками мастерских. Данные выставки подтверждают, что традиционные сувениры в настоящее время могут найти новое место в рамках туристических предложений, использоваться при организации различных мероприятий, а также в оформлении помещений, выполненных в традиционных стилевых решениях.

Традиционные предметы как сувениры (Хорватия)

Проект «Традиционные ремесла – перспектива культурного туризма» представлен на международных туристических выставках в Словении, Хорватии где туристическим агентствам предложены новые предложения по туризму:

- Познакомьтесь с Хорватским Загорьем.
- Медовые пряники и деревянные музыкальные инструменты – в подарок.
- По прекрасному Стубицскому краю.
- Сувениры Златара.
- Выпьем за Марию Юрич Загорку!
- По дорогам старых гончаров

Участники и пользователи проекта «Традиционные ремесла – новая перспектива культурного туризма»

УЧАСТНИКИ:

- Представители ремесленного бизнеса и знатоки традиционных ремесел и мастерства.
- Участники мастерских.
- Специалисты в области этно-наследия.
- Специалисты в области культурного туризма.

ГЛАВНЫЕ ПОЛЬЗОВАТЕЛИ:

- участники проекта;
- учреждения культуры и парки;
- туристическая индустрия (агентства, туроператоры, спа- центры, ивент-менеджеры и т.п.);
- местные сообщества (регионы, ремесленные палаты, малые и средние предприниматели).

THE TRANSYLVANIAN FAIR: PAST, PRESENT AND FUTURE

Simona Ghiorghieș

Folk art reflects the life of the people. Each and every folk art object is a piece of document about life in a specific period of historical development of the people. First of all folk art is beautiful because it tells the story of life under all its aspects.

(C. Irimie)

The tradition of annual fair is very old in the Romanian settlements and it representing the much desired moment for a large exchange of goods. In the lifestyle evolution, the fair had a great impact on people. The sold products influenced the taste and the claims of the local community.

Studing the fair it can followed the circulation of material and spiritual goods, their transfer from one community to another. For a long time, the fair was the only opportunity to get out from the local community and meet other lifestyles.

Observing the evolution of fair, in general should be one of the main goals of the ethnographical research because they are infuencing the life of the individual in particular and of the comunity in general. In order to make a good analysis on the fair we should keep in mind two of its aspects: the economical exchange and the social-cultural exchange.

Many of Transylvanian towns due their begginings to the annul fairs, approved by the time officials as specific meeting locations of those who wanted to buy or sell agricultural or handicraft products, animals.

Ussualy fairs arise when the habitants of a specific area obtain a surplus of products and feel the need to sell them, first and for second to obtain the goods needed for its own household. That's why most of the fairs

had developed at the limit between hill and plain regions, a place where a continously exchange can be held.

The first documentary mentions towards Transylvanian fairs are held from the middle of the XlVth century when are mentioned the fairs: 1347 – Baia Mare, 1353 – Bistrita, 1376 – Agnita.

The right to organize an annual fair meant a free exchange of goods, in a legal way, on the territory of a habited area, each year, on a period of time that could vary from 1 to 14 days. Anyone could participate to this event without paying a custom or taxes.

The place where the fair was orghanized varied from case to case. Some of them were held outside the city, others inside.

In Sibiu, the annual fair was held into the town and this fact is suported by the grafical (Neuhauser, „Sibiu Fair", J.Rey, „Saint Friday Marketi", Emil Volkers, „Fair") and written documents. The exactly location of this fair is still discussed, but most of the evidences place this event in the Small Square of the town.

The documentary gaps concerning fair history are successfully completed by the 1819 Franz Neuhauser painting called „The Sibiu Fair", the most complete imagine of a Transylvanian fair. With patiance and humour Franz Neuhauser the Young (1783–1836) presents merchants, paysants and beggars, patricians, but also high class and Romanian boyars, small bourgeoisie, priests of different religions, military, wealthy and poor paysants as well. All of them are discussing, negociating, interacting. The painter catch out in his works the specific atmosphere of the Transylvanian Fair presenting attitudes, characters, habits, social relations and crafts. His works helps us to visualize a very colourful world, of the city and village as well, two different worlds in a permanent contact, dialogue and interference on 5 continuous paintings that come together to represent the Transylvanian Fair of that period on a 34x156 size.

It's a composition of characters, trends, hair styles of each and every social statute and ethnical membership that only a fair can bring together. Young men in blue suits, traditional saxons in long, black coats, the Reformed priest, the Orthodox priest with his long white beard discussing with the Greco Catholig priest. The student with his hat and long hair, town military, a Romanian paysant with a golden neckless and red boots, orientals, but also gypsies and beggars.

It can be discovered that everybody is selling or buying something. Some of them are selling water melon, others barrels, a woman sells pottery while another one already bought it and has it in her basket. An icon painter shows his works while in another part of the fair some women have for sale whool blankets.

The fair in general and the annual fair in particular brought a change into the city architecture, new constructions and buildings related to this event changed the city imagine. If in the XHIth century some authours like Goldenberg claim that the fairs from Sibiu, Turda, Dej, Sebeș și Cisnădie took place in unprepared places, with the pass of time the aspect of fairs and markets changed completly. The vaults and the guil houses appear and together with them some temporary design for the fair space: tents, tilt carts, tables.

During Middle Ages and until the beggining of the XXth century, the fair was the catalyst of the most varied social categories, of the best merchandise, of the newest gossip, a place for comercial exchange and mostly a place of celebration.

The annual fair is a special event because it is free from any restriction: craftman and merchants, buyers off all kind were freely negotiating. During the annual fair the local urban authonomy ceased to work.

In Transylvania, at first the market days was held on Sunday and then on Tuesday and Friday. Documents from XVI–XVII century say that Sibiu had 2 annnual fairs, held in spring and autumn, during several days or even a week. In the XVIIIth century the annual fairs were reduce to three days.

This regular meetings, from time to time in the same places, at which different social categories are taking part (paysants, townman, merchants, craftman) from far or close regions, to buy or to sell, or just from the desire to be together, to party are not phenomena specific only to Romania. The fairs were spread along Europe from the West to the East and under one way or another they are still kept until nowdays. Fairs were a specific category of the medieval social and economical life. But this doesn't mean that they appeared, developed and functioned in the same conditions all over, just that in a way they functioned in the Middle Ages and in another in the XlXth Century.

In the XVth century craftsmnn that work on demand for feudals appeared. Due to their high specialization the fairs are getting big and they

will influence the artistic folk creations because they give the opportuity of a higher interregional exchange and this will bring to the enrichment of regional styles.

The economical exchange between regions, the increased role of the fairs contributed to the infiltration of new elements, of mutual lowns, to the tendency of style unification. This contact between people from different regions was detected also in the traditional folk costume due to the selling of different goods and to the direct human contact. Fairs are comercial opportunities that are held annualy, several times a year or every week. Instead the market is held daily, or almost daily.

The fair has three major functions: economical, social and cultural. The main function of the fair is the economical one allowing that on precise points of the year the goods needed in the household to be bought.

The social function of the fair emerges from the fact that it represented a place to meet, to contact people from far regions, that were coming to the fair not only to negotiate but also for the social contact, this event occasioned many engagements and marriages.

Fairs are important events that bringtogether the communities under the aspect of good exchange. A large circulation of elements of culture and civilisation is taking place. For example, the fair on Gaina Mountain was a good way to bring youg girls and boys together, the event being an opportunity to meet young people from other villages. With the pass of time the fair become a marital selection factor. Many of the marrages from this area were a result of the fair on Gaina Mountain. At the fair the girls were seen, admirated, known, courted, but not sold as some of the researchers once presumed. The girls were taken, not bought and the fair generated the marrages and not the marriages generated the fair.

Another example of the social perspective of the fair is the Kiss Fair from Halmagiu. It was held on the Saint Theodor, in the first Saturday before Lent. At this event the most important participants were the newly wedded, married in the period between Christmas and Lent (the Easter Fast). At this fair the new wife came with her mother-in-law, dressed in her weeding costume and with her bride crown on her head. On this event the bride kissed her relatives and friends from the other villages, offering them wine from an embellished bottle. The persons who were kissed had to pay the bride with "good home" wishes and some money. In this

case the Kiss Fair represented the first opportunity for the young couple to meet their family and friends from the far villages, and therefore from a social point of view the "newly wife kiss" is an explainable phenomenon. The Kiss Fair from Halmagiu is a "festival of the brides" in which they were showing their beauty and youth all together with their multicoloured costumes from the Zarand County.

The cultural function of the fair is revealed all during the event. The trade activity was followed by parties, and in this way the folk creations gained a larger public, but were also subjected to a larger critic. The fair offered moments of leisure, party, dancing, folk theatre, etc.

The historical documents concerning Transylvania show a tight interdependence between the appearance of the fair and the development of towns. The fairs are economical and social phenomena, different from a period of time to another and even in the same age they are suffering mutations.

Through the fair we can follow the goods circulation – material and spiritual ones- from a community to another.

The appearance of the Transylvanian fair is a result of the economical exchange. Alongside this factor stands up the geographical one, the need to exchange between different regions. Fair developed on the intersection of different regions, of places with a high traffic, at the intersection of important roads.

The fairs have developed in time not only as a selling place of products but as a meeting place of ways of life, of the oppinion exchange, of spiritual changes. The products sold in the fair contributed to the change of habitant's taste and claims from the fair area. The fair has also a function of spreading the technical novelty, of introducing a new culture. Between the participants economical and social relationship are established.

The goods brought into the fair form a new taste, a new request and finally new needs, influencing peoples' way of life and explaining the presence of some products in other spaces then their own production area. The contact on large areas, geographical far away allows the transculturalisation process with its multilpe consequences the contamination, the renewal and diversification of the forms of the folk culture

* * *

CASE STUDY – The Romanian Craftsmen Fair of ASTRA's Museum, Sibiu, Romania

In 1983 "ASTRA" Museum Sibiu started its own Programme of Safeguarding the Intangible Patrimony by organizing The Romanian Craftsmen Fair, promoting this way the traditional crafts. Taking into account UNESCO's Recommendations (Paris – 1989 and Venice – 1999) and using UNESCO's syntagma "Living Human Treasures" the Programme flourished after 1990, being nowadays a national system of safeguarding the values of the intangible patrimony, including identification, documentation, research, preservation, awareness raising and especially handing down towards the new generations.

The Fair evolved every year, gathering this year around 200 artisans from all the ethnographical areas of the country, representing all types of the traditional folk crafts inherited from our ancestors: weaving, embroidery, pottery, painted Easter eggs, wood and bone carving, glass or wood painted icons, vegetable fibres knitting, making of: sheepskin coats, mask, traditional jewellery, dolls making, musical instruments, hats, being recognized by the specialists as the most abundant and famous fair of this kind in Romania.

In 1983 "ASTRA" Museum succeeded to "ruin a myth", the Romanian museum motto:"science, culture, education" by transforming its visitors from "spectators" to "actors" of the cultural play, beneficiaries of a fun-educational offer and the Craftsmen's Fair become a social phenomenon.

The fair held and strengthen the cohesion of a community, offering people the possibility to meet each other and to active participate to this event (the religious ceremony, the dance, etc.)

Due to the interpenetration environment – functionality – practical demonstrations – commercial offer, the Romanian Craftsmen Fair succeeds to recreate the atmosphere of old fairs and the visitors of ASTRA become active participants to the fair. The specific atmosphere of the Fair is completed by the habitual ginger bread stalls that are the visitors' delight. This event also gains from the wonderful landscape and atmosphere that ideally reconstitutes the image of the old times village through museum's 150 monuments, of which 46 are traditional households with workshops where the artisans from the Fair work and display their products and also through the churches that are historical monuments (here is celebrated

the religious ceremony that inaugurates every year the Fair). The annual Craftsmen Fair from Dumbrava Sibiului, ASTRA, Sibiu is held yearly around 15th of August, the day of celebration of St Mary.

ASTRA's Fair keeps the original character of the fair due to the preservation of its commercial function, but through the evolution of this fair the functions become more complex. Here comes the educational function due to the practical demonstrations (the entire museum becomes a workshop), the artistic and documentary function (in order to keep old habits concerning the clothes wore in the fair), through the presentation of traditional folk costumes from the original areas of craftsmen, but also its social function of intermediation of contacts between craftsmen and visitors.

"ASTRA" initiated in 1983 a bold cultural event for those days, an event that supposed the association of a commercial activity with a cultural approach, but still the longevity of the Romanian Craftsmen Fair proved that such an event is a success full recipe taken over later by the majority of ethnographical museums in Romania.

All over the country craftsmen live and work passing the craft from generation to generation and it was an ethnographical museum mission to become the economical and cultural binder of this wonderful people. It was necessary that the city noise of modernity to intertwined with the village silence, with its origins in order to recharge it with substance and sense. And from these considerations ASTRA Museum organised a craftsmen fair.

If at the first edition of the Fair 20 craftsmen participated, this year the fair hosted 200 traditional handicraft men, reuniting all the ethnographical areas and ethnics that together recreate the whole image of the traditional folk art performance.

Romanian Craftsmen Fair is a complete show: scenography – the natural environment, the original architecture of the museum monuments, actors – craftsmen and visitor as well and high level artistically representation – the practical demonstrations.

The audacity from 26 years ago to take over and manage a cultural and economical activity proved its double utility: in the cultural area by bringing to life and refreshing the crafts, through the rigours selection of non value, but also in the economical area because of Museum's financial support offered to the craftsmen.

For the handicraft men the fair functions like a market study, the direct contact with the buyers allowing them an objective analysis of demand and an evaluation of the price quality report.

Romanian Craftsmen Fair wants to accomplish a dialogue between the craftsmen and the visitors (by singing, dancing and taking part in workshops) and encouraging the young generation to know, to protect, to learn and to transmit the traditional culture. The target group of this event is diverse: *the great public,* not so well-informed in the area of folk art, the Romanian and foreign tourists, pupils and students of art, history or sociology schools, private collectors of traditional folk art objects and the owners of art galleries, specialists in the field of culture or folk civilization.

In the Romanian village world, the annual fair represents the defining element of the rural community cohesion: at the fair people buy and sell, an exchange of products of different natures is getting on, but first of all people get together and bounds are made. The fair is the place where the locals or the guests, producers, buyers get in contact and socialize. Here the rich and the poor are negotiating as well, in the tumultuos of the lair there is a place for everything and everybody.

The Romanian Craftsmen Fair from ASTRA Museum in Sibiu is the best method to promote the tradition and the tradition is the one that gets people together.

This was just some fragments from the past and present of the Transylvanian fair history and concerning the future of the fair we can only present the ASTRA Museum's vision of the future of the fair. Since "ASTRA" Museum decided to accomplish the objective of promoting the values of the immaterial patrimony it initiated a series of events and founded some institutions, all gathered under the badge of "Living Human Treasures" Programme. This Programme developed on national scale, having the participation of numerous folk art and ethnographical museums and also of the National and County Centres for Promoting the Traditional Culture, consists in: Romanian Craftsmen Association with a new created Department for Disabled Craftsmen; The Folk Art Galleries (Museum's Shops); The National Contest For Children "Traditional Folk Crafts"; The National Festival of Folk Traditions; The National Festival of Customs and Traditions, The Academy of Traditional Arts From Romania; Romanian Craftsmen Fair; The National Fair of Toys; The Fair of Rromany Craftsmen. So if we talk about the future of fairs we should take a look over two of this programs: the Children contest and the Academy.

The first week after the Romanian Craftsmen Fair in the Open Air Museum from Dumbrava Sibiului hosts a contest that reunites the gifted children from Romania's villages that were brought up in the spirit of tradition. All the participants (156 children from 35 Romanian counties, Sibiu included) came in Sibiu as winners of the county craft contest, eager to compete with each other and to share everyone their love for tradition during The National Contest For Children "Traditional Folk Crafts".

The small artisans (between 6–18 years old) animated the homesteads of the museum giving life, carrying on the local tradition and the secrets acquired from their masters, to traditional objects (utilitarian or decorative) for their community. Some of the participants' masters, instructors were by children's side to encourage and guide them closely. Each contestant displayed in the homestead that became his) her own workshop objects created during the last year, having also the possibility to sell them to the visitors. In the same time, the participants became ad hoc instructors for visitors willing to practice their skills (using the weaving loom or the potter's wheel).

At the other end of this structure stands the „Academy of the Romanian peasant" and represents a kind of forum of the highest representatives of the folk culture. Within the Academy are portraits of craftsmen acknowledged by their communities as bearers of an inestimable value that worth to be carried on.

Bibliografie

1. Apolzan, Lucia. *Carpații – tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi.* București, 1987.

2. Arghezi, Baruțu T. *Târgul de fete de pe muntele Găina. Mari tradiții românești.* în: *Argeș. Revistă de cultură,* Pitești, 3, 1968, nr. 8, p. 20.

3. Blaga, Iuliana. *Contribuții la studiul relațiilor de schimb – târgurile. In: Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, 1977, nr. IX, p. 229–236.*

4. Blăgăilă, I. *Târgul de fete de pe Găina. In: Universul, nr. 197, 22 iulie 1933, p. 7.*

5. Idem. *Târgul de fete de pe muntele Găina. Arad, Editura Orizonturi Noi, 1945.*

6. Bogdan, Ioan P. *Originea mitologică a "Târgului de fete" de pe muntele Găina. București, Editura Gândirea, 2004.*

7. Bradu, Ioan. *"Bâlciul din Hălmaj". O sărbătoare a tinereții și primăverii.„ Târgul sărutului". în: Crișana, Oradea, 22, 1967, nr. 67.*

8. Bradu, Mircea. *Din nou pe muntele Găina. In: Familia, Oradea, 1, 1965, nr. 1.*

9. Bucur, Corneliu; Marcu, Aurelia. *Târgul Copiilor Meșteșugari din România. Document de prezentare. Fișă de copil meșteșugar. In: Buletin informativ, Sibiu, 1991, nr. 2, p. 12–14.*

10. Comăniciu, Germina. *Importanța târgurilor din Oltenia și Muntenia pentru desfacerea produselor meșteșugărești. In: Oltenia. Studii și comunicări. Etnografie, Craiova, 1974.*

11. Conea, I. *Vechile târguri – nedei de pe culmile Carpaților. In: Buletin științific. Academia R.P.R. Secția de științe geologice și geografice, II, 1957, nr. 1–2.*

12. Constandin, Clemente. *încununarea boului în cadrul Nedeii de la Silivașul de Jos. în: Mioriția, Deva, 1997, nr. 3, p. 25–26.*

13. Crăciun, Bejan. *Popas la Târgul sărutului. In: Familia, Oradea, 3, 1967, nr. 3, p. 11.*

14. Dorobanțu, Corina. *Târgurile, prilej de comercializare a ceramicii populare tradiționale — prezent și perspective — sau ceramica tradițională în târgul contemporan. Sibiu, 1998.*

15. Dumitru, Antonie. *Conceptul de „Museum Vivum" leitmotivul Târgului Creatorilor Populari din Muzeul Civilizației Populare Tradiționale„ ASTRA ". în: Cibinium 1990–2000, Sibiu, p. 189–194.*

16. Giurescu, Constantin C. *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea. București, Editura Enciclopedică, 1997.*

17. Goldenberg, Samuel. *Despre târgurile și bâlciurile din Transilvania în secolele XIV-XVII. In: Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, 1974, p. 208–216.*

18. Irimie, Cornel. *Câteva însemnări despre nedeia de la Șureanu. In: Studii și cercetări de etnografie și artă populară, București, 1965, p. 329–335.*

19. Idem. *Nedei. In: Contemporanul, București, 1966, nr. 31, p. 1.*

20. Luca, Ioana. *Obiectul etnografic și artefactele artistice de inspirație sau tradiție populară în contextul politicilor culturale moderne. In: Transilvania, nr. 7–8, 2005, p. 133–134.*

21. Palamariu, Olimpia. *Trăsături specifice ale evoluției târgurilor hunedorene. In: Sargetia, 1999–2000, tom XXVIII/XXIX, p. 293–303.*

22. Pavel, N.S. *„Târgul de fete" de pe muntele Găina. în: Bidetinul Societății Regale Române de Geografie, București, 1926, tom XLV, p. 124–125.*

23. Popescu, Rica. *Aspecte ale dezvoltării târgului și orașului Făgăraș în epoca feudală [secolele XIII–XVIII], în: Cumidava, 1969, nr. 3, p. 133–141.*

24. Sarsamă-Dragomir, Sebastian. *Târgul Creatorilor Populari din România, ediția a XIV-a. In: Buletin informativ, Suceava, 1993, nr. 6–7, p. 110–111.*

25. Stoia, Livia; Cioran, Dorana. *Târgul Creatorilor Populari din România. Studiu sociologic asupra opiniilor vizitatorilor români și străini. In: Revista muzeelor, 35, 1995, nr. 1, p. 64–70.*

26. Ștefanie, Tudor. *Târgurile din Turda. Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2007.*

27. Teianu, Daniela Elena. *Rolul târgurilor și expozițiilor internaționale în politica comercială de promovare a exporturilor de turism. București, 2006. [Teză de doctorat]*

28. Toth, Susana. *Târgurile din Oradea. In: Biharea, 1974, nr. 2, p. 83–206; 1976, nr. 4, p. 125–160.*

29. Urduzia, Claudia. *Târgul ca loc de confluență. Târgurile anuale ale Sibiului – imagine a multiculturalității transilvănene (I). în: Cibinium 2001–2005, Sibiu, p. 233–236.*

МАЙСТОР, МАЙСТОРЛЪК, ИНСТРУМЕНТ

Ангел Гоев

Занаятчийската работа е изключително ръчна. И не случайно народното разбиране за нея винаги е свързано с ръката. За добър майстор народът казва, че има *златни ръце*. Благодарността за добре свършена работа е изразът *Златни ти ръце, майсторе*!, казван и приеман като най-висша признателна и одобрителна форма. Със същото значение са и народните изрази: *Майсторска ръка!*, *Майсторски ръце!*, *Личи си, че с ръка е пипнато!*,*Каквото му пипне ръката, си личи!, Майсторска ръка е пипала!*, *С ръка направено!*, *Камък да улови, на злато става!*, *Да ти направи нещо с ръце, та да ти продума!*, *Хубаво, та излято, като че ли ръка не го е пипвала!*,*Иде му отръки!*.

Освен ръката, като положителен определител за добър майстор и добра майстория, качествената им характеристика допълват и други народни изрази. За известен, почитан, сръчен и добър занаятчия народът казва, че е *лицат майстор*. Същите качества, с допълнение за пъргав и добре вършещ си работата, го окачествяват като *пишкин майстор* или *пофатян (похватен) майстор* или, че е *изпекъл занаята*. За такива е казано още, че *От нищо нещо прави*, *От точилото мед изкарва* или *От ялова крава теле изважда*. *Пъпът му хвърлен в дюкяна*, казва народът за някой, роден за занаятчия и обобщава за всички тях, че *Добрият майстор работата го хвали!*. А за отношението добър майстор – добра работа е казано, че *Добър майстор не си сери на занаята!*.

Пак ръката е определяща и за лошо свършена работа. При такива случаи народът казва *Направил го, та си оставил ръцете!*, *Оставил си ръцете!*. За лош, несръчен и непохватен майстор е казано още, че *Пипа като сакат!*, *Ръцете му вързани!*, *Вързан в ръцете!*,

Той е с вързани ръце!, *Ръцете му отзад!*, *Отрязали му ръцете и ги лепнали отзад!*, *Ръцете му наврени в гъза!*, *Седнал си на ръцете!*, *Ръцете му наврени под камък!*, *Сложил си ръцете под камък!*, *Ръцете му леви!*, *И двете му ръце леви!*, *Каквото пипне с ръка, все го разваля!*, *Да направи нещо неможе, ама да развали – иде му отръки!*, *Развалиръка!*, *Работи като с чужди ръце!*, *Няма мъртва направа, мъртви ръце има!*, *Ръцете си оставил!*, *Ръцете му оставени там!*, *Не го е правил с ръце, ами с крака!*,*Сякаш с крака го е правил!*. *На калпав дюлгерин ръцете му пречат!*.

Освен изразите за ръка, негативната майсторска характеристика се изгражда и от названията *Пишман майстор*, *Набеден майстор*, *На сила майстор*,*Терсене майстор* – използвани в случаите да обозначат лош, който не работи добре. *Камъкът иска да си иде на мястото, ама майсторът не го пуска* – е казано за лош майстор, който не си владее занаята. Иронично, за калпав майстор, казват, *Голям майстор, калдаръмът му никога не е пропадал!*. За лош майстор, който е учил, но недоучил занаята има израз *Влязъл в кюпа, ама не го улавя боята*, или обръщение *Ако избесят майсторите, ти на права бога ще идеш!*. За майстор разсипник, който само хаби материал и за малка работа прахосва много, казват *Черкова прави, град съсипва!* или *Майстория кози пасе – пет закара, три докара!* и още *Аба заправил, торба направил!*, *Майстор Грую вретенаря, от три буки три вретена и едното наднадено!*. А може би най-точно лошият майстор и лошата му работа илюстрира народната попържня – *Майсторе, викам ти майстор, защото не ти зная името. Ама като ти гледам майсторията, да та таковам в майстора!*.

Занаятчийската работа си иска съответния извършител, затова е казано, че *Всяка работа си иска майстора!*, *Всяка работа от майстора си се бои!*, и още, *Камила гайтан не плете!*. За недобре свършена работа и съответно за лош майстор се казва *Той го прави на врата, то излиза прозорец!*. Всеизвестно е, че качеството на стоката зависи от майстора, затова е казано, *Каквато стомната, такъв и майстора!*.

Какъвто и да е, добър или лош майстор, той трябва да изучи занаята, *защото занаят наготово няма* и *занаят не се дава даром*. Занаятчията казва, *Ризата от гърба можеш ми взе, ама усталъка*

ми не можеш!. Но има една стародавна занаятчийска подробност, че *Занаят не се дава, занаят се краде!* или казано по-точно, *Занаят не се учи с ръце, ами с очи!*. Казано е така, защото никой майстор не казва тънкостите на занаята си. Те се предават вътре в рода, от баща на син и на внук. В тази връзка е и народният израз *Денят ша си загубя, ама занаятът не!,* отнасящ се за майстор, който спира да работи, когато в дюкяна му влезе външен човек, за да не му *открадне* занаята. Пак в този смисъл е казано, *Кракът му в гроба, а стиска джоба* – за стар майстор, който крие тънкостите на занаята и не си го дава, или *Нищо се в гроб не носи, освен майсторлък!*.

Характерна занаятчийска особеност е, че майсторът прави изделия за себе си и собствени нужди най-накрая, ако остане време. В този смисъл са и многото поговорки като: *Обущарят бос ходи!*, *Обущарят все със скъсани калеври ходи! Шивачът носи скъсани гащи!, У грънчар ново гърне няма!, Къщата на дюлгерина капе!, Когато вали дъжд, дюлгеринът седи у комшията, че неговия покрив капе!*.

Но народът е казал и още нещо много важно – *С голи ръце нищо не става* или *С празни ръце нищо не се върши*! Този много точен израз фиксира една задължителна необходимост при занаятчийския труд, без която занаятчийският продукт е невъзможен. И това е занаятчийският инструмент, или нещото, което човек държи в ръката си и с него сътворява изделието. Народът много точно е казал, че *Всеки занаят си иска сечивата!* и още, *Половината от майсторлъка е инструментът!*.

Това е оръдието на труда, първото и най-важно човешко откритие и завоевание, което поставя началото на човешката еволюция и рязко разграничава хуманоида от останалия животински свят. Това е моментът, когато той открива, че освен потребителската форма на живот водена досега, да използва наготово, което намира в природата, може да има и друг начин на живот, който му разкриват и предоставят оръдията на труда. Те удължават човешката ръка и я правят създаваща и творяща и го въвеждат в безпределните простори на създаващата и творяща форма за живеене.

Осмислянето, създаването и използването оръдието на труда, тотално разтърсва и нарушава цялостта на единния до този момент свят. Свят, разбиран като природа, в нейното неизбродимо неживо и

живо многообразие. До този момент живото същество хуманоид е част, само един микроскопичен елемент от единствената природа. Тя е онова праначало, съществуващо независимо и извън него и неговото съзнание и действие. Природата съществува и се развива по собствени закони и всичко в нея, неживо и живо, също съществува и се развива по силата на тези закони. Това е така до момента, в който природната еволюция предоставя на хуманоида възможност за евоюлиране. Хуманоидното същество започва да въздейства на природата не непосредствено, както досега, а чрез създадените от него и несъществуващите досега оръдия на труда. Те са оня универсален отличителен знак, който маркирва и отличава човека и човешката дейност от природата и природните сили. Създаването и използването на оръдията на труда изменя отношението на човека към природата, прекъсва съществуващата инстинктивна животинска връзка между него и нея чрез създаването и използванетона продукта създаден от него чрез тях. Този епохален момент е началото на културното човешко съзидателно отношение към и във природата. Човекът, чрез оръдието на труда, започва да сътворява и изгражда своя, човешкия свят, разбиран като култура. В света на природата, чрез оръдието на труда се появява светът на културата, сътворен и обитаван от човека. Така, това първо и най-ранно разделение, оформя универсалната бинарна опозиция природа – култура, която изгражда понататъшните мирогледни представи на човека.

В началото започнахме с майсторската ръка. Без нея оръдието на труда се обезсмисля. Чрез нея човекът твори, а оръдието на труда е инструментът, без който творчеството е невъзможно. Така се оформя троичността на занаятчийския труд, разбиран като човешки труд въобще: човек (майстор) – ръка – оръдие на труда (инструмент). Всеки елемент от тази верига прави възможно творението. Затова те са взаимосвързани и взаимозависими. Например, човешката ръка, от преден крайник, се е развивала и усъвършенствала при работата с оръдието на труда и постепенно се е превърнала от орган на труда в негов продукт (майсторска ръка). Тя от своя страна, усещайки труда, подсказва на човека възможностите за усъвършенстване оръдията на труда. Тяхното подобрение предоставя възможности пред човека за количествено и качествено увеличение на

крайния продукт. Това пък довежда до подобряване условията на живот. Така, хилядолетия наред, човекът, хванал оръдието на труда в ръката си, са неразделни, за да ги видим и днес такива.

Неразрушимата времева връзка създава определени представи и съответните отношения на човека към оръдието на своя труд. Те започват да се изграждат още през най-ранните човешки времена, обогатявани и развивани през целият исторически път на човека. Но поради специфичното им нематериално естество, ранните исторически източници не ни предоставят конкретна информация за тях. Някои фолклорни представи и етнографски информативни записи от XIX и XX век фиксират народните вярвания за отношението майстор – инструмент. Една вяра, дошла от дълбоката древност, която в по-голямата си част е жива и днес.

Връзката майстор – инструмент е толкова органично единна, че народната вяра винаги ги възприема като едно цяло. Липсата на инструментариум обезсмисля същностната характеристика на майстора. Затова народът категорично е казал, че *Майстор без инструмент, не е никакъв майстор!* и още, *С две голи ръце нищо не става!*, *Къща тръгнал да прави, не си взел теслата!*, *Доде чук не прочука, дувар не се вдига!*. Нещо повече, традиционните представи дори възприемат инструмента като самия майстор. В някои стари исторически документи срещаме изрази като*: "Две тесли ми правят плевнята"*, или *"Три мистрии ми зидат къщата"*, което ще рече, че двама майстори правят плевнята или трима дюлгери строят къщата.

Когато става дума за майсторлък, това единство се поляризира негативно за майстора. В тази връзка народът казва, че *Няма лош инструмент, има лош майстор!*, *На калпав майстор инструментът му крив!*, *На калпав дюлгерин теслата му пречи (му крива)!*.

Горната мирогледна тъждественост предопределя отношението към инструментите, като отношение към жив човек. Народът казва, че *Истинският майстор се има с инструментите си като с живи хора!*.Той им говори и се отнася почтително с тях. Многобройни примери илюстрират едностранния диалог между майстор и инструмент. Когато ще започва работа, занаятчията подканя инструмента: *Айде да се захващаме, че тази работа нас чака!*, *Айде да я подхващаме, че няма кой да ни я свърши!*, *И да я гледаме и да не я*

гледаме, тя нас чака (ние ще я работим), ами айде да я почваме от края!, *Да си плюем на ръцете и да я подхващаме!*, *Да я започваме, че кое време стана!*.

Представата за идентичност майстор – инструмент предопределя забраната за преостъпване. Традицията казва, че *Който е майстор, не си дава инструмента на друг да работи с него, защото загубва майсторлъка си. Усталъкът върви подир инструмента*. Затова всеки майстор си пазел инструментите.

Вярванията казват, че с което човек си изкарва хляба, стои над всичко. Затова пред инструмент не се псува, а за най-лошо се смята да си напопържаш (напсуваш) инструмента. Пред инструмент не се говори лошо и не се лъже.

Отношението занаятчия – инструмент проличава и от състоянието на инструментариума. Народът казва, че за майстора се съди по инструментите и уточнява, че *Инструментът мяза на майстора си!* и че *Добрият майстор ще го познаеш по инструментите!*, *Не питай за майстора, видиш ли му брадвата!*, *Какъвто майсторът, такваз и теслата!*.

Занаятчийската традиция не позволява да се хвърля инструмент на земята, защото си *захвърляш* работата и тя ще избяга. Пак затова не трябва да се замерва (да се хвърля) по човек с инструмент (тесла, чук, мистрия, брадва и др.), защото работата бяга от майстора. Не се прескача инструмент, защото си *прескачаш* работата и няма да я вършиш добре.

Вярванията казват, че инструмент не се *върти на вятъра* (не се чука или използва напразно), защото няма да си намериш работа или напразна ще ти е работата.

След свършване на работа инструментите се прибират и не се оставят разхвърляни. Ако някъде се види оставен или захвърлен инструмент, се казва, че занаятчията е *разтурен човек*, *развей прах* или нехаен.

Има широко разпространени вярвания, че ако някой иска да направи нещо лошо на майстор, било от злоба или завист, тайно се стремял да му вземе инструмента и върху него да се направи магия. Тогава майсторът губел майсторията си. Работата му тръгвала *на опаки* и загубвал мющериите си.

Според дюлгерските вярвания, след свършване на работа, мистрията не се мие във вода, за да не се свърши работата. Пак те спазват определен ред. Вечер, когато свършват работа, всичко трябва да бъде оставено в ред или *да е по табиет изпипано*: греди, дъски, камъни, тухли – всичко да е подредено, да няма разхвърлено. Защото и по подредбата на строежа, хората съдели за табиета и усталъка на майстора.

Отношението на майстора към инструмента като към жив човек, изгражда и една много устойчива традиция, устояла през времето, свързана с коледната трапеза. Според вярванията, около нея трябва да се съберат всички от къщата (от семейството), цялото домочадие да е тук, за да е *целокупна* къщата. Когато всички се съберат и наредят на Бъдни вечер около трапезата, който е майстор занаятчия поставял върху нея занаятчийския си инструмент – да има работа, да му е спорна и лека работата през годината.

Когато някой инструмент се похабява и става негоден за работа, майсторът не трябва да го захвърля, а го *скътвал* на тайно място, защото с него си е вадил хляба.

В края на земния си път, когато занаятчията затвори очи за вечен сън, в ковчега поставят и инструмента му с вярата, че ще му трябва и на другия свят. Запазена погребална практика до края на XIX в. е върху надгробния паметник на занаятчия да се изобразява инструмента на неговия труд.

МУЗЕЯТ В МАЛКИЯ ГРАД И ВЪЗМОЖНОСТИТЕ МУ ЗА ПРОУЧВАНЕ НА ТРАДИЦИОННИ ЗАНАЯТИ (дърводелството в гр. Килифарево, Великотърновско)

Михаил Стойчев

Килифарево е неголямо балканско градче, намиращо се на 12 км южно от старопрестолния Велико Търново. Селището е разположено почти в средата на живописната Килифаревска котловина, заемаща площ от 30–40 кв. км. В близост се намира и важният планински „Проход на републиката". Основаването на Килифарево датира още отпреди настъпването на новата ера, като последователно е населявано от траки, славяни, българи и турци.[1] Неговата вековна история и средищното му положение в района го определят като главен икономически, административен и културен център. Днес свързваме името на този град с основаният в средата на XIV век от Теодосий Търновски Килифаревски манастир „Св. Богородица" и оформилата се в него Килифаревска книжовна школа.[2]

Както повечето български градове, така и Килифарево си има своите културни и образователни институции – Училище, Детска градина, Читалище, Младежки дом. Има обаче и още едно културно средище, което изпъква като носител на селищната памет, на традициите и приемствеността между поколенията. Това е Историческият музей.

Исторически музей – Килифарево притежава богат фонд от автентични предмети, свързани с традиционните народни занаяти. Също така в специално направени навеси в дворната част на сградата е показана материалната култура и етнографските особености

на Килифаревския район. В естествената си среда е разположен богат веществен материал от суровини, инструменти и производи представящи коларството, бъчварството, кацарството, виларството, дърводелството, мутафчийството, предачеството, грънчарството, каменоделството и др. от втората половина на XIX – началото на XX век.

Освен с интересната си експозиция, Килифаревският музей е важен и с нещо друго. Той се намира в Килифарево – малък град с около 2600 жители, където близостта между хората, техният непрекъснат контакт и общуване са едно постоянно всекидневие. По този начин, съвсем спонтанно и непринудено, спомените се предават и по един естествен път се запазват за идните поколения традиционни знания и умения.

Така се открива адекватна възможност за ежедневен контакт с хората, който от своя страна разкрива по един естествен начин техния бит и култура.

Всичко това важи с пълна сила и за традиционните народни занаяти и в частност за дърводелството – предмет на настоящото съобщение. Неговите останали живи представители са източник на ценна информация при нарочни срещи в рамките на теренната етнографска работа. От тях уредникът на музея може да получи уникални сведения за технологията на работа, инструментариума и различните видове произведения. В същото време се откриват възможности за неформални срещи с тези майстори – в магазина, в кръчмата, на площада, на пазара, при които се разкриват техните емоционални преживявания и интересни случки в целия процес на производството.

В настоящото съобщение ще спра вниманието Ви върху развитието и особеностите на занаята дърводелство в Килифарево. Един много стар, но все още жив и практикуван (със съответните промени) занаят в селището. Той е пряко свързан с неговото икономическо развитие през годините.

В своето изследване съм използвал информация както от научната литература, така и от няколко информатори. Един от тях е моят дядо – трето поколение потомствен дърводелец. При срещите си с него използвам метода на анкетата, но е ясно, че имам и твърде мно-

го неформални разговори и наблюдения. Тези многобройни срещи и естествената близост между нас са причина разговорите ни да се превърнат в неструктурирано интервю и да навлязат в областта на биографичните методи. Така майсторът с неприкрита радост и тръпка разкрива множеството случки и преживявания, свързани с всичките години, отдадени на дърводелството.

Като цяло в Килифарево има още няколко дърводелци, но те са по-млади и съответно – представители на съвременния вариант на дърводелството. Техните разкази са обект на едно следващо проучване.[3]

След като човечеството преминава към земеделие и скотовъдство се заражда и първото обществено разделение на труда – земеделци и животновъди. Изработването на метални оръдия на труда довежда до появата на една по-различна група хора – занаятчии. С течение на времето трудът им придобива все по-самостоятелен характер. Така става и второто обществено разделение на труда – отделяне на занаятчиите от земеделците и животновъдите (Колев 1987, 131).

Занаятът на свой ред претърпява няколко етапа на развитие:

– домашен етап, при който е налице производството за нуждите на производителя (пак там);
– втори етап – по-вещи лица произвеждат оръдия на труда и битови предмети по поръчка на потребителя (пак там);
– трети етап – занаятчиите произвеждат стоки за пазара и потребителя без поръчка. Масово производство (пак там).

Като цяло занаятчийството води началото си още от дълбока древност. Практикувано е от траки, славяни и прабългари. Сериозен подем обаче изживява след образуването на българската държава, тъй като тя има все по-нарастващи и различни потребности, породени от нейната политика.

След 681 г. занаятчийството също преминава през три етапа:

– ранен феодализъм (IX–X в.) – някои занаяти се отделят от селското стопанство (Гоев 2006, 122);
– включване на българските земи в територията на Османската империя – етап, при който до 1878 г. се практикуват множество занаяти (пак там);

– следосвобожденски период – фабричната промишленост и външната конкуренция са причина за разорението на българските занаятчии (пак там).

След сериозните политически промени, които настъпват в България през 1944 г., занаятчийството навлиза в кооперативната форма на развитие.

Дърводелските занаяти са познати още от времето преди създаването на нашата държава. Тук българите намират много градове със сериозна материална култура. Същевременно се формират и редица занаятчийски центрове в тях. С повишаването нуждите на господстващата класа напредва и развитието на занаятите, свързани със строителството на различни обществени сгради (Етнография на България 1983, 124–125).

Честите войни от своя страна пораждат нуждата от дърводелци за изработването на бойна техника.

Така с помощта и на потребностите на населението дърводелските занаяти се отделят окончателно от домашните в селското стопанство. Това личи най-ярко след приемането на християнството (Етнография на България 1983, 125).

В края на IX в. в България вече има отделни занаятчии – дърводелци. Йоан Екзарх споменава в своя „Шестоднев" от X в., че в българския царски дворец има „от двете страни постройки, украсени с камъни и с дърво нашарени … високи стаи и църкви, украсени с камък, дърво и багри" (Пак там).

За интензивната обработка на дървен материал спомага и наличието на многото гори в българските земи. До края на XIX в. районите на Средна, Западна, Северозападна България и Добруджа са покрити с букови и дъбови гори. С течение на времето те са изсечени.

Дърводелството продължава да се развива и по време на ранния османски феодализъм. Чак през Възраждането обаче вече се обособяват различните дърводелски занаяти – коларство, дограмаджийство, свиркарство, кацарство, бъчварство, кошничарство, самарджийство, диканарство и стругарство. Постепенно техните произведения се превръщат в народни изяви в жилищното строи-

телство и украсата на домовете на зараждащата се българска буржоазия (Колев 1987, 135–139).

Развитието на занаятчийството в Килифарево през годините с малки изключения, съвпада като цяло с общата картина на развитие, която описах по-горе.

От 30–те до 70–те години на XIX в. в Килифарево процъфтяват почти всички манифактурни занаятчийски отрасли на дребностоковото производство. Най-застъпени от тях са мутафчийство, гайтанджийство, абаджийство, сукнарство, тепавичарство, бояджилък, сарачество, кожарство, мумжийство (свещарство), табаклък (обработка на кожи), железарство, каменоделство и грънчарство. Силното развитие на повечето от споменатите занаяти се дължи и на суровинната база, която осигурява местното население с отглеждането на много дребен и едър рогат добитък и породисти балкански свине. Получените суровини се обработват от килифаревските занаятчии (Михайлов 1970, 41–42).

Процесът на икономическо раздвижване, който настъпва в Османската империя след края на Кримската война (1853–1856), засяга чувствително и Килифарево. В централната част на селото се откриват много работилници, в които се установяват известен брой майстори, представители на отделните занаятчийски браншове. Голяма част от жителите на околните балкански селца също се преселват в Килифарево, практикувайки занаяти като дърводелство, подковачество, клинчарство, обущарство, самарджийство и коларство (пак там).

Разглежданият от мен занаят дърводелство не се различава от останалите занаяти по начин на работа и производство. Дърводелците работят основно за частни поръчки и изключително рядко за пазара.

Дълбоките промени, които настъпват в политическия и икономически живот на България след нейното освобождение, се отразяват и в Килифарево. Старите занаяти – мутафчийство, гайтанджийство, абаджийство и др. постепенно замират и окончателно престават да съществуват. Обособяват се нови работилници, произвеждащи стока, задоволяваща нуждите на съвременния живот. Постепенно много от тези работилници се превръщат във фабрики

и така се създават условия за трайното навлизане на промишленото производство.

През 1912 г. в Килифарево има 10 работилници за веялки, 6 коларски, 6 железарски и тенекеджийски, 8 ковашки, 11 обущарски, 8 шивашки, 4 кожухарски, 2 бояджийски, 4 дърводелски, 3 грънчарски, 4 плетачни, 4 каменоделски и 1 самарджийска работилници. Освен тях и 2 часовникарски ателиета, 7 фурни за хляб и 6 сушилни за пашкули. Появяват се и първите занаятчийски сдружения (Михайлов 1970, 85).

Местните занаятчии обслужват не само Килифарево, но и селата от района и населението на цялата Подбалканска котловина. Към 1941 г. в селището са регистрирани 228 организирани майстори занаятчии. При тях работят и 361 наемни работници – калфи и чираци (пак там).

През разглеждания период дърводелците също се пригаждат към новите условия на живот. Осъвременяват своите работилници, начин на производство и готова продукция. И сега работят обаче изцяло за частни лица.

След 1944 г. занаятите в Килифарево, в това число и дърводелството, се групират в различни производителни кооперации. Те от своя страна са обединени през 1954 г. в една ТПК „Пенчо Цонев" (Михайлов 1970, 257).

Днес почти всички от споменатите по-горе занаяти на практика вече не съществуват в бита на Килифарево. Може би дърводелството единствено се е запазило във времето, като разбира се е променено като начин на работа и произведения в съответствие с изискванията на съвременния живот.

На практика в Килифарево има все още останали живи класически занаятчии–дърводелци. Само един от тях обаче, макар и много рядко, продължава да работи. Това е моят дядо и основен информатор – Кольо Борисов Даскалов (Обр. 1). Неговата работа е подчинена изцяло на поръчките от частни клиенти, предимно от Килифарево. Останалите двама – Косю Дончев Яламов и Йордан Андреев Иванов вече не практикуват занаята си.

През целия XX в. дърводелството е един от основните и най-важни занаяти за Килифарево и неговия поминък. Първоначално се

Обр. 1. Основен информатор – Кольо Борисов Даскалов

практикува заедно с коларство, дограмаджийство, свиркарство, кацарство, бъчварство, кошничарство, самарджийство, диканарство и стругарство. Постепенно обаче последните се отделят и дърводелството продължава своето развитие като самостоятелен занаят.

Дърводелци в Килифарево от далечното и по-близко минало са:[4]

1. Пенчо Гунчев,
2. Белчо Финковски,
3. Иван Пишманов,
4. Къньо Трифонов,
5. Иван Христов,
6. Борис Даскалов,
7. Пейчо Йорданов,
8. Косю Яламов,
9. Дончо Маджаров,
10 Маньо Славчев,
11. Иван Славчев,

12. Александър Ахчиев,
13. Димо Дойнов,
14. Кольо Денев,
15. Дончо Пеев.

И по-младите майстори:

1. Кольо Даскалов,
2. Пенчо Георгиев,
3. Ради Колев,
4. Йордан Андреев,
5. Пенчо Райков,
6. Райчо Дюлгяров,
7. Асан Рушидов,
8. Марин Косев,
9. Пеньо Тодоров.

Всички изброени дърводелци, а и останалите, за да бъдат запомнени от хората като добри майстори, трябва преди това да усвоят добре занаята. За целта задължително трябва да чиракуват най-малко 3 години при някой по-стар майстор дърводелец. Официално чиракуването започва когато момчето е навършило 14 години. Има и много случаи обаче, когато това изискване не се спазва и децата постъпват на работа още от 12–13 годишна възраст.[5]

В началото на чирака се дава съвсем опростена и обикновена работа свързана с отделни детайли от дадено произведение. С течение на времето, навлизайки в същността на занаята, започва да се занимава и с по-сложни неща. Паралелно с това, задължение на чирака е и чистенето и подредбата в работилницата всяка вечер след приключването на работния ден.

Не са малко случаите обаче, когато майсторите използват чираците да обработват земята им и други дейности извън дърводелството.[6]

По отношение на заплащането нещата са строго регламентирани – чиракът плаща определена сума на майстора затова, че се учи на занаят при него. Също така последният няма задължения към храната, облеклото и осигуряването на жилище за младото момче. Някои от чираците живеят на квартира в селището, където са на работа. Други, които са от близките села, пътуват пеша сутрин и вечер.[7]

Чираците в Килифарево се набират от местните момчета и от околните селища.

За да стане чиракът калфа, той трябва да премине и издържи определен изпит. Изпитната комисия е съставена от майстори, определени за дадения регион от Стопанската камара в Плевен, а по-късно – във Варна. Кандидат калфата отговаря на определени въпроси, зададени му от комисията, след което следва и практическа задача. Тук той трябва да направи даден продукт, определен също от майсторите. Ако премине всичко това успешно, чиракът взема изпита и след няколко дни Камарата му издава свидетелство за калфа.[8]

Като цяло отношенията майстор – чирак са много относителни. В повечето случаи майсторът се смята за нещо повече от младото момче, като се държи доста строго и понякога дори надменно с него.

Калфенството от своя страна също се практикува най-малко 3 години отново при майстор. Калфата вече се занимава с изработва-

ОБЛАСТНА СТОПАНСКА КАМАРА-ПЛЕВЕН

МАЙСТОРСКО СВИДЕТЕЛСТВО № 2424

Въз основа на Закона за занаятите дава се настоящето свидетелство на г. Косю Дончев Яламов роден на 1912 год. в с. Килифарево околия Търновска област Плевенска от ист. грав. вероизповедание по народност български поданство българин в удостоверение на това че той е издържал предвидения в чл. 5 от закона изпит вследствие на което е провъзгласен за майстор по занаята

Строително столарство

Плевен 10. авг. 1946 год.

Председател:

Началник отделение:

Главен секретар:

Обр. 2. Майсторско свидетелство на Косю Дончев Яламов

нето на по-сложни елементи и произведения. Получава и известна сума като възнаграждение за труда си, определена чрез предварителна договорка с работодателя. Разплащането обикновено става всяка събота.[9]

След като калфата премине своето обучение отново се явява на изпит, който протича по същия начин, но с по-сложни въпроси и практически задания. Ако го издържи, се провъзгласява за майстор, получавайки съответния документ отново от Стопанската камара (Обр. 2).[10]

Не са редки и случаите, когато много от калфите по различни причини никога не стават майстори до края на живота си, което разбира се, не им пречи да практикуват дърводелството.

Според информаторите видът и подредбата на отделните дърводелски работилници почти не се различават. Повечето от тях се състоят от едно или много рядко, от две помещения. В тях са монтирани 4 или 5 тезгяха – до всяка стена по един, за да не си пречат отделните майстори. Инструментите са сложени на специално направени за тях поставки и рафтове по стените. Всеки майстор, чирак и калфа си има свои инструменти. Материалът се складира в един от ъглите на помещението, а готовата продукция в друг ъгъл или във второто помещение, ако има такова. В средата на работилницата е поставена голяма печка на дърва за отопление.

Всеки майстор, калфа и чирак си има точно определено място в работилницата, избрано от нейния собственик занаятчия.

Информаторите твърдят, че до средата на 40-те год. на XX в. няма точно определено работно време. В повечето случаи се работи от ранни зори до тъмно. На практика – докато се свърши работата. Осветяването става с ток, а в по-стари времена чрез газени фенери и лампи.

Инструментите, с които работят някогашните килифаревски дърводелци, а и от останалите селища, са твърде разнообразни и интересни.

Основното оръдие за грубата обработка на дървото е **брадвата**. В повечето случаи тя е с плоско острие по посока на дръжката, дълга между 90 и 100 см. Ползва се за отсичането на дървета, за оформяне-

Обр. 3. Ренде за по-финото изглаждане на материала

Обр. 4. Ръчен муткап за пробиване на отвори и бургии към него

то на греди и различни дървени късове. На места тя се нарича секира или балтия (Вакарелски 1977, 344).

До края на XIX в. се използва и т. нар. **топор**. Той представлява вид брадва, но с по-късо и издължено острие. Служи най-вече за издълбаването на корита и коруби (Пак там, 345).

Неизменна част от дърводелския занаят е и **тезгяхът** (работната маса). Направен е от дърво с подходяща форма, пригодена за извършването на различен вид дейности. Към него най-често е прикрепена и специална стяга за закрепване на обработвания материал или елемент.[11]

Останалите инструменти, които информаторите посочват, са: **ренде** за по-финото изглаждане на материала (различно по вид – ко-

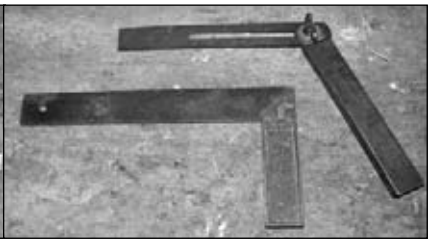
Обр. 5. Ръчни стяги за застопоряване на елемента или материала

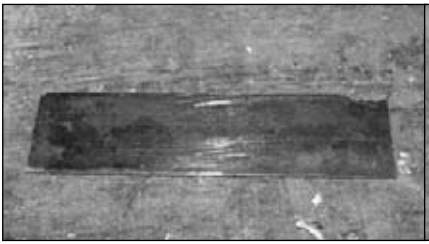
Обр. 6. Ръчен фушванец – трион със странична дръжка за по-тесни места

Обр. 7. Ловзей – вид трион за тесни отвори

Обр. 8. Гьония за определяне на прав и тъп/остър ъгъл

Обр. 9. Цикла за много фино изстъргване и почистване на материала

Обр. 10. Обикновени далти – за фино издялване

Обр. 11. Ангропата – вид далта за вкопаване

Обр. 12. Шипотил – крива далта за заоблени места

Обр. 13. Бичкия за рязане на материала

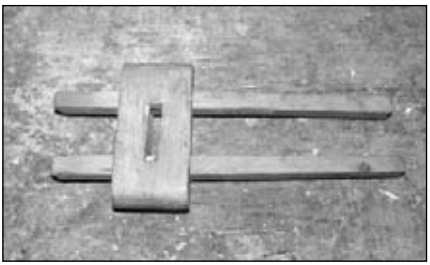
Обр. 14 – Плотхобел/Ръчна плания – ренде за оформяне таблите на вратите и леглата

Обр. 15 – Нутфалц – ренде за издълбане канала/фалца на вратите

Обр. 16 – Китфалц за канала/ фалца на прозорците

Обр. 17 – Шраймус за нанасяне на вече взетите мерки върху материала

пач, двойник и тек), (Обр. 3); **ръчен маткап** за пробиване на отвори и **бургии** към него (Обр. 4); **ръчни стяги** за застопоряване на елемента или материала (големи и малки), (Обр. 5); **чук** (различен по вид и големина); **тесла** за грубо дялане и набиване на гвоздеи; **трион** за рязане (различен по големина); **ръчен фушванец** – трион със странична дръжка за по-тесни места (Обр. 6); **ловзей** – вид трион за тесни отвори (Сн. 7); **гьония** за определяне на прав и тъп/остър ъгъл (Обр. 8); **клещи** (различни по големина); **цикла** за много фино изстъргване и почистване на материала (Обр. 9); **обикновени далти** – за фино издялване (различни по вид и големина), (Обр. 10); **ангропата** – вид далта за вкопаване (Обр. 11); **шипотил** – крива далта за заоблени места (Обр. 12); **пила** за дърво; **бичкия** за рязане на материала (Обр. 13); **плотхобел/ръчна плания** – ренде за оформяне таблите на вратите и леглата (Обр. 14); **нутфалц** – ренде за издълбаване на канала/фалца на вратите (Обр. 15); **китфалц** за канала/фалца на прозорците (Обр. 16); **щраймус** за нанасяне на вече взетите мерки върху материала (Обр. 17) и **метър** (дървен и железен).

Повечето от изброените инструменти се купуват от други майстори, които ги произвеждат. Има и такива, които дърводелецът сам си изработва според нуждите – ангропата, цикла, щраймус и ловзей. С течение на времето някои от тях се осъвременяват.

Неделима част от дърводелската работа са и **гвоздеите** за заковаване на отделните елементи в едно цяло и **туткала** – сместа за залепването им.

Днес много от посочените оръдия за обработка на дървото са излезли от употреба поради развитието на новите технологии. Ръчния маткап, триона, ловзея, циклата, бичкията, плотхобела, нутфалца, китфалца и щраймуса са заменени от електрическите дрелка, зеге, ренде, шлайф машина, плания, трион и различните машини за фалцване.[12]

Туткалът е изместен от изкуственото лепило за дърво.

Голяма разновидност има и при дърводелските произведения. Информаторите основно ги разделят в две групи – дограма и мебели. Първата група включва: **прозорци** и **врати**, **шкафове** за хляб, **мухарници**, **налъми**, **столове**, **рафтове**, **етажерки**, **дюшеме**, **тавани**, **стълби** и **ковчези**. Всичко това се нарича от дърводелците „бяла работа", защото се изработва от чам, който е „бяло дърво".

Втора група включва: **маси**, **скринове**, **шкафове**, **кревати** и **тоалетки**. Те спадат към „черна или тъмна работа", защото се правят от орех, дъб и череша, които са „черни или тъмни дървета".

Информаторите Косю Яламов и Кольо Даскалов са специалисти по „бяла работа", а информатора Йордан Андреев по „черна работа".

Повечето мебели и някои от дограмаджийските произведения се отличават и с ефектна украса от геометрични и растителни елементи. Най-често нейният вид се определя от желанието на клиентите.

Много от дърводелците поставят и определени символи върху своята продукция. Обикновено това са знаци или отделни букви, символизиращи имената им. Информаторите, посочени в настоящото съобщение, нямат такава практика.

Като цяло производственият процес протича през няколко етапа: взема се материалът, обработва се, ако има нужда, накроява се по размер, обработва се по-фино, почиства се, след това се сглобява,

залепва се, фалцва се, ако е мебел се лакирва и накрая се поставя украса, ако има такава.[13]

Своята продукция килифаревските дърводелци пласират на частни лица от селището и околните населени места като: селата от Балкана, Дебелец, Плаково, Велчево, Дряново, Маноя, Косарка, Церова кория и рядко във Велико Търново.[14]

В миналото дърводелците в Килифарево нямат своя отделна организация. Те членуват в общото „Сдружение на занаятчиите". То съществува до втората половина на 40–те години на XX в., когато започва кооперирането на занаятите.[15]

Дърводелството тръгва по пътя на кооперирането през 1947 г. с основаването на дърводелска кооперация „Хаинбоаз".[16]

Както при другите занаяти, така и при дърводелството през пролетта и лятото работата е най-усилна. През есента намалява, а зимата изобщо не се работи, освен ако има някаква много важна и спешна поръчка.

Своя празник дърводелците в Килифарево празнуват заедно с всички други занаятчии на Димитровден. На този ден, разбира се, не се работи.[17]

Както в другите селища, така и в Килифарево, занаятчиите, респективно дърводелците, в миналото са едни от най-зачитаните и уважавани хора сред останалите жители. Другите се допитват до тях, вслушват се в тяхното мнение и го възприемат за меродавно. Съответно занаятчиите поради финансовите си възможности са по-добре облечени, образовани, интелигентни и с по-добро облекло и жилища.[18]

В заключение мога да кажа, че днес опасността от окончателното замиране на дърводелството в Килифарево е реална. От една страна новите изкуствени материали изместват тотално дървото от производството, а от друга, младото поколение не проявява интерес към изучаването и практикуването на този толкова интересен занаят.

Настоящото съобщение, което не претендира за изчерпателност, е един първоначален опит за проучване на традиционния занаят дърводелство. Изследванията, разбира се, в бъдеще ще се разширят и обогатят.

Чрез своя уредник, Исторически музей – Килифарево, базирайки се на близостта си с хората и непрекъснатото общуване с тях, ще продължи „очовечените" изследвания и над останалите аспекти на материалната и духовна култура на гр. Килифарево.

Бележки

[1] По време на турското робство Килифарево е населявано от българи и преселени от Мала Азия турци като преобладаваща част е българското население.

[2] Днес Килифаревският манастир „Св. Богородица" се намира в подножието на хълма, върху който е бил разположен старият манастирски комплекс, основан от Теодосий Търновски.

[3] Информаторите, даващи сведения в съобщението, са: Косю Дончев Яламов на 92 г.; Кольо Борисов Даскалов на 75 г. – моят дядо и Йордан Андреев Иванов на 73 г. И тримата са от Килифарево.

Информацията, която те дават, почти се препокрива, тъй като живеят и работят по едно и също време.

[4] Имената са посочени от информаторите.

[5] Според информаторите.

[6] Според информаторите.

[7] Според информаторите.

[8] Според информаторите.

[9] Според информаторите.

[10] Според информаторите.

[11] Според информаторите.

[12] Според информаторите.

[13] Според информаторите.

[14] Според информаторите.

[15] Според информаторите.

[16] Според информаторите.

[17] Според информаторите.

[18] Според информаторите.

Литература

1. **Вакарелски 1977:** Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977.

2. **Георгиева 1982:** Георгиева, Ив. Методическо ръководство за събиране на етнографски материали. С., 1982.

3. **Гоев 2006:** Гоев, А. (съст.) Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Т. I. Габрово, 2006.

4. **Гоев 2007:** Гоев, А. (съст.) Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Т. II. Габрово, 2007.

5. **Етнография на България.** Т. II. С., 1983.

6. **Каменополски, Трайков 1929:** Каменополски, Тр., Хр. Трайков. Практическо ръководство по модерно бъчварство. Разград, 1929.

7. **Колев 1987:** Колев, Н. Българска етнография. С., 1987.

8. **Михайлов 1970:** Михайлов, Г. Килифарево. С., 1970.

ШУМЕНСКИ ЗАНАЯТЧИИ ПО ДЖУМАЛИЕВ

Даниел Руменов

През епохата на Възраждането Шумен е изразен занаятчийски град, което е обусловено от големия брой жители, живеещи в него. Някои от занаятите продължават да се практикуват и след Освобождението на България. Целта на съобщението е да предаде спомените на потомците на тези занаятчии и на такива, които до последно ги практикуват. Те ще бъдат представени така както ги е записал видния шуменски краевед Георги Джумалиев. В тази връзка е редно да се отдели и необходимото внимание на самия интервюиращ.

Георги Стоилов Джумалиев (23 февруари 1900 – 5 декември 1981 г.). Роден в Шумен. Той е най-голямото дете на Стоил Джумалиев. Учи в родния си град. Незавършил още гимназия е приет в юнкерското училище в София. След това е назначен за офицер в 7-и Пехотен Преславски полк в Шумен. По време на събитията през 1923 г. е преместен за кратко в Бобошево. Още като млад офицер той се насочва към изследователската работа. През 1927 г. излиза от печат значителният му труд „История на Шуменската крепост – принос към историята на град Шумен".

Научните интереси на Георги Джумалиев се разширяват и той е приет в Юридическия факултет към СУ, който завършва през 1932 г. Става военен юрист в столицата, а след това и военен съдия в Скопие. Известно време следва и в Свободния университет в София (дипломатико – консулски отдел).

След 9 септември 1944 г. следват години на интерниране, изселвания и арести, за известно време е юрист на частна практика в София. След това до края на живота си е в Шумен. Много години работи в историческо дружество „Българска старина". През 1949 г. е назначен за уредник на новосъздадения Архив на Шумен при читалище „Добри Войников", където урежда сбирка от 650 издадени в

Шумен книги, вестници и списания. От 1957 г. е домакин на дружество „Българска старина". През 1967 г. преминава на работа в Окръжния исторически музей. Там работи до 1976 г.

Изследователската му работа е насочена най-вече към миналото на родния му град. Интересува се от всички проблеми на Шумен, свързани с Възраждането – икономика, материална култура, духовен живот – просвета, образование, училища и театър, музикална дейност, освободителните борби.

Безспорни са заслугите му като библиограф – под неговото перо излизат повече от 300 публикации, поместени най-вече в шуменския периодичен печат.

Интервютата, които Георги Джумалиев е провел, са започнати през 1949 г. и завършени през 1973 г. Съхраняват се в отдел ***„История на българския народ XV–XIX век" към Регионален исторически музей – Шумен под инв. № 3073.*** Обособени са в 8 тетрадки, като не са тематично оформени, а хронологично. Темите, които засягат интервютата, обхващат различни въпроси от миналото на Шумен (от Възраждането до наши дни), видни личности от града. Ценното при тях е, че интервюираните хора са преки потомци, а други са участвали в събитията, за които разказват. В случая има анкети на занаятчии, които сами са практикували определения занаят – или като майстори, или като чираци и калфи при други такива. До този момент по една или друга причина те не са публикувани в цялостен вид. Що се отнася до занаятите, интервютата също не са използвани изцяло, а само за описанието на отделни занаяти – Евгения Попова за бакърджийството, Ирина Витлянова – кожухарството и Мариана Русева – златарския занаят. А в тях се съдържат още много сведения и за други такива, практикувани в Шумен. Целта на съобщението, както посочихме по-горе, е не да описва всеки един по отделно, а по-скоро спомените за шуменските занаятчии да влязат за научна употреба и да се ползват от изследователите както в Шумен, така и в страната. Броят на информаторите, дали сведения за майстори и занаяти в града, е 38. По-надолу ще бъдат предадени хронологически, по реда, по който ги е записал Джумалиев. Под всяко сведение е отбелязан съответния информатор и номера на тетрадката, в която е записано.

Никола Василев – иконописец. Знае се, че е роден през 1834 г. в Шумен. Почива на 84 г. през 1918 г. Учи живопис и иконопис в Македония и Гърция. Работи в Шуменско и Варненско. – *Инф. Димитричка Стайчева – т. № 1.*

Панталей – дикиджия. Роден през 1855 г. и умира през 1944 г. Постига голямо благосъстояние, но с упадъка на занаята се залавя със земеделие. – *Инф. Иванка Панталей Пашмакова – т. № 1.*

Иван Галъшев е обущар. Моят свекър е имал дюкян в гр. Тулча, на който стоял големият му син Петраки. От шуменския си дюкян (намиращ се до старата фотография на Маркариан) дядо Иван изпращал цели коли готова продукция, която се разпродавала бързо между руснаците. При него работят и другите му два сина Дяко и Пантелей. И двамата са добри обущари, но през 90-те г. на XIX в. занаятът запада. – *Инф. Иванка Панталей Пашмакова – т. № 1, Райна Хр. Киркова – т. № 2.*

Врам Маркариан – фотограф. Роден в Турция, идва в Шумен през 1892 г. Фотография учи още там при вуйчо си. Дава началото на известната шуменска фамилия фотографи. – *Инф. Врам Маркариан, т. № 2.*

Панайот и Атанас – златари. Магазинът се намирал на „Кълека". Разнасяли стоката си по панаирите –Ески Джумая, Провадия, Карасу и Узунджово. Имали и съдружник – македонеца Наум, който се занимавал с най-тънката част от златото и среброто, но впоследствие си заминал. – *Инф. Божана Златарева, т. № 2.*

Васил Ченгелиев – дикиджия. Има голяма работилница и търговия с готова стока и обущарски материали. В нея работят 12–15 чираци и калфи. Има и друга работилница в старата си къща. *Инф. Екатерина Велкова, т. № 2.*

Георги Тодоров Златаров – еминиджия. Роден в Трявна. Работата му вървяла доста добре и той изработвал с няколко чираци много еминии, които се продавали не само в града, но и в турските села – главно Дели Ормана. За пазарни дни приготвя цели низи от чехли и еминии от разни номера. В тава му носехме ядене на дюкяна. – *Инф. Димитър Георгиев Сребров – т. № 4.*

Пантелей Жеков – шивач. Моят баща беше един от най-добрите френк терзии в турско време. Разказвал е, че е бил един от първи-

те младежи, които се облекли в европейски дрехи. Работил е в дома си. В турско време имал дюкян в „Кълека". – *Инф. Андонка Радева Илиева – т. № 4.*

Иван и Тодор Иванови Бояджиеви – бояджии. Постъпили съвсем малки като чираци при единствения българин бояджия по това време – Ненчо Бояджията. За него чувах, че баща му произхождал от Котел. Баща ми и чичо ми Иван изучават бояджийския занаят, станали калфи и по-късно сами отварят свой бояджийски дюкян в „долната махала". Бояджийските материали били доста бедни: за получаване на бои си служели с билки, корени и др. местни суровини (вар, сечка, брус, синило). На Ескиджумайския панаир идвали между др. стоки и разни европейски бои и лакове и материали от Индия – кармъз, индиго. На панаира се запасявали със стока за цяла година. До 80-те и дори 90 г. на XIX в. къщите рядко се боядисвали отвън, вътре стените били изобщо измазани с кирец, в редки случаи с постни бои и тапети. Дограмата, обаче била боядисвана в сив, син или кафяв цвят с блажни бои. След като баща ми почина аз започнах работа при брат си Иван, който поде работата на баща ми и към 1896 г. се отделих, купих къща и дюкян и почнах работа сам. По това време почнахме да употребяваме и индантреновите бои, а бояджийската работа се засили (боядисване вълни и прежди, платна и платове, подове, вътрешни стени и пр.). Въпреки, че вече имахме вече доста майстори–бояджии, те не се отделиха и не образуваха свой еснаф, а се числяха към терзийския такъв. – *Инф. Юрдан Тодоров Бояджиев, т. № 4.*

Миню Герчев – абаджия. Родом от с. Кюлевча. Имал голяма абаджийска работилница в своя дом – купил някоя стара къща и я ремонтирал. В дома му работели 12–13 калфи и чираци. Шиели дрехи от аба за българи и турци, главно за селата (салтамарки със сърма, калци, връхни дрехи и др.). Когато ги простирали по двора, ги окачвали на 15–20 синджира. Чираците живеели в дома му, там се хранели и обличали, били като домашни хора. Дядо ми имал няколко дюкяна в Тулча, които давал под наем. През лятото приготвената стока била разделяна с коли из панаирите и селата в Добруджа и на пазара в Тулча. Починал към 1876 г. – *Инф. Василка Стефанова Желязкова – т. № 4.*

Стефан Иванов Бакалов – медникар. Роден в Шумен през 1854 г., починал през 1938 г. Занимавал се е с медникарство. Имаше дюкян в Казанджийската улица, изработваха се медни съдове. Дюкяна затвори през 1915 г. поради старост и упадък на занаята. – *Инф. Станчо Стефанов Стоянов – т. № 3.*

Димитър Кърджиев – френк терзия. Чичо ми Димитър беше най-старият френк терзия в града. Бил е калфа във Виена, Венеция и Цариград, където се учил на занаят. Той шиеше формените дрехи и на турските офицери. – *Инф. Велико Тодоров Кърджиев – т. № 3.*

Васил Великов Тепеделенев – френк терзия. Роден в Шумен през 1846, почива през 1916 г. Имал манифактурен дюкян до дома на д-р Смядовски. Държал два съседни дюкяна: в единия се шиели дрехи, а в другия се продавали. Имал клон от фирмата си в Тулча, а отивал също и във Влашко и Виена за стока. – *Инф. Тепеделенев – т. № 3.*

Любим занаят на турците в града е било ***кожарството***, такива работилници имало около реката, източно около Томбул джамия и на мястото на читалище „Д. Войников". Турците от тоя еснаф са имали своя джамия и баня, все около кожарските работилници. – *Инф. Али Матъшев, т. № 6.*

Александър Вълчев Спиров е бил схватлив и предприемчив човек и още на 22–23 години си отваря собствена обущарска работилница на „Цар Освободител" – срещу зданието на Костаки Куцаров. Тя е била обширна и с галерия, в която работели калфите и чираците. Имал 10–12 работници. Още от самото начало взема военни търгове и скоро става известен като добър обущар. Изработва всички видове обуща: дамски, мъжки и военни. Пропуснах да спомена, че Александър е работил като калфа и при Герчо дикиджията. – *Инф. Тодорка Спирова – т. № 6.*

Йордан Стефанов Кантарджиев – кантарджия. Роден в Сливен. През 1907 г. напуснах службата и останах на работа в града (Шумен). Моят брат Георги, който работеше в дюкяна на баща ми в Сливен – баща ми беше стар майстор кантарджия, дойде в града и с него заедно отворихме кантарджийска работилница. Аз познавах този занаят, защото работих няколко години в бащиния си дюкян. По това време в Шумен имаше само един кантарджия – майстор на турски кантари още от турско време – дядо Христо, който наскоро умря.

Най-напред дюкянът ни беше в горния Сичанджик, срещу къщата на поп Тошо, а после се преместихме срещу Бояровата улица (новата баня). Там работих до към 1940 г. По онова време в страната имаше малко майстори – кантарджии – около 35–40 души и то в Сливен, Габрово и Търново. Правеха се два вида кантари – турски паланци, които теглеха до 200 оки и римски – до 300 оки. Беше се опитала да произвежда кантари железарската работилница на Моллов, който ходил за тая цел в Италия, но не сполучи. Първоначално имахме 3–4 работници, но по-късно, когато работата намаля – явиха се европейски кантарчета – работих с по 1 чирак. Изработените от нас кантари имаха добра цена и се търсеха. Около Балканската война един кантар до 30 кг се продаваше по 250–300 лева, а по-малките до 200. В работата на кантара се включваше проверката и маркирането му в бюрото за мерките и теглилките. Имахме и поправка на стари кантари. Като кантарджии на вехто работеха дядо Стефан, който умря в обоза през Балканската война, Славе Наскоолу и за късо време Харалан Стоянов. През турско време доколкото можах да узная в Шумен не се правели нови кантари, а само се поправяли стари. Кантарите ги донасяли от Цариград.

На Бит пазар имаше работилници за кече – 2–3 турци. После един от тях се премести на Новата баня. На Кълека имаше и няколко дръндари (халачлии). Помня имената на бай Димо Халачлията и… Дръндарите разбиваха памук за юргани и дюшеци, или пък вълна, с лък с тетива и токмак. Мутафчии – турци имаше на Бит пазар и Кълека. – *Инф. Йордан Стефанов Кантарджиев, т. № 7.*

Гиньо Гинев Недев – шивач. Роден през 1889 г. в Шумен. На 13 годишна възраст бях даден на занаят при шивача Малчо П. Малев. Дюкянът му беше дето сега е „Кристал" (на Костовата улица срещу пионерната казарма). Имаше 15–20 калфи и чираци. Между тях имаше и млади майстори, например „Маматуш" (Христо …). Последният беше добър крояч на горни дрехи. А в дюкяна се работеха горни дрехи (панталони, палта, пардесюта, смокинги и пр.).

В града имаше доста шивачи. По тези времена имаше емиграция в Америка и заминаващите там си поръчваха хубави дрехи. Имаше и шивашко еснафско сдружение на майсторите, което съществуваше съгласно приетия тогава закон. Аз открих свой дюкян през 1911 г.

Тогава се работеше от зори до тъмно – 14–15 часа. Около това време работниците мечтаеха за 10 часов работен ден, което беше трудно възприемливо от майсторите. – *Инф. Гиньо Гинев Недев, т. № 7.*

Стоян Русев Петров Енипазарлията – абаджия. Роден в Нови пазар (1856–1927 г.). Баща ми е ходил твърде малко на училище и постъпил на занаят при някой абаджия. Като калфа е работил при абаджията Гиню Калугера – на Бит пазар. Дюкян поради липса на капитал си открил едва след Сръбско-българската война. Дюкянът му беше на Бит пазар, точно където сега е работилницата за подвързване на книги (на инвалидите). Там имаше абаджийска чаршия с 6–7 дюкяна. Помня следните: Кръстю Каров, стар абаджия, Петър Русев (мой чичо), Димитър Банов, стар абаджия от турско време, близък приятел на д-р Вичо, Гиню Абаджията, Никола, Жеко Янков (сина му беше домакин на болницата) и други, които не помня. Към 1895–1900 г. още беше там и Гиню Калугерина, който около това време се помина. Абаджийската чаршия се простираше от турското читалище до сегашната турска книжарница.

Баща ми работи абаджийство до Първата световна война. По това време западна изобщо цялата абаджийска чаршия. Сега са останали само двама абаджии. По това време – дори до Балканската война имаше абаджийски дюкяни на следните места: Сиченджика – горе по ул. „Левски", около Земеделската банка, до улицата със стъпалата имаше 7–8 дюкяна: помня Вълю, Вълчо абаджията, Костадин (баща на Чавдаров), Митю Янев и др. На Кълека също имаше 6–8 дюкяна (Петър Георгиев, Стойчо Русев – мой чичо, и др.). Тия дюкяни бяха в началото на Кълека. Не си спомням на Кушир да е имало абаджии. Баща ми казваше, че по рано е имало повече абаджии. Абаджийските чаршии бяха доста посещавани главно от турско селско население. Суровият материал – абите – са били доставяни от Котел и др. планински села. Баща ми си доставяше аби от Котел и от дядо Иван, жив до преди 2–3 години. Там се тъкали тънки аби от жените, които ги донасяли на денкове по 10–12 кг и ги донасяли на гръб. Баща ми купуваше казанабасъ по 4 гроша аршина. Аби купуваше и от Шумен – от Овчарската махала, в която жените през зимата тъкат хубави аби, доста дебели. Продават се по 7 гроша аршина. Дебелите котленски аби достигаха до 8 дори до 20 гроша за аршин. Вълната

на стопаните от Овчарската махала се закупуваше и от сливенски търговци. Зная, че някои сливенски търговци са поръчали да им се тъкат аби в Шумен, но обикновено по-хубавата вълна се е изнасяла. Голям овчар беше Дели Вълко, който имаше 600–700 овце (синовете са му Стоян, Васил и Панайот Станеви). Моят баща имаше един чирак и 5–6 калфи. Чиракът се хранеше и спеше у дома. В неделен ден слугуваше вкъщи. Калфите работеха в дюкяна от ранна сутрин до късна вечер, някога до 10 часа вечерта. Някои от тях вземаха работа на парче вкъщи като им се даваха всички материали: плат, гайтан, копчета, конци. Изработваха се калци, гъбини, аби (къси). Те се купуваха от местното турско население. Цената на калците за един чифт беше: местни до 60 гроша, котленски до 40–50 гроша, а от брашовското сукно 90–100 гроша. Такова баща ми доставяше през Русе, идваше на тонове, запечатано с два или три оловни печата (до 55 гроша един аршин). От него се шиеха къси аби, които струваха по 90–100 лева или пък женски митани. Последните шиеха дядо Кръстю Каров, като ги обшиваше със сребърни и златни нишки. Понякога баща ми отиваше на Джами – панаир и оттам донасяше аби и гайтани. Готовата стока обаче се продаваше главно в дюкяна, който беше едновременно и работилница.

На Бит пазар, който обхваща и левия бряг на реката, имаше голяма сарашка чаршия, която държеше двете страни на улицата до Табашката джамия – около 20–25 дюкяна. Помня Хаджи Али, Фисекчията, Мехмед Емин – съдружник на Х. Юсман Токалията, които около 1905 г. имаха капитал до 1000 наполеона. Богат сарач беше и Ахмед Юсупов. Голяма част от стоката се носеше за продажба в Карнобат.

Имаше няколко дюкяна дикиджии. Последните бяха съсредоточени в хановете, гдето заемаха малки одаи. В Синджирли хан имаше такива одаи. Друг хан имаше до Чарши джами. До новата баня (Винпром сега) имаше голям хан Ахмедаа – за хора и 30–40 каруци. Хан имаше и Хавуз Хасан с одаи за дикиджии. Там ежеседмично ставаше пазар за кожи в понеделник.

Имаше няколко бакали, българи и турци, до сарачите. Голям дюкян имаха братя Мумджиеви – турци. Турците бяха сарачи, кожари и мутафчии, бръснари и рядко бакали. Българи сарачи и мутафчии по турските чаршии нямаше. Освен това на левия бряг на реката,

западно от абаджийската чаршия, чак до Юкара пазар се намираше мутафчийската чаршия – около 10–12 дюкяна. Помня Хаджи Ахмед, Таасин, Шерапчията, Топал Али, Кел Салим, Имам Ахмед и др. Дюкяните бяха по двете страни на успоредната на главната улица (тя излизаше от Юкара пазар до Безистена). Имаше по няколко дюкяна още бръснари, обущари, писалището на адвокатите Киро Божилов и Хр. Маджаров. Идва дюкянът за хамути и седла (дървената част). Имаше отделен дюкян за качета. Като завърших 3 клас около 1895–96 г. почнах да работя при седларя Мюфти Мехмед (баща му държеше Сунтур баня) почнахме с моя брат Жечо да работим дикани. През лятото работеха още 5–6 турци работници. Липови дъски доставяхме от Мала Азия, а кремък от Ири дере. Баща ми финансираше турчина. Готовата стока се продаваше в Дели Орман и особено в Карнобат. За две години спечелих 30 наполеона и се отказах от работата – продължих да уча.

Юкара (ешек) пазар беше стоварище на дърва. Оттук се отиваше на Кълека и Арменската махала. Там имаше хубава джамия – Солак джами, няколко дюкяна бакали – дребни, бръснар, фурна. Голям дюкян бакалия имаше богатият турчин Шях Камил. Друга фурна на бай Георги имаше зад Безистена. Там имаше и хан. Наблизо бяха няколко 10–12 налбантски и ковашки дюкяни, главно на цигани. Помня само Бурунсуз Ахмед черибашия. Там се изковаваха резета, дюпмета, халки и др.

Такива дюкяни имаше и на Кълека, но главната налбантска чаршия беше на сегашната главна улица, до сградата на Районния кооперативен съюз.

Куюмджийските дюкяни почваха по ул. „Левски" от срещу новата баня надолу, а сърмаджиите арменци – срещу „Дюмиджоолу" (но не стария безистен), а дюкяна му до бившето Окръжно управление.

Патронният празник на абаджиите беше Илинден. Винаги абаджиите се събираха на парастас, после на суфра у уста башията. Моя баща е бил устабашия около 1894–1898 г. Пропуснах да кажа, че габините (бой абасъ) палта с кожи се купуваха много от изселващите се турци. – *Инф. Харалан Стоянов Русев, т. № 7.*

Мехмед Османов Пашаджик – каменар. Роден в Шумен. Живея в Грънчарския квартал. Бях каменар, т. е. вадих камъни от кариерата

и ги пренасях с колата си. Такива „тахчии" имаше 30–40 души в града, повечето турци. И баща ми се е занимавал с каменарство. Преди 30–40 години още все имаше турци – каменоделци, които правеха надгробни камъни. Изкусни майстори имало още по-рано. *Инф. Мехмед Османов Пашаджик, т. № 7.*

Белчо Влайков – кожухар. Роден в колиби Банчейци, Тревненско. Преселил се в турско време в града за да търси прехрана. Учил се като чирак и калфа в кожухарския дюкян на Добри. Баща ми скоро станал самостоятелен майстор и имал дюкян на мястото на сегашната поща. Кожухарски дюкяни по това време – преди Освобождението имало много, а към края на миналия век имало 22–25. Помня следните: на „Кошира": Еню Мескинев, Стоян Ставрев, на баща ми, Иван Хр. Глушков и Д. Елмазов; на Бит пазар: на площада – Никола Василев, Къню Стоянов, Васил Заралията и Димо Кибритов; Кълека: Христо Сирманов, Бони, Ангел Донче (починал на 75 годишна възраст през 1957 г.) – имаше брат абаджия. На мястото на сегашните сгради „Бъдещност" и хотел „България" също имаше няколко дюкяна: Иван Жечев, Лазар Белчев, Йовчо Казака, Върбан Ангелов, Марин Калчев, Рачо Бъчваров, Руси Василев. Изобщо към Балканската война всичко кожухарските дюкяни бяха 22. До 30-те години кожухарският занаят отиваше добре, почна да запада през 40-те години и днес има 2–3 самостоятелни дюкяна, които почти нямат работа и една кожухарска кооперация. Във всеки дюкян по-рано имаше 2–3 калфи и 1 чирак. Моят баща, при когото се учих занаята, започнал кожухарският занаят през 70-те години. На няколко пъти е бил уста башия (1886–1895). Той имаше доста разработен дюкян, с 4–6 калфи и 1 чирак. Последният спеше вкъщи, хранеше се у дома и прислужваше в домакинството. Плащаше му се 160 гроша годишно, освен храната. На калфите плащаше 600–800 гроша годишно. В дюкяна работата почваше да кипи от тъмни зори лятно време. Работното време беше по 15–18 часа. На обяд работниците оставаха в дюкяна и там обядваха. Калфите и майсторите седяха на одъра по турски и там шиеха кожите. Усилената кожухарска работа е през лятото, като се почне от май – Гергьовден. Тогава се купуваха кожите, подготвяха се за работа и се сушиваха за пазаря различни облекла и калпаци. От есента и през зимата се извършваха продажбите. Изобщо кожухари-

те сами си продаваха готовите стоки, повече на своя дюкян. Рядко са давали стока на кърджии и други търговци. Някои кожухари, които имаха повече стока, я отнасяха и на панаирите. Моят баща, а и аз сме ходили преди 55–65 години на Провадийския панаир (през април). На Джумайския панаир не се продаваха изобщо кожухарски стоки.

Закупуването на кожите ставаше от самия майстор, като му се донасяха в дюкяна от граждани или дошли на пазар селяни – тогава главно за агнешките кожи. Но и баща ми обикаляше селата около града или изпращаше човек да събира кожи. Освен това доставяше и др. кожи: овчи, шилешки, порове, вълчи, лисичи, белки, зайци и др. Купуваше кожи и от странство (чрез Русе), главно от Лайпциг (боядисани европейски, астраганени и пр.). Доставяха се и кръмки (стригани кожи). В години на най-добра работа аз съм доставял до… кожи. Обработката на кожите се извършваше от майстор – кожухар, в по-старо време в дома му на двора, където имало всички удобства за това. После за тази цел кожухарският еснаф построи навес и приспособления в салханата (каци, корита, вода, сушилни). Обикновено кожухарят работи за пазаря, но изпълнява и поръчки. Изработвахме калпаци (остри и дюз), кожуси, полушуби (вън плат, вътре кожа), дамски яки, маншони, ръкавици, зайчи яки, салтамарки, а също и от астраган – различни яки и калпаци. Един калпак около 1912 г. струваше 1,50 до 2 лева, шуба – 12 лева, салтамарки – 5–6, елеци до 5 лева. Много оживен беше кожухарският пазар есен. Баща ми твърдеше, че от Шумен се изнасяла кожухарска стока и за Цариград. Кожухарските дюкяни бяха много и имаха добри печалби. Кожухарският занаят беше на почит. В турско време той бил един от добре уредените еснафи и вземал дейно участие в обществения живот.

През 1896 г. еснафът си направи за своите събрания свое здание (в долния край на Казанджийската улица). Кожухарите имаха патронен празник на Илинден – св. Илия. Тогава по стара традиция се събираха тоя ден в църква. Приготвяше се петохлебие – парастас. Изпращаше се нафора и жито във всяка кожухарска къща. Майсторите с домочадието си се събираха на гуляй в някой дом или в лонджата (след 1912 г. на Кьошковете). Всеки майстор и калфа внасяше членски внос в еснафската ни каса, която беше достигнала до 400 хил. лева. Тя имаше приход и от наем на общите имоти – дюкяна при лонджата.

Кожите около 1912 г. се купуваха 0,70–1,20 лева агнешките, после стигнаха към 6 лева (1925 г.), лисичите – 20–25 лева, заешките – 1–1,50, поровите до 10 лева.

По ул. „Левски" преди 1912 г. имаше оживен занаятчийски живот. По нея имаше абаджии отначало. Към „Сичанджика" имаше тюфекчийски дюкян (Андон), за сиджими на Матю и др. Главно железарите бяха по бул. „Славянски". – *Инф. Христо Белчев Кожухаров, т. № 7.*

Илия Добрев Пастърмаджиев – обущар. Роден през 1883 г. в Шумен. Аз постъпих на 14-годишна възраст на работа като чирак при големия обущар Матю Папазов, чийто дюкян се намираше в зданието на К. Куцаров. Имаше 22–25 работници. Работеше главно на военните офицерски и войнишки ботуши. Матю беше добър майстор и се ползваше с известност на добър и човечен работодател. Но и при него, както навсякъде, се работеше от тъмно до тъмно. След 3–4 години започнах да работя при Александър Спиров, чийто дюкян беше срещу Матювия и се наричаше „На дне" – по името на една пиеса от Максим Горки. Спиров беше социалист, но като работодател не се отличаваше много от другите такива в отношенията си към работниците. – *Инф. Илия Добрев Пастърмаджиев, т. № 7.*

Рачо Михайлов Карарачев – шивач. В 1907 г. постъпих на занаят при крояча Георги Фурнаджиев. Неговият дюкян се намираше в „Казанджийската" улица, под дома на д-р Смядовски. В тази улица имаше твърде много шивачи. Спомням си Станьо Градинаров, Илия Бъчваров, Никола Минчев, Добри Кожухаров, Димчо Цонев и др. Много шивачи имаше и в града. Най-голям дюкян с 25–30 души работници имаше Малчо Малев. Дюкянът му се намираше на Костовата улица, до аптеката. В неговия дюкян постъпих около 1909–1910 г. Той продаваше платове и шиеше горно облекло. Животът на шивашкия чирак по това време беше особено тежък. Ставахме рано в 3 часа, отивахме в дюкяна, почиствахме и подготвяхме всичко, а на 7–8 часа вече калфите почваха работа, която продължаваше до тъмно и отиваше до 10 часа. – *Инф. Рачо Михайлов Карарачев, т. № 7.*

Хаджи Асан Ахмедов – сарач. Баща ми хаджи Асан Ахмедов, починал преди около 30 години на 72–75 годишна възраст, се занимаваше със сарачество. Имаше дюкян на Бит пазар. Там имаше 25–30

дюкяна сарачи, всички турци. Помня следните сарачи: Етем, Салим Токалуоглу, Мехмед Емин, х. Али Тозов и др. Дюкяните бяха на два реда на Бит пазар, край десния бряг на реката и достигаха в табашката джамия. Сарачи на други чаршии нямаше. Те бяха добре, имаха много стока и клиенти. Освен 2–3 дюкяна, останалите бяха малки дюкянчета, в които майсторът работеше сам или с 1–2 чираци и калфи. Изработените стоки се купуваха от турци и българи от околните села. Аз също заработих като чирак и калфа при баща си и поех дюкяна му. Имах друг брат дикиджия. Материалите за работа купувах от кожарските дюкяни. След Първата световна война се явиха и българи сарачи. Занаятът много западна след Втората световна война. Сега са останали 2–3 сарачи в града. Същото стана и с мутафчийската чаршия – също на Бит пазар, но на левия бряг на реката. Мутафчии имаше и 3–4 дюкяна и на Кълека. – *Инф. Ахмед х. Хасанов, т. № 7.*

Сава – сладкар. Дядо ми Сава (Савулаки) почина на 82-годишна възраст. Занимавал се е със сладкарство. Дюкянът и къщата му беше срещу сегашните хали на „Арастата". И в турско, и в българско време купуваше бонбони и сладкарски фини изделия от Цариград, Букурещ и Виена. В Шумен му работили за дюкяна халва и торти. *Инф. Невена Костова Савова – т. № 5.*

Неделчо Медникаров – казанджия. Роден в с. Стража. Дядо ми Неделчо Гичев починал на около 85-годишна възраст в 1904 г. Неделчо дошъл в града и чиракувал като казанджийски работник. Не знаел да чете и пише. Още в турско време станал майстор – медникар. Имал дюкян дето е сега „старата поща". Дядо Неделчо с голям труд постигнал добро материално състояние. Бил неграмотен и сметките си е водил на рабош. Отбягвал да дава на вересия. Като медникар работил добре, съвестно и стоката му се ценяла доста. Продавал я в града. Не обичал да ходи на панаир. В турско време отивал на Джумайския панаир. Обикновено, в пазарни дни в дюкяна му идвали много селяни и турци и се извършвали големи продажби. Той обикновено е стоял в дюкяна за продажба, а имал и такъв за работа – доста обширно помещение, без таван, вкопано в земята 0,8–1 м – работилница. Имал до 8–12 чираци и калфи. Чувах от баща си, че дядо ми бил известен за добър майстор и имало много желаещи да учат при него като чираци. Освен това той давал работа на по-бедни и с малко

работа майстори, които му работили на парче и кило. В дюкяна му се изработвали всякакви медни съдове. Той си е служел само с медни съдове в дома си.

Моят баща е учил занаята при баща си и после отишъл да работи в Разград, гдето се оженил. Връща се в Шумен след смъртта на баща си и с брата си Иван поемат дюкяните и работата му като се разделят. Баща ми Дяко е роден през 1858 г. в Шумен, а е починал през 1942 г. След Балканската война с Иван – брат си отварят бакърена фабрика. Аз работих при тях. Кризата през 30-те години се отрази зле върху работата, която много намаля. – *Инф. Юрдан Дяков Медникаров, т. № 5.*

Христо Великов – бакърджия. Родом от Шумен, починал на 81 годишна възраст през 1940 г. Баща ми е ходил късо време на училище и още момче е почнал да чиракува в казанджийската махала. След Освобождението ходил в Румъния като работник и там се научил на леярство. Станал самостоятелен майстор през 90-те години и имал дюкян до старата бакърджийска кръчма. Мисля, че негови съседи са били Д. Коджабашев и Злати Бонев. Дюкянът му беше ниска постройка, паянтова, без таван, 2–3 стъпала в земята. Макар че е учил леярство в Румъния, той работеше с много стари оръдия и първобитни прийоми. Работил е повече сам или с един чирак. Той е изливал дръжки на котли и други съдове, разни месингови предмети. Работил е по поръчка и за сметка на майстори – бакърджии. Вероятно пак по тяхна поръчка е изливал хавани и чукове за тях.

През 1912 г. той влезе в бакърджийската кооперация и работи пак леярство. Мисля, че към 1927 г. кооперацията се разтури. Тогава баща ми престана да работи. – *Инф. Д-р Герчо Христов, т. № 5.*

Гиню Великов Терзиев – брадвар. Роден в Шумен. Дадоха ме на занаят 10–11 годишен при Колю Дончев – баща на Радослав Дончев, после чиракувах при Колю Димитров, в 90-те години те бяха добри и големи майстори – брадвари. Около Балканската война, след свършване на службата, си отворих сам дюкян на Кълека, в който работя и досега.

Железарите в Шумен бяха твърде многобройни някога. Състояха се от следните браншове: брадвари (балтаджии) – те правят земеделски сечива: мотики, брадви, сатъри, тесли, кривици, лопатки и

пр. В турско време желязо се доставяло от Самоков, а вероятно и от Европа, на кюлче. То е било меко и се чукало на по-тънки плочи. Покъсно чрез Варна се получавало меко шведско желязо на пръти, към което прибавяхме челичено желязо – при чукането, за да се кали. Изработените инструменти се продаваха по селата, на панаирите и в града. Някога, преди още европейските фабрики да работят машинно мотики, лопати и тесли от Шумен са изнасяни такива сечива в Бесарабия, Влашко и Австрия. Вероятно българите градинари са ги разпространявали. От 50-те години насам занаятът постепенно запада и особено от 10–15 години. Вече не се прави ново, а само се клепа и източва. Брадварските дюкяни са били 40–45 някога. Главните им средоточия са били северния край на Кълека и главната улица, срещу кавалерийската казарма.

Налбанти (подковачи), които се занимават с подковаване на добитък. По-рано те сами са правели подковите и клинците. И те са имали дюкяни по изходите на града.

Коларо-железари, които са изработвали каруци и файтони.

Строителни железари – които са изработвали железни скоби, врати, огради и пр. (Ив. Ямбастиев и Моллов). Колар имаше в Кълека (сега такъв е Васил Асенов) и в „Долната махала".

Железарите изобщо бяха и са и сега българи. Но имаше доста цигани, които се занимаваха с налбантство и разни дребни железни предмети: панти, ковани дръжки, ковани гвоздеи, куки, пиростия, дилафи и др. домашни потреби. Чаршията на циганите беше Бит пазар.

По-стари майстори брадвари в Шумен бяха Злати Дочев, Пеню Кавръков, Дочо Дочев, Петър Пенчев, Пенчо Александров, дядо иван киселата, Колю Куция, Димо Тодоров, Цани Петков и Колю Димитров. Някои от тях работеха още от турско време. До Балканската война имаше първомайстор. Еснафът ги избираше, но за 1 година. В еснафа влизаха всички видове железари. Патронният празник беше на Атанасов ден – 31 януари. В дома на избрания първомайстор се приготовляваше за парастас и помен на умрелите майстори. – *Инф. Гиню Великов Терзиев, т. № 5.*

Крум Златев Банов – казанджия. Родом от Шумен. След завършване на 5-ти клас започнах да работя в казанджийския дюкян на баща си Злати Калев Банов (роден в 1865 г. в Шумен, починал на

77 години – 1842 г.). Занимавах се повече с продажбата на изработените съдове, но учих и занаята, за да взема майсторско свидетелство. Баща ми през 1912 г. беше купил струг – това беше първият опит за машинизиране производството на медни съдове. С влизането му в кооперацията, последния пое и струга. В 1920 г. за по-голяма машинизация на производството, кооперацията купи от Варна за 500 000 лв. машинните станове на гърка Янко Византонуло. Изработените стоки се изпращаха в Русе, Ст. Загора, Търново, Карнобат и Айтос. Извършваха се продажби и на панаирите, особено в Джумая. Суровите материали – валцираните медни листи се получаваха през Варна и София. Около Балканската война казанджийството силно упадна поради големия внос на емайлирани европейски съдове, обаче след войната – 1920 до 1935 г. отново се поде, за да получи страшен удар след 1935 г. и днес е почти окончателно западнал и унищожен. Баща ми е учил бакърджийството при вуйчо си Неделчо Медникаров – баща на Ив. Медникаров. После той му давал да работи ишлеме (на парче) в своята работилница. Още по-късно и той станал самостоятелен майстор и имаше дюкян между тези на Стефан Иванов и кръчма „Сокол" в Казанджийската чаршия. Преди този дюкян той е имал такъв другаде. Фалирал и почнал наново. Аз съм бил още дете. До 1912 г. баща ми е работил както и другите казанджии по старите начини. Медта са я получавали на кюлче, рядко валцована. За превръщането на кюлчето на лист е имало специална работилница – т. нар. „големия дюкян", гдето един майстор е направлявал, а 8 калфи са чукали един след друг. В него се работило ишлеме. Всеки отделен майстор си е давал материала за обработване в лист и после го изработвал в съдове. До преди 50 години медният окис, който се получаваше при работата, се закупуваше от грънчарите за полиране, но после го забраниха. От него лееха и медни дръжки. От баща си зная, че медта е купувана само на кюлче от Европа, чрез Русе, Варна и Цариград. Тя е била предпочитана като по евтина. Обработването е ставало първобитно. Изтеглянето в листове – на особени железни тезгяхи. Продажбата на готовите съдове изобщо се е извършвала в самата работилница, в някои от дюкяните се е отделяло място за готови съдове и продажба. По-стари големи майстори бакърджии са били Уста Пантелей – дюкянът му е бил на мястото на кръчма „Со-

кол", уста Пеню – баща на Христо Казанджиев, Митю Куртев, Добри Кандиларов, Пеню Куртев, Илия Добрев, Д. Коджабашев и др. Всички бакърджии бяха българи. От Цариград беше дошъл арменецът Вартан, умрял още до Балканската война, който работи при баща ми. Той беше майстор на фини казанджийски съдове. След войната 1912–1913 г. бяха дошли от Родосто трима арменци, които не работиха дълго време.

Калайджиите образуваха отделна група, но дюкяните им бяха между казанджиите. Имало е такива и в „Кълека". Аз запомних поголеми казанджии Кара Малчо, калайджи Петко (баща на фелдшера Васил) и др. Калайджийството беше твърде развито между циганите. – *Инф. Крум Златев Банов, т. № 5.*

Стефан Иванов Бакалов – медникар. Баща ми Стефан Иванов Бакалов е роден според майсторското му свидетелство през 1857 г. в Шумен. След като завършил 3–4 отделение почнал да работи като чирак при някой стар казанджия дядо Киро и при него се научил на медникарския занаят. Дюкянът на дядо Киро е бил срещу къщата на д-р Смядовски. След смъртта на дядо Киро баща ми взел дюкяна и в него е работил до старини – до към 1925 г. А е починал в 1930 г. Той беше известен като добър бакърджия, а след Освобождението е бил дълго време и първомайстор. От него съм чувал, че през турско време казанджилъкът е бил добре развит. Суровият материал купували на кюлче (идвал от Мала Азия през Варна), което в специални работилници се изтончвало на лист върху железни тезгяхи (плочи), които тежали 1000–1200 кг. Шест-седем калфи с чукове един след друг удряли. В тази работилница се стопявали и сплави (бронз, никел и пр.) и дръжки за котли, за мангали и др. Баща ми е изработвал всекидневни медни съдове: малки и големи. Беше особено прочут с изработката на ракиджийски казани. В турско време и скоро след Освобождението продавал изработеното по панаирите. Ходил е в Е. Джумая, Провадия, Добрич и Исмаил (Тутраканско); в последния бил нападнат на връщане от разбойници. Съсед с дюкяна на баща ми е Христо Великов, който се занимаваше с леярство (чугун, бронз, мед). Събираше стар бакър. В онова време материалът за работа се вземаше главно от села: стари бакърени съдове.

Аз се учих на занаят при баща си и останах при него 3–4 години. После се отделих. През 1924 г. се образува медникарска кооперация, в която влизахме 12–13 души. Кооперацията не можа да работи дълго време поради слабо търсене на бакърени съдове. Те са по-скъпи и бързо се изместиха от фабричните железни и алуминиеви съдове. – *Инф. Иван Стефанов Бакалов, т. № 5.*

Петър Солака (Левака) – казанджия и калайджия. А дядо ми Петър Солака (Левака) не запомних, починал е при раждането ми. Мисля, че и той е шуменец. Живял е в долния край на Костовата улица (ул. „П. Волов"). Предполагам, че дядо ми е бил казанджия и калайджия. Такъв е бил и дядо ми по майка – Петко Калайджията, който е родом от Тревненските колиби. Баща ми Герчо и чичо ми Панайот (по-млад от баща ми с 3–4 години) се занимаваха с казанджийство, вероятно наследено от дядо ми. Те имаха 2 работилници и 1 дюкян за готова стока в казанджийската чаршия. В дюкяна се продаваха изработените стоки и в него още от малък помня стоеше баща ми, а в работилниците, които бяха ниско в земята (от улицата в тях се слизаше по 3–4 стъпала) се завеждаха от чичо Панайот. Помня, че имаше големи духала и 2–3 дебели железни плочи за изтегляне на листове. Тук се изтегляха бакърени листове от медни кюлчета, стопяваха се стари медни материали, правеха се сплави от чугун, бронз и мед – за тави, дръжки на котли, за мангали и пр. Баща ми е закупувал сурови материали от Варна (фирмата Паница) – готови листове и кюлчета бакър. Купуваше и стар бакър. Той снабдяваше казанджиите с материала за работа – с медни листове от кюлчета, които те вече по-нататък обработваха. Не зная отгде е взимал суров материал преди Освобождението. Баща ми се грижеше и за разпродажбата на изработените предмети. Ходеше със стоката на Джумайския, Добричкия, Тюрксмилския и Провадийския панаири с кола. В работилницата се изработваха и фини стоки по цариградски образец – лиени с капаци, канчета, ибрици с висока форма и разни украшения и пр. това майсторство е било донесено от баща ми от Цариград – там той бил интерниран на млади години и престоял няколко години, работил при добри майстори. След Освобождението баща ми бил няколко години уста башия на казанджийския еснаф. Около 1895 г. обаче казанджийството се проваля и съдружническата с чичо

ми Панайот фирма фалирала. Баща ми правил опит да заработи при стари казанджии: не го приели понеже се срамували да имат за чирак и калфа своя уста башия. През 1908 г. със смъртта на баща ми ликвидирахме всички казанджийски сечива и материали. Помня, че в топилнята имаше добър майстор – дядо Жеко Николчев, връстник на чичо ми. – *Инф. Жеко Герчев Леваков, т. № 5.*

Матю Станев Мирчев – казанджия. Роден в Шумен. Завършил съм 1-ви клас и постъпих на работа при баща си в казанджийския му дюкян. Баща ми Станю Мирчев починал през 1934 г. на 94 годишна възраст. Бил е слабо грамотен. Баща му имал бакалско дюкянче и твърде рано го дал да учи занаят при казанджи Киро. Още в турско време станал добър майстор и си отворил свой дюкян в Казанджийската улица. Само южната ѝ страна е била заета от казанджийски работилници. Северната страна имаше различни дребни дюкяни (бучакчии, кантарджии, сарафи, кафене, фурна и пр.). В 90-те години имаше 12–13 по-големи казанджийски дюкяни: Герчо и Пантелей Шишкови (последният по-вярно се казваше Панайот – той ходил в Цариград да се учи на фина казанджийска работа), Неделчо Ив. Медникаров, Илия Добрев, Димитър Коджабашев (и сина му стана медникар и отвори фабрика през 20–30-те години), Иван Каровлу, Стефан Бакалов, Ганчо Казанджията, Митю Куртев, Добри Кандиларов, Пантелей и др. Освен тях имаше 8–10 малки дюкянчета с дребно производство. В други пазарни части на града нямаше казанджии, освен в „Кълека" – Тодораки и Н. Пейчев. Изобщо казанджиите бяха българи. Зная, че само един арменец и то дошъл от Цариград през 70-те години – Вартан работеше фино цариградско казанджийство (сефер – таслари, калпаклии – лиени, канчета и пиянти). Дюкянът му беше на мястото на къщата на Митю Великов.

От баща си чувах, че казанджийският занаят бил на голяма почит в турско време, майсторите били богати и въртели голяма търговия. Много калфи и чираци казанджии излезли от Стажа махала. Докато е малко момчето ще го дадат 2–3 години в казанджийския дюкян, а после може и друга работа да улови. Помня, че и в моето детство по дюкяните имаше много чираци и калфи. Баща ми държеше калфа и чирак, помагах и аз. По-големите дюкяни имаха 8–10 работника. Същото било и в турско. Изработените стоки се прода-

вали на панаирите, особено Джумайския. След неговото разваляне отивали на Провадийския, Добричкия, Т. Смилския (Тутраканско) и по другите панаири в Северна Добруджа. Моят баща отиваше само в Ески Джумая. Но като застаря, още около 90-те години не ходеше на панаир. Произведенията на бакърджиите се разнасяли и от пътуващи търговци – кърджии, които обикаляли селата в Дели Ормана и Добруджа с коли от село на село. Най-големи продажби ставали в Ески Джумая, гдето се извършвали такива на едро. Продажби ставали и в дюкяните в града. Кърджиите, които продавали бакър, донасяли вехт такъв, събиран и купуван от населението. И българското, а също и турското селско население употребявали много бакърени съдини и изобщо бакърът много се ценял като покъщнина.

Казанджиите произвеждали следните предмети: котли, тепсии, сахани, тенджери, тави, канички, ибрици, канчета, корита, казани, харании, пияти и пр.

И по-късно произвеждахме същите стоки. Едва след Първата световна война селяните намалиха покупката на бакърени съдове. Суровият бакър сега и от 50–60 години насам получаваме от големите търговци вносители от Варна и Русе или бакърената фабрика в София (валцовани листове). В турско време бакърът се е получавл по Дунава от Австро–Унгария на кюлчета. За превръщането му в листове имаше тук голяма работилница – на местото на аптеката на Кършев. Тя беше голямо и широко помещение, покрито с керемиди, без таван, пода дълбоко в земята. Имаше голямо двойно духало около 1–½ м от пода, с голям оджак, тръбите на меховете отиваха с голям наклон към оджака. Вътре имаше железни кютюци, тезгях и др. съоръжения. Кюлчето от бакър го зачервяват на огъня, майстора го взема с големи специални клещи и седнал на трикрако столче го държи неподвижно върху голям железен кютюк. Пет-шест калфи с големи чукове стоят около кютюка и удрят един след друг. Бакърът пак се загрява и пак го чукат, докато го сплескат във вид на лист. В тази работилница имаше и леярна за мед. И най-дребното парче мед, стърготините, прахът, който се получава при стругуване и изглаждане – всичко това се стопява и го казват обкури; от него правят дръжки на котли и други съдини. На кого беше тази работилница, не зная. Мисля, че беше обществена.

Казанджийският занаят, понеже всичко се работи на ръка, с чукане и изтегляне бакърът иска голяма сръчност и умение. Главните инструменти са разни големи чукове (обли, плоски, остри), железа за даване на форма, за подложка при чукане, ножици за рязане на мед и пр. (специални чукове: налама – квадратен, тесия и нарие – с по-остри върхове; железата за подлагане са махлия – за дъната на разни съдове, макерти за заобляне медните съдове, ибришки железа и пр.). Изглаждането и излъскването се прави на струг. Украсяването с точки, фигури и черти се извършва с чук и длето.

Бакърджиите в града работеха добре до Втората световна война, когато бързо занаятът западна. Сега е много слаб и на изчезване. До Балканската война баща ми изкарвал за продан на панаира или пазаря до 2 коли бакър – 1000 кг. Големите медникари ще изкарат 4–5, М. Коджабашев дори 10–12 коли. На панаира е имало голяма конкуренция и стоката се е продавала евтино. Около 1920–25 г. аз бях почнал да изработвам годишно 5–6000 кг бакър. А бакърената фабрика е стигала 20–25 000 кг. Чувал съм от баща си, че по-рано бакърени изделия пращали в Цариград, Мала Азия и Египет. Разказвал е за богаташа Сиромах Андрей, че купувал бакърена стока за износ. Когато се женила дъщеря му, понеже валял дъжд, за да не се окаля булката от църквата до дома му постлали бакърени листове.

Старите бакърджии, а и в мое време бяха организирани в отделен еснаф, начело с башмайстора (уста башия). Всяка година майсторите си избирали нов уста башия. Имали строги еснафски правила за уредба покупки, продажби, доставки суров материал, слугуване на чираците, калфите и добиване майсторство. Устабашията препасвал престилка на новия майстор и се правело угощение. На еснафския празник всички отиват на църква, правят молебен за живите и парастас за умрелите. Баща ми е бил уста башия около 1888–890 г. Чувах от баща си, че бакърджиите били на почит у турците. *Инф. Матю Станев Мирчев, т. № 5.*

Димитър Добрев Петров – обущар. Роден в с. Тича – Осман пазарско през 1876 г. Във втори клас напуснах училището и ме дадоха на занаят, като чирак в обущарската работилница на Матю Папазов. Тогава той беше първият обущар в града. Дюкянът му беше до сегашните хали. В него по някой път се събираха до 35–40 ра-

ботници – калфи и чираци. Работеше с най-хубав материал, повече европейски, а и умееше добре да крои и работи елегантни обувки: дамски и мъжки. Много често получаваше поръчки от гарнизона за офицерски обуща и ботуши. При Папазов работих 18 години. Там се научих на обущарския занаят. Поработих малко време и при Ал. Спиров „На дне" и при Панайот Казака (той имаше дюкян при аптеката на Хиню Недев). След Балканската война станах самостоятелен майстор и отворих дюкян на „Кълека". През Първата световна война бях на фронта. След завръщането си опитах да работя обущарлък, но вече нямаше условия за този занаят. Фабричното производство съсипа дребните майстори.

В стария Шумен до Първата световна война обущарският занаят беше в цветущо положение. Аз заварих в 80-те години два вида обущари: същински модерни обущари и дикиджии. Първите работеха с клечки, по европейски образец, а вторите предимно с конци; те изработваха главно еминии, обуща само шев, които носеше само турското население (българите в селата носеха цървули или груби емини – калеври). Също дикиджиите изработваха и чехли, но шити и всевъзможни леки домашни обувки. По това време започнаха да се правят и чехли с клечки. Дикиджийското производство беше поевтино и масово се пласираше между турците и в селата. Дикиджии имаше много и на „Кълека". Обущарите бяха около „Арастата" и на северната страна на „Кушир". Най-голям майстор през 80–90-те години беше Матю Папазов. По-късно, преди Балканската война станаха известни Панайот Казака, Ал. Спиров, Харалан Николов. Когато работих при „На дне", той имаше 14–15 работника. Дюкянът му беше срещу къщата на Костаки Куцаров. От дюкяна по тясна стълба се качваше в галерията, гдето на 3–4 масички работеха по 3–4 души. – *Инф. Димитър Добрев Петров, т. № 5.*

Димитър Драгоев – бояджия. Баща ми Димитър Драгоев бил най-малък от братята и сестрите си. Не е ходил на училище, сам се е учил. Останал сирак без да е имал още занаят. Ходил да слугува на много места из града и се установил като бояджия у някои арменци. После станал майстор, работел в дома си. Работа имало малко преди Освобождението, но след това успял да се съвземе и стане един от добрите бояджии в града. – *Инф. Петя Димитрова Бояджиева, т. № 5.*

Хаджи Сава – дикиджия и чехлар. Починал през 1917 г. на 100-летна възраст. Баща ми Хаджи Сава е бил дикиджия и чехлар. Учил е в килийното училище. Къщата му е била в източния горен ъгъл на „Килийната" улица, а дюкяните му бяха на „Староджамийската" улица, горния източен край – 3 дюкяна, на мястото на които после се построи сградата на търговската банка. Баща ми е имал много работници и в отделен дюкян е продавал готовата стока. Той продаваше много стока по панаирите, особено преди Освобождението. Посещавал е повечето панаири в нашата страна, включително и Узунджово. Отиваше също на Джумайския, Провадийския и панаирите в Добруджа. За всеки панаир товареше (и след Освобождението за Джумайския) голяма волска кола с ангъчи, която се напълваше със стока. След Освобождението работата на баща ми доста замря във връзка със загубването на пазаря в Добруджа. А баща ми има в Тулча дюкян за продажба на изработената от него готова стока. Към 1890 г. работата на баща ми вече силно намаля и около това време той престана да работи. В турско време още е бил узбашия на дикиджийския еснаф. – *Инф. Тодора Х. Сава Радева, т. № 5*

Юрдан Михалев – подковач. Роден през 1852 и починал през 1944 г. Баща ми Юрдан Михалев постъпил на занаят и се учил на подковачество. Имал дюкян в Кълека. Учих при него и наследих дюкяна му на ул. „Ген. Скобелев" № 19. Работя занаята около 60 години. По рано подковачите сами са ковали подковите и клинците. Сега ги получаваме готови, фабрични. Занаятът е силно западнал от 12–15 години. По-рано всеки ковач е имал 1–2 чирака, а сега с готовите материали няма нужда от такива. Ковачите сега имат кооперация при долните хали. Останали са частници 3–4. Цигани подковачи има на Бит пазар. Преди години много от подковачите бяха от Балканските села – Габровско, преселници. *Инф. Жеко Юрданов Михалев – т. № 5.*

Димитър Гемеджиев – кожар. Моят дядо Димитър Гемеджиев е роден в Шумен около 1800 г. и е починал преди Освобождението на около 70 години. Той се е занимавал с кожарство. Такъв е бил и баща му. Синовете на дядо Димитър тоже били кожари. Работилницата му е била до моста на реката, срещу читалище „Д. Войников" – известна е тази сграда като „Кръчмата на Селевлу". Тя беше на два етажа, долу работилницата, горе веранда и стаи за сушене на ко-

жите. Баща ми Рачо Гемеджиев (родом около … г., починал … г.) е наследил занаята от него и работил по стария начин. По време на Освобождението, когато в Шумен дошли русите, табахните понеже около тях било много замърсено, били преместени под гарата, при кръчмата на бай Мицо. Там моят баща изгражда нова кожарска работилница, имало е и др. кожари българи и турци, 15–20 души общо. Баща ми там имал 3 дюкяна, а кантора имаше на Бит пазар в един търговски двуетажен хан, с голям двор (сега там е ресторант). В този хан той имаше кантора на втория етаж и склад на първия. Там имаше кантори и на други търговци кожари, а също и няколко работилници (папукчии, обущари). В работилницата имахме постоянни 5–6 работника, а при усилена работа 15–16 души. Работилницата беше доста широка (…) и висока. Имаше и горен етаж, в който се сушаха кожите. Дядо ми, баща ми са работили различни кожи: говежди, конски, овчи, кози, агнешки. В турско време малко българи са могли да работят дебелите кожи, те се работели главно от турци. Суровините – кожи се доставяли от околните села на дребно, от търговци на сурови кожи – зайкаджии, на които се давал аванс и те обикаляли селата. Баща ми е внасял кожи от Африка (биволски, говежди, бизон – наричат ги „агри"). Изработените кожи се продават чрез кантората на дребно и едро: на търговци кожари, направо на занаятчии, на панаири. В град Попово имахме склад с готови кожи, които продавахме на пазаря седмично в града. Материалите за обработката на кожите: смрадлика и дъбилни вещества се доставяха отвън, в турско време от Мала Азия чрез Цариград. Дядо ми имал гемии, които пренасяли дъбов жълъд. Оттам е името „Гемеджиев". Смрадликата е доставяна и от Русе. Вносният жълъд, който го наричаме паламуд има дъбилни качества. Старата технология на кожарите е дълъг процес – със седмици и месеци. Работилницата на баща ми беше под кръчмата на бай Миро и се състоеше от голямо помещение. Наблизо имаше друга сграда, която наричахме „Таксим": подът е покрит с плочи и в нея имаше чешма и канали, в които се потапяха кожите. Тук имаха канали няколко кожарни предприятия. От време на време работници следяха водата да отива в техните канали, водата беше малко и трябваше да следим за нея нощем. В табахната имаше каца и корито за киснене на кожите. Работата

протичаше както следва: суровите кожи се държат около 8–12 дни потопени в каца със смрадлика. – *Инф. Рачев Гемеджиев, т. № 8а.*

Анастас Анастасов х. Василакев – шивач. Син съм на Анастас х. Василакев х. Дечев. Учих до 3-ти прогимназиален клас, когато ме изпратиха на занаят при мои роднини – шивач в Нови пазар, където чиракувах малко. Около две години чиракувах при Станю Градинаров, известен шуменски шивач, който имаше дюкян в Казанджийската улица (в магазинчето на Вичо Попов). Държеше 8–10 работници, калфи и чираци, но продаваше и платове за мъжко облекло. Той беше мъжки крояч. Около 1898–1900 г. бях калфа при Матю Кербел и Андон Костов (те имаха шивашки дюкян на Кушир – в Ръгъбото здание). През 1903 г. отидох на работа при Никола Попстефанов – той имаше работилница за шев на мъжко облекло, но предприемаше да шие на търг военно облекло, което се даваше готово скроено. Имаше 10–12 работнички. Дюкяна му беше при Юрдан Бояджиев. После с един мой приятел открихме свой дюкян – в Казанджийската улица (при М. Коджабашев) и работихме кроячество няколко години. Имахме само един чирак. След Балканската война отново отворих своя шивашки дюкян, но имах слаба работа. Преди Балканската война най-известни и големи бяха шивашките работилници на Йовчев, Бенковски, Йордан Великов Компарднев, Малчо Малев, а манифактураджии – Пантелей Харитов, Петко Тодоров и „Таморта". Криза в занаята имаше преди Балканската война и много шивачи пропаднаха. – *Инф. Анастас Анастасов х. Василакев, т. № 8а.*

Димитър и Никола – бакърджии. Баща ми Димитър и дядо ми Никола са родени в Шумен и се занимавали с бакърджийство. Първият е умрял в 1913 г. на около 75 години, а вторият 3–4 години след Освобождението, на около 80 години (1883 г.) Къщата и дюкяните им са били в „Казанджийската" улица, където е и моята работилница. Дядо ми имал 4 дюкяна от всичко 15–16. На занаят бях даден след като завърших 3-ти клас. Чиракувах и учих занаята при баща си, който имаше 5–6 работници: чираци и калфи. Обикновено чираците работят 2–3 години и стават калфи и майстори. Най-напред на чирака му възлагат да работи с двойните мехове, после – палистра (миене и търкане на съдовете); от 2-та година може да изковава по-лесно съдове (казва се търкалидисване), обикновено изковаването се из-

вършва от майстора и калфите. Последните могат вече да спирисват (пъстрят) отвън изкованите съдове. Когато чиракът стане калфа, купува си мешинена престилка, която е много потребна, понеже медта прониква до тялото и озеленява костите и бавно отравя организма. В умрели казанджии костите на черепа и краката имат зелен оттенък. Работата в нашия занаят някога е почвала много рано, дори от 2–3 часа през нощта. Когато денят се удължи през лятото, майсторът според обичая донася в тас дренки, което означава, че ще трябва да се работи отрано. Бащата на учителя Хр. Казанджиев – Пеню Йоргоза преди 50–55 години беше умрял от отравяне. Костите му бяха озеленени при разкриване гроба му.

Дядо ми и баща ми имаха отделен дюкян за продажба на готова стока – нарича се „болта". Беше до другите помещения за работа. Старите дикиджии разправяха, че в турско време медта се е носила на кюлче и трябвало да я правят на листове тук. А също и стара мед била стопявана и очуквана на лист на големи наковални, на които чукат 6–7 души. Старата мед, която се прави на листове, се нарича „локат". Баща ми имаше наковалня около 100–120 кг тежка. След Освобождението се работи с готови листове, които идеха по Дунава от Унгария и Германия. Готовата стока се продава в дюкяна или на панаирите. Много рядко са работили по поръчка; изобщо са работили за пазаря и то стока, която главно се търси. Аз работих до Първата световна война, а след това разширих работата, като построих голямо помещение и организирах фабрика с 30–50 работници. Обаче към 30-те години бакърджийството силно западна поради конкуренцията на чувенената фабрика. Преди 1912 г. аз изнасях на пазаря до 25 коли, всяка по 600 кг бакър и почти всичко се е продавало. Обикновено кираджиите са турци с биволски коли. Ходил съм на Е. Джумамския пазар и този в Т. Смил и Добрич. Баща ми е ходил в Меджидие, където панаирът е траял 2 седмици. На биволска кола се е плащало по 4 гроша дневно. Най-добри клиенти на бакъра бяха селяните и турското население. Казанджийство имало и в съседните градове – Разград, Русе, Провадия, Карнобат и Търговище, но в Шумен беше твърде силно. В Шумен се изработваха котли, тепсии, синии, тигани, тенджери, ибрици, чинии, лигени, джезвета, свещници и пр. Най-голяма и мъчна работа бяха ракиджийските каза-

ни, каквито са правени още в турско време. Но не всички майстори са ги работили. Работени са и обикновени казани, за войската и пр. Изобщо казанджиите бяха българи. По-стари майстори казваха, че имало и арменец. Всички дюкяни бяха събрани в Казанджийската чаршия; другаде нямаше. За тая чаршия съм чувал от по-стари хора, че съществувала от много отдавна. На друго място в града не е имало казанджийски дюкян. Стари казанджии заварих: Неделчо Медникаров, Миню Куртев, Стефан Иванов, Добри Кандиларов, Станю Мирчев, Матю Станев, Злати Банов. Към казанджийския еснаф се водеха и калайджиите. Те бяха повече цигани. Имаше и българи: дядо Петко, умрял 90 годишен; син – Васил Петков – сега 80 годишен, Коста Кеменето, починал 90 годишен, Панайот Костов – сега към 80 годишен. Калайджиите бяха пръснати. Патронен празник имахме на Димитровден. Събирахме се в кафенето на Икомаки – което беше близо до моя дюкян. Празникът започваше с черковна служба и помен за умрелите. Но след войните значението на еснафската управа се намалява – изобщо еснафът се промени и пропадна. След 40-те години останаха само 2–3 казанджии. Пропуснах да кажа, че много чираци – казанджии имаше от Стража махала. Лятно време, в празник те понеже спяха в дюкяните, откачаха кепенците и си постилаха върху тях на улицата. В турско време, често връщащите се казанджии били ограбвани от разбойници, които им вземали парите. Моят баща при връщане от Т. Смил се е досетил да скрие парите в един котел и отгоре им да постави мед (стара), която събирали из селата.

На Бит-пазар имаше много дюкяни: мутафчии, хамутчии, чехлари, бакали и пр. Голям бакалски дюкян имали бр. Мумджиеви, турци. Изобщо горните занаяти били у турски ръце. Близо до моста имало хубав шадраван. Имаше и 3–4 хана (калпакчийски, дикиджийски). Имаше и стар тюфекчия – Ахмед. Бр. Мумджиеви бяха известни с хубавата биволска пастърма, каквато доставяха. По реката насреща имаше стари табахни, които бяха още отдавна съборени. – *Инф. Димитър Коджабашев, т. № 8а.*

Петър, Станчо и Стоян Русеви – абаджии. Родени в Шумен. Дядо ми Петър Русев беше известен абаджия и е бил баш майстор на еснафа. Братята му Станчо и Стоян – също абаджии. Петър Русев е починал през 1921 г. на 86 години. Неговият дюкян беше на Бит

пазар, където имаше абаджийска чаршия. Абаджии имаше и на горния Сичинджак и на Кълека. На Бит пазар имаше много дюкяни. По десния бряг на реката: няколко дикиджийски и сарашки дюкяна, калпакчийски хан, абаджийски дюкяни, кожухари, бакали, мутафчии. По право последните образуваха малка чаршия от Безистена до Солак джамия и бяха 10–12 души. Освен това имаше 3–4 дюкяна кечеджии (всички турци, както мутафчии и сарачи). Такъв дюкян имаше в Кълек махале. Чувах, че кечеджиите бяха само турци. Такъв занаят бил слабо известен на селяните, поради което те си поръчваха кече само в Шумен. Такива поръчки са правени и от далечни градове: Плевен, Кюстендил и пр. Спомням си следните мутафчии: Кьол Исмен (беше помощник кмет – народняк), Ахмед Х. Асанов и др. Кечеджии бяха Адем ага и синовете Рагъб и Сеид (който почина преди 2–3 години). Друг кечеджия Кобираа е още жив и живее в Ючпунар. Кечеджията е от най-бедните еснафи. Много от тях имат само един стан и ходят по селата да работят, където има кози. Отиват по селата само бедни майстори.

Майстори ковачи и железари имаше на всички чаршии по няколко дюкяна. – *Инф. Петър Русев Петров, т. № 8а.*

Въпреки, че не се спираме на един определен занаят, който да разгледаме в цялостния му вид, то така предадени спомените също представляват интерес за изследващите този аспект на българската история, а именно народните занаяти. Надаваме се, че чрез публикуването на част от интервютата на Георги Джумалиев да се предизвика необходимия интерес към тях и те да станат достояние на широката публика и научната общност както в Шумен, така и в страната.

КОГАТО ВСЕКИ МЪЖ БЕ ТВОРЕЦ
(За мъжките домашни занятия)

Светла Богданова

Днес мъжът купува всичко необходимо за себе си, за семейството си и за своя дом от различните щандове на хипермаркетите. В началото на XXI век цивилизацията все повече го превръща в консуматор на масови, стандартизирани продукти, отнема му една от присъщите характеристики – тази на създател. Какви са били неговите предци само допреди две-три поколения? Този въпрос привлече вниманието ми към творческите изяви на мъжа в традиционното общество. Но не тези, свързани със специализираното приложно творчество и занаятчийско производство, при които само отделни лица или група хора се изявяват, тъй като "професионалните носители на традицията са само върхът на айсберга"[1], а в мъжките домашни занятия, при които всеки мъж се реализира като творец. В качеството на пример в статията се използват лично събрани теренни материали от Средна Западна България – от с. Ваксево, Кюстендилско[2]. Хронологически те обхващат периода края на XIX – първите десетилетия на XX век. Село Ваксево, централно селище в покрайнината Пиянец, е с коренно местно население,[3] което осигурява на материала висока степен на репрезентативност за Пиянечкия край. Доколкото съществуват разместванията на населението, то това са били най-вече изселвания, което се потвърждава и от диалектоложки проучвания.[4] Селището е от колибарски тип, състоящо се от 63 по-големи и по-малки махали[5], разположени от двете страни на р. Елешница. Ранни писмени сведения за него се срещат в турски документ от XVI в. Предполага се, че някога то е било манастирско село – "вакъф село"[6], откъдето се търси и обяснение за произхода на името му. Основен поминък на населението е било земеделието и овощарството, а по-късно и отглеждането на тютюн.

В края на XIX-началото на XX в. българското село в голяма степен е затворена система. Въпреки добре развитото занаятчийско производство и търговия с тези стоки, дори в първите десетилетия на XX в. българинът купува само това, което не може да произведе сам. Причините, които обуславят явлението, са добре познати – степен на икономическо развитие, полунатурално стопанство и пр. Така или иначе, то е факт в периода, който проучваме.

Известно е, че в традиционната култура съществува строго разграничение в задълженията на мъжа и на жената – между "мъжката" и "женската" работа. Народната вяра определя точно коя полска и коя домашна работа се извършва от мъжа и коя – от жената: "…Да оре, да сее, да коси – пише Димитър Маринов – да отиде за дърва, да дига окоп, да плете плет, да прави къща, кош, кошара или кола и др. – това е работата на мъж. Жена не бива да работи тия работи, защото е лошо за къщата."[7] Народното обяснение за това деление е, че "Господ така е наредил". В многобройни легенди, свързани предимно с апокрифната книжнина, се разказва за грехопадението на Адам и Ева. Когато Господ ги изгонва от рая, той дава на Адам рало да оре, за да се хранят, а на Ева хурка и вретено да преде, за да се обличат.[8]

Женските домашни занятия са се радвали винаги на задълбочен интерес от страна на учените. Преденето и тъкането, подготовката и обработката на различните материали – коноп, лен., вълна, памук и пр., боядисването и много други проблеми, свързани с тези занятия, неведнъж са привличали вниманието на изследователите на българската традиционна народна култура. Мъжките домашни занятия обаче, като че ли са оставали в сянка.[9] Тъй като жените са основни носители на традицията, напълно закономерно е да бъде проучена по-подробно "сферата на женското". Наред с това, т.нар. "женски технологии" се запазват относително по-докъсно, докато "мъжките" по-рано прерастват в специализирано производство – в занаятчийство. Поради това събирането на сведения за мъжките домашни занятия е затруднено, а споменът за отделни технически прийоми твърде избледнял.

* * *

Мъжете изработват най-различни необходими за земеделската работа и за бита предмети, обикновено през зимата, когато са свободни от полска работа. Особено употребяван материал е дървото. Необходимият дървен материал набавят предварително, като го избират целенасочено, в зависимост от предмета, който ще изработват. Дядо Атанас Груйчев, 89-годишен, разказва: „Като си ходя по нивата гледам кое дърво е подходящо и си отрежа. Гледам кое е за кошка (на ярема), кое е за ръчица"(на ралото – Св. Б.).[10]

Обикновено избягват да използват за огрев дърво, което могат да употребят за други цели. Пример за екологическото отношение на българите към природната среда е и информацията, че за огрев от гората се носят само изсъхнали и негодни за друго дървета. Придобитият, многократно утвърждаван в практиката технологичен опит, се предава от поколение на поколение – от баща на син. Теренната информация се потвърждава и от данни по фолклорни източници. Усвояването на практически опитности е отразено и в песенното творчество на българите. Ето един особено поетичен пример от Бургаско:

"Петър колело делаше
под бела сливка цъфнала
и под миризлива крушица
четири деца край него…". [11]

В литературата нееднократно е изтъквано, че в традиционното общество придобиването на съответни технически умения, както от момичето (да меси хляб, да тъче и пр.), така и от момчето (да оре, да сече дърва и пр.) е акт на социализация и белег за преминаването им към съответна социална група. За да преминат в групата на ергените, да са годни за брак, за дом и семейство, момчетата трябва да овладеят определени технически опитности. Затова те от малки се обучават да познават и кое дърво е "добро" за изработването на даден предмет, кой дървесен вид е най-подходящ за съответна вещ, като усвояват опита от по-възрастните мъже в семейството – от своите бащи и дядовци. Отличното познаване качествените характеристики на

дървото като суровина се открива дори в поговорки, където наред с преносния им смисъл се разкриват и реални народни знания. Народната мъдрост учи, че "От старо дърво обръч не се вие"; "От дебел бук обръч не става" и "От сякой пън не може светец да се одяла".[12]

При изработването на различни предмети, на части за земеделски сечива и пр., много често се използват естествено извити дървесни форми,[13] така наречената дърво "самокривка". Според информаторите то е много по-здраво от това, издялано в подобна форма. При избора на дървен материал се взема под внимание тежестта на съответния дървесен вид, неговата твърдост и ред други чисто материални дадености. Освен от тези показатели обаче, изборът на суровина се определя и от представи и вярвания, които бележат с определени качествени характеристики изходния материал. Бъдещият предмет трябва да бъде изработен и от "добър", отговарящ на определени мирогледни изисквания, материал. Твърде разпространено сред българите е вярването, че дърво, което расте самотно в гората, е "самовилско дърво". От такова дърво клони не трябва да се секат и то не бива да се използва, защото е "на лошо". Дърво ударено – "сътресено" от гръм, също никога не се употребява. Под него даже добитък не трябва да пасе. Битува вярването, че големи вековни дървета и клони от тях не бива да се секат, тъй като този, който го стори, ще бъде сполетян от нещастие. Изборът на суровина, която включва цял набор от показатели, отразява широк кръг представи и вярвания.

Приготвеният дървен материал се съхранява на място, защитено от дъжд и сняг, обикновено под навес, а се обработва в удобно за стопанина време. От съответния материал се изработват най-необходими предмети (най-вече различни земеделски сечива) и се прибират, за да може при нужда старите веднага да бъдат подменени. От значение е да се отбележи, че в процеса на работа, по време на беседите с информатори, обикновено всеки от тях започва разказа си с това от какъв материал и по какъв начин се изработва някое земеделско сечиво или негова част. Очевидно този факт говори за йерархията на вещите в съзнанието на българите. Понеже земеделието е основен поминък, а обработването на земята най-важна грижа, земеделските оръдия и сечива заемат най-високо място в тази скала. Стопанинът сам изработва рало така, както го е правил неговият баща и дядо, с

което да оре земята, наследена от дедите му. Понякога прибягва и до помощта на някой съсед, който е по-сръчен. За направата му използва буково или дъбово дърво. Кората не отделя предварително, а дървото одялва направо със секира. Купува само палешника – "палечника" от цигани или от майстора–ковач в селото. Заплащането става в натура – най-често със спазарено количество жито. За направата на ярем се употребява орехово или крушово дърво. За тази част от ярема, която ограничава главите на воловете – "кошката", специално се избира дърво, което е разклонено под прав ъгъл, а "жеглото" – пръчката, с която главата на вола се запряга напълно, се изработва от дряново дърво, тъй като е "много яко".

За транспортирането на реколтата и други големи товари се използват шейни – "сани", които пак всеки стопанин си изработва. Те се считат за много по-удобни, тъй като "не тресат" като колата. Стопаните си изплитат и кошовете, в които съхраняват царевица и други зърнени храни. За дъно на коша служи дъска, по края на която със свредел се провъртяват дупки. В тях "се насаждат колци" – набиват се пръти и с други кошът се изплита като плет. Употребяват пръти от слива, от джанка или от върба. След като изплетат коша, отвън го измазват със смес от пръст и говежда тор, и го оставят да изсъхне. След това кошът вече е годен за употреба. Мъжете, които отглеждат пчели по същия начин правят кошери – "тулища", изплетени от пръчки.

Информацията за техническите похвати при изработване на някои вещи, напр. на споменатите кошове, както и на посочените по-долу, е съхранена в значителна степен. Обикновено това са тези употребявани твърде често и не особено трудни за направа. Относително до късно те са домашно производство. Сред тях са вилите, които мъжете правят от различни дървесни видове – от черница, от клен, от "ясика"[14], като използват право дърво, което завършва с чаталесто разклонение. От него след това издялват и оглаждат "рогата" на вилата. Първоначално чатала, с необелена кора, слагат да се нагрее на огън. Както е нагрят го поставят в предварително скована за целта рамка и го оставят в нея няколко дни, обикновено 3–4, така че чаталестите разклонения да добият желаната за "рогата" на вилите форма – леко да се извият, за да загребва вилата по-добре. След това обелват кората и изглаждат дървото с пила. Често за вила избират

дърво, което има и трето по-късо разклонение между двата "рога" и естествено може да служи за "палец". Ако няма такова, допълнително към вилата се затяга "палец" с помощта на метална гривна. Тризъбата вила е един от най-разпространените видове, използван от българите, което личи и от гатанката: "Щърба баба с три зъба, яде слама за двама", чийто отговор е "вилата".[15]

Дръжките на косите стопаните изработват от леко дърво. Често ги правят от бук, понеже "това дърво е право и мазно, без сак" (гладко и без издатини – Св. Б.). Дървото издялват и му слагат "пажерок" – къса хоризонтална дръжка, която се хваща при косене. За да се постави "пажерокът" дългата вертикална дръжка на косата – "косилото" не се провъртява със свредел, а "се жлеби с глето" – с длето се пробива квадратна дупка, за да не се върти "пажерокът". Косата се свързва с "косилото" с метална гривна, а за да се захване здраво, в гривната се набива дървен клин – "затка".

Дръжките на брадви, тесли и други сечива мъжете изработват от твърдо, тежко дърво – от дъб или от дрян. Дървото слагат в жар и го оставят известно време, за да изгори кората и да се изсуши добре. След това единият край одялват и набиват в "ухото" на теслата, брадвата и пр. Дръжката изглаждат с пила, така че да стане с напълно гладка повърхност. Голямото значение, което се отдава на добре изработената дръжка на брадвата личи и от басня за нея: "Гората все се оплаквала от брадвата, че много я изсича, а младите дървета я проклинали. Стар дъб слушал, слушал и накрая казал: Брадвата не би могла да стори нищо, ако вие младите не ѝ станете дръжка. Без дръжка брадвата е просто желязо. Тя става сечиво, когато някой от вас ѝ послужи."[16]

Трудовата взаимопомощ – явление, характерно за българското село в изследвания период, е налице и при мъжките домашни занятия. Ако някой стопанин не може да се справи сам, винаги се намира съсед, който да му помогне при изработване на необходимото земеделско сечиво или на предмет от ежедневния бит. Още един път трябва да изтъкнем голямата роля на взаимопомощта между съседи, регистрирана включително и при мъжките домашни занятия. Поговорката "Кой ти е брат – съседа!" може би най-ярко отразява тези взаимоотношения, така нарушени в наши дни.

Мъжът е този, който изработва не само оръдията, сечивата, необходими за обработване на земята, за впрягане на добитъка, за транспортиране на реколтата. Той е и основна фигура при изграждането на нов дом. Мъжете често не само доставят строителен материал наготово от природата – камъни, дървета, плочи и др. необходими за строежа на нова къща, но изработват и тухли – "кирпичи". Пръстта, която не трябва да е камениста и песъчлива, се бърка с мотика, като се добавя вода, докато се получи добре омесена гъста маса. След това с нея пълнят дървени калъпи, които нареждат на "гумното" да съхнат на слънце. По същия начин правят и керемиди, като използват глинеста пръст и "корубест" калъп, за да им предадат необходимата форма.

Според народните представи "Къща без мъж е пуста къща",[17] вероятно в известна степен и поради това, че голяма част от вещите – покъщнина в дома се изработват от мъжа. С изключение на тъканите и подниците, които са дело задължително само на жените, мъжете изработват и голяма част от необходимите за ежедневна битова употреба предмети. Всеки стопанин сам прави "софра", на която да се хранят домашните. Изработва я от "цепени" дъски. Столче прави от дъска, издялана с теслата за по-удобно сядане, така че да стане "малко като курупка". В дъската с помощта на "свърдел" пробива три дупки, в които набива краката. За да бъде столчето устойчиво при сядане, двата му крака набива с лек наклон напред, а третият – "надире". Обикновено бащата или дядото изработва ново столче, което предварително е "наречено" на дете или внуче. На новото столче се кани да седне най-напред детето, за което е определено.

Мъжете правят и дървени паници, и лъжици. Паниците изработват от клен, тъй като това дърво е меко, удобно за издълбаване, а и защото се смята, че в "кленова паница не се умирисва яденето". Дървото се "изкопава" с тесла, а след това с помощта на метална "гребка" се "изгрибя", докато добие необходимата форма. В новата паница стопанката сипва топла гозба и я оставя да престои няколко часа. След това първа хапва от нея, за да провери дали паницата не е променила вкуса ѝ. Ако вкусът е запазен, паницата се счита за "хубава" и започва ежедневно да се употребява.

Лъжици изработват от най-мекото дърво – от липа. Този от дома, който "по-умее", дядото или бащата, издялва лъжицата, откъдето и названието ѝ "деланка", срещано и в народни гатанки.[18]

За обзавеждането на дома жените тъкат възглавници, тъкани за завиване и постилане, и пр. За да се получи този краен продукт обаче, необходимо е да използват съответни уреди. Те именно се създават от мъжете и в този смисъл мъжът се явява първосъздателя на нещата.[19] Мъжът е този, който прави хурка, необходима на жената, за да изпреде тънка, равна нишка. Любопитна в това отношение е песен от Брезнишко:

"Мари Марийо
златна ябълко,
какво те питам
право да кажеш
право да кажеш
без да ме лъжеш
Кой ти направи
лепата хурка?
– Като ме питаш
право ще кажа:
тате я сече
бате я прави
либе я шари.[20]

Хурката изработват от дряново дърво, "щото то така си е извито", а вретена купуват от минаващи цигани. Хурката се прави подълга или по-къса – взависимост от височината на жената, за която е предназначена. Често ергените изработват хурка като дар за момата, която харесват:

"Я си любим вакъл овчар
вакъл овчар, вакъл Иван
……
Направил е нову хурку
и на н'ю се е исписал –
к'ига предем да га гледам….".[21]

В единия край на дряновата пръчка, която се избира да е с две симетрично разположени клончета, с длето се пробива правоъгълен отвор. Краищата на двете срещуположни клончета, за да не се вър-

тят в отвора, се издялват така, че да станат четвъртити и се вкарват в него. Това се прави докато дървото е сурово, след което се оставя няколко дни да съхне. После предварително обелената от кората пръчка се изглажда с пила и хурката е готова за употреба. Голямото значение, което се отдава на сръчността на мъжа за направата на този уред за предене, личи и от разпространената в някои райони на страната представа, че мъж, който не може да направи хурка, не може да си намери жена.

Само като реликт е запазен споменът, че мъжете някога изработвали на жените си и стан – "разбой", ако старият е вече много изхабен или счупен. Събирането на информация за технологията на домашната му направа е твърде затруднена поради това, че стан се изработва сравнително рядко, а и трудно, което относително по-рано го прави обект на специализирано занаятчийско производство.

Макар да се изработва рядко и домашният иконостас е дело на мъжа в семейството. Иконостасът не се купува, а се майстори с много "мерак" от стопанина на дома.

За изработване на редица предмети мъжете използват като материал кожа. Овчата, козята, свинската кожа, намират широко приложение. Стопаните, например, правят от цяла овча кожа "мех", за да си носят в него качамак, когато работят на нивата. Одраната кожа отнасят веднага на щавар в селото. Обработената – "ощавената" кожа се оставя цяла, отрязва се само главата. Стопанинът връзва здраво единия ѝ край – там, където е била главата, сипва в кожата качамак и привързва краката на кожата така, че да се затвори отворът, който е на корема. Горе и долу за краката връзва въже и я носи преметната – "препасана на рамо". По същия начин от цяла овча кожа си прави и мех за вода. За да проличи майсторлъка, с който се изработва този съд от кожа, който не пропуска вода, ще се спрем по-подробно на неговата направа. Прясно одраната кожа се остригва ниско и се занася на щавар. След като кожата се ощави, зашива се много добре на корема. Кожата на три от краката се завързва здраво, краят се отрязва, а през оставеното четвърто краче се пие. Мехът се пълни с вода през отвора на шията, който се затваря, като се стяга с връв. По същия начин се връзва и крачето, през което се пие. Мехът се носи "препасан" през рамо. За да не е твърде тежък, използва се по-малка

кожа, обикновено с вместимост 5–6 л.[22] С такъв съд си носят на нивата вода за пиене орачите, използват го и овчарите. Мехове за вода се използват в целия Пиянечки край докъм 20-те години на XX век.

Мъжете изработват и някои части от облеклото. От свинска или говежда кожа стопанинът приготвя цървули – "опънци" за себе си и за членовете на семейството си. Споменът за технологията за направата им е добре запазен, поради сравнително късната им масова употреба. Одраната кожа се опъва върху дъски, за да изсъхне. След това се реже на ивици – "фаши", с широчина колкото "опинките" и с дължина – в зависимост от това за кого са предназначени цървулите. По-нататък от парчетата кожа изработват цървулите, по начин добре познат повсеместно в страната.

Много мъже се занимават с лов, и риболов. Ловците си правят сравнително лесно съдчета за барут – "барутници" от рог. Рогът прерязват и тъй като в горната си част е кух, не се налага специална обработка. Ловните съоръжения задължително се изработват от мъже.[23] За ловене на по-малки птици правят импровизирани капани. За целта използват едноулучна "турска" керемида, която подпират на малка чаталеста подпорка, а за ловене на риба изплитат "леси" – един вид скара от върбови пръчки, навързани гъсто една до друга. "Лесата" поставят в бързей в реката, като я закрепват с по няколко камъка. Падащата върху нея вода изтича, а рибата останала върху "лесата" направо събират.

Конкретната теренна информация сочи, че мъжете не са правели играчки за децата или пък споменът за това е напълно избледнял. Колкото до музикалните инструменти тук широко са използвани различни свирки, както облото "фролче", така и плоската "двоянка". Свирките изработват от кленово или от орехово дърво. Поговорката "От всяко дърво свирка не става"[24] в буквалния смисъл отразява народни знания за по-сложната – "по тънка" направа на подобен предмет. Известно е, че духовият инструмент има водещо място в народната художествена култура, изпълнява и роля на магичен атрибут. Само мъж може да изработва свирка. Жена не само че не трябва да я прави, но не бива и да свири на нея.[25]. Счита се обаче, че тази работа е "по-специална" и че не всеки мъж може да изработи свирка, която да свири добре, да има ясен звук. Затова обикновено ги правят

онези, които са добри "свирци", които умеят хубаво да свирят. Тези ергени са на почит на седенките, където със свирните си привличат вниманието на момите.

* * *

Събраната теренна информация сочи, че мъжете, които умеят добре да изработят вещите, необходими за дома и за семейството, се ползват с особено уважение. Обикновено те не поставят никакъв знак върху създадените от тях предмети. Подареният за имен ден, за сватба или по друг повод предмет винаги се цени повече, когато е саморъчно изработен, а не е закупен. За отбелязване е обстоятелството, че всеки стопанин харесва повече вещите, които лично е направил, а не тези, продукт на занаятчийско производство. И в първите десетилетия на XX в., както бе изтъкнато по-горе, българинът не купува почти нищо, което е в състояние да направи. Действително, както изтъква П. Бърк, животът тогава е "организиран на принципа направи си сам до степен, която е трудно да си представим."[26]

Конкретното изследване, показа, че едва към 30-те години на XX век започват да се купуват някои от дотогава лично изработвани вещи. Постепенно различни предмети излизат от употреба или се заменят с фабрично произведени, като кръгът на саморъчно изработените се стеснява. Направата на някои от тях обаче продължава до към средата на миналия век, а дори и до по-късно, но вече все помалко мъже се занимават с подобен вид дейност. От една страна намалява разнообразието от произвеждани предмети, от друга – броят на създателите им. Кръгът на мъжете–творци все повече се стеснява. Дори на микроравнище, каквото е проучването на едно селище, прави впечатление, че за изработването на някои предмети информацията е по-пълна, за други – крайно неизчерпателна, а за трети въобще липсва. Вероятно това е така за тези, които рано са станали предмет на специализирано производство.

Направеното проучване сочи, че при изработване на вещите мъжете ползват изключително малоброен инструментариум. Обикновено само с помощта на тесла, длето, свредел и пила те измайсторяват жизнено важни за селскостопанското производство и домашния бит земеделски сечива и предмети, факт, който разкрива изклю-

чителната сръчност на тези домашни творци и ни припомня, че още Аристотел е казал: "Ръката е инструментът на инструментите".

Всяка операция в отделните етапи от изработването на предмета е достигнала оптималния си вариант при безконечното ѝ повтаряне в продължение на поколения. Предаването на технически способи, на културна информация от бащи на синове, увереността, че щом така го е правил бащата и дядото, а и неговият дядо, то това значи, че така е най-правилно, безапелационното му приемане, спомага за запазването както на форми, така и на технически прийоми. Налице е голяма консервативност във формите, технологиите и пр. Тя трябва да се разглежда и като краен резултат на митологичното мислене и мироглед, които я мотивират. Ако актът на първотворчеството, според носителите на този мироглед, се схваща като абсолютен, защо тогава е необходимо да се правят промени ? Или по-точно, изключено е да се правят промени. Както казва М. Елиаде тази "неподвижност се стреми да поддържа непрекъснато първично сътвореното, тъй като то е съвършено от всички гледни точки – космологическа, религиозна, социална, етична".[26] В този смисъл пренасянето на културното наследство се схваща като нравствен императив, тъй като не променяйки нищо в него, предавайки го от поколение на поколение в константния му вид, се съхранява и осигурява космическият порядък – целостта и благополучието на социума. Именно стриктно придържане към първообраза е основна задача на домашния творец, а този, който го постига в най-голяма степен, се ползва с подобаващ обществен престиж.

Бележки

[1] Бърк. П. Народната култура в зората на модерна Европа. С., 1997, с. 137.

[2] Материалите са архивизирани в Архив на Етнографски институт с музей под № 224-II.

[3] Вж. Захариев, Й. Пиянец. Земя и население. СбНУ 45, С., 1949, с. 277.

[4] Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1968, с. 103.

[5] За общи данни за проучваното селище вж. Захариев, Й. Пос. съч., с. 277–279; Енциклопедия "България", т. 1, С., 1978, с. 579; Енциклопедичен

речник "Кюстендил", С., 1988, с. 93; Статистически справочник. Брой на населението по селищни системи и населени места. С., 1983, с. 156.

[6] Вж. също Захариев, Й. Пос. съч., с. 279–280.

[7] Маринов. Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994, с. 232–233.

[8] Даскалова, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева. Народна проза от Благоевградски окръг. СбНУ 58, 1985, с. 365; Вж. още Българско народно творчество. т. 11, С., 1963, с. 246.

[9] Вж. програмната статия на Михайлова, Г. За характера на българската народна традиционна материална култура. БЕ, кн. 2, 1978, с. 5–24. За отделни страни на проблема вж. Михайлова,Г. Неспециализирано приложно творчество. – В: Етнография на България, т. III, С., 1985, с. 333–334 и пос. там лит.; Велева, М. Други домашни занятия. – В: Етнография на България, т. II, С., 1982, с. 85–88; Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с. 159, 163, 168, 345–352; същият. Бит на тракийските и малоазийски българи. С., 1935, с. 10, 16.; същият. Дървени чаши. ИНЕМ, год. XII, С., 1936, с. 129–136; Коев, Ив. Пастирска дърворезба. –В: Етнография на България, т. III, С., с. 342–345; Денчева, Р. Употребата на кост и рог в занаятите и домашните занятия в Габровско.- В: Народна култура на балканджиите. Том VI, Габрово, 2006, с. 143–152.

[10] Богданова, Св. Мъжки домашни занятия. АЕИМ 224 –II, с. 1

[11] Русев, С. Песни периодически и религиозни. СбНУ 4, 1891, с. 18

[12] Българска народна поезия и проза.т. 7. С., 1983, с. 316, 318.

[13] Подробно вж. у Пенева, Л. Естествено оформени дървени части в селския бит. БЕ, кн. 1, 1980, с. 44–50.

[14] Дървесен вид, който информаторите, въпреки многобройните ми въпроси, не можаха да уточнят. Вж. Български тълковен речник, С., 1976, с. 1076,"Ясика" – трепетлика, бреза или вид топола.

[15] Стойкова, Ст. Български народни гатанки. С., 1970, с. 362.

[16] Маринов, Д. Пос.съч., с. 199.

[17] Маринов, Д. Пос. съч., с. 232. Вж. също статията "Мъж" на Р. Попов. – В: Българска митология. Енциклопедичен речник. С., 1994, с. 222–223.

[18] Стойкова, Ст. Пос. съч., с. 441.

[19] Вж. Леви–Строс, Кл. Структурална антропология II, С., 1996, с. 438–439.

[20] Мартинов, Ал. Народописни материали от Граово, СбНУ 49, С., 1958, с. 224.

[21] Мартинов, Ал. Пос. съч., с. 216.

[22] Вж. Богданова, Св. Традиционни съдове за вода. БЕ, кн. 1, 1995, с. 128.

[23] Вж. Янева, Ст. Технологията като културно явление, БФ, кн. 4, 1992, с. 18.

[24] Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с. 560

[25] Захариева, Св. Свирачът във фолклорната култура. С., 1987, с. 208–209.

[26] Бърк, П. Пос.съч., с. 124.

[27] Елиаде, М. История на религиозните вярвания и идеи. т. I, С., 1997, с. 112.

НЕИЗВЕСТНИ ЩРИХИ КЪМ ИСТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКИЯ ЗЛАТАРСКИ ЗАНАЯТ XVII–XIX В.

Надка Василева

В раздел „Метал", който е част от обемистия фонд на отдел „Етнография" при Великотърновския Регионален исторически музей са инвентирани два непълни комплекта на златарски инструменти. Те са откупени от Слави Чемширов – В. Търново през 1958 г. и от Христо Лазаров – Г. Оряховица през 1961 г. (инв. № 1809В – 1823В и 2129 – 2138В). Досега не са публикувани.

Колекцията златарски инструменти съдържа: пили от различна големина, длета, шила, пинсети, клещи, отверки, струг, менгеме с винт за стягане, калъп в подковообразна форма, везни и 2 кутийки с грамове (4 и 8 бр.); калеми (379, 431, 432ЕМ), шабър (433ЕМ) и други от фонда на музея. Всички инструменти са железни с изключение на струга, който е ръчно изработен от бронз и желязо (инв. №2132В) и бронзовите грамове (инв. №2129 В)

Пилите (8 броя) са различни по форма, дължина и производител. Първата пила е от едната страна плоска, а от другата – заоблена с нарези за пилене (7 см) (инв. №1820В). Втората е плоска, от единия край силно заострена, лицевата част от средата към върха нарязана, дръжката ѝ завършва с дупка (1818В). Третата е плоска от двете страни и с нарези, а върхът заострен (15 см), марка брадва и котва (инв. №1823В). Четвъртата е плоска, с дръжка, която също е нарязана (20 см) марка NAX (инв. №1822В). Петата и шестата – от едната страна плоски, от другата заоблени с нарези, върхът при дръжката е заострен (17 см), марка FISCHER с котва (инв. №1819В, 1821В). Седмата е плоска, със силно нарязани ивици от двете страни (295 см), марка корона, пентаграм и буквени означения C.B.R. (инв. №1817В).

Осмата – плоска, нарязана от двете страни, заострена в единия край (9 см), (инв. №2136В).

По един брой са отверка (9 см), която отдолу завършва с нарез на кръст (инв. №2137В), менгеме, отгоре с винт за стягане (инв. №2130В) и калъп (11/9 см) за отливане на златарски предмети с подковообразна форма (инв. №2131В).

По два броя са пинсети (11 см), (инв. № 2135В) и пила (7 см и 8,2 см). Интерес представлява първото шило, което има подвижна пластинка на върха, използвана и като часовникарска отверка (инв. №2138В, 1812В).

По четири броя са клещи и длета. Клещите са с полуизвити дръжки и размери 9,4 см, 11,5 см, 12,2 см и 12,5 см (инв. №1816В, 2133В, 1815В, 1814В).

Както вече отбелязахме, предаденият от Слави Чемширов златарски струг е ръчно изработен от бронз и желязо. Той е широк 15 см (инв. №2132В).

Най-интересни са златарските везни и набора бронзови грамове, които са с турски щемпел, т.е. те са отпреди Освобождението, но явно ползвани и по-късно.

Двете дървени кутийки с грамове са с размери 15/10,5 см. В първата са 4 тежести – 60 гр., 3 бр. пластинки по 1 гр., от които две носещи турски щемпел. Във втората кутийка са 8 тежести – 60, 20, 10, 5, 2, 1 гр. (3 бр.) всички с турски щемпел (инв. №2129В).

Двата набора от инструменти показват, че са ползвани и след Освобождението, вероятно до средата на XX в. от различни майстори, т.е. някои от тях са от втората половина на XIX в., други са вносни европейски, а има и собствено изработени.

Анализът на златарските инструменти подбудиха интереса ни към развитието на златарския занаят в града, към търсенето на ония щрихи, останали извън полезрението на Моско Москов[1] и н.с. Тодорка Драганова[2]. Много конкретни факти се съдържат и в Стария Търновски църковен кодекс, публикуван от Ив. Снегаров през 1936 г. в Годишника на Софийския университет.

Въз основа на някои нови проучвания на наши колеги за демографската и социална структура на В. Търново през XVII–XIX в.[3], можем да откроим 3 основни етапа на развитие на златарския занаят в града.

Първият етап или началото на новото златарство поставят арменските преселници, които след 1540 г. се настаняват на мястото на дубровнишката колония в махалата „Латиян". Разкопки на това място през 2009 г. води н.с.д.и.н. Хитко Вачев.

Вторият етап започва след компактното изселване на арменците през XVIII в. Остава само малка част от тях, предимно златари, при които се учат много млади българи, в т.ч. и от арбанашко потекло, които постепенно поемат занаята.

Първият център е в района на турските махали до Арнаутския (Арбанашкия – от Арнауткьой) хан, където се създава покрита чаршия на Растата (сега там е сградата на I гимназия).

Друга група златарски дюкяни се концентрира на Кая баш (площада пред Царевец) и 2–3 на Баждарлък (митницата), днес площад Велчова завера.

Третият етап започва след Кримската война (1853–1856 г.) Това е периодът на най-големия разцвет на златарския занаят резултат от икономическото замогване и преструктуриране на градското социокултурно пространство. През 1871 г. златарите в Търново са 31 и всеки от тях има по 2–3 чираци и 1–2 калфи. Еснафът им е един от най-заможните и влиятелни в града. Тук идват да се учат момчета от Габрово, Елена и други близки и по-далечни български градове и села. Продукцията на търновските златари се продава из Българско и присъства на всички големи панаири по това време.

Известни търновски златари са Харалампи Филипов, баща на големия радетел за опазване на старините в града Леон Филипов; също Иван, баща на индустриалеца и банкер Стефан Сарафов–Сарафиди; Кънчо Куюмджиев; споменават се още Недю, Петко, х. Христо, Михо и други. Един от новите представители на златарското съсловие в града Йонко Ив. Йонков, учи гравьорство и часовникарство във Виена.[4]

През 70–80-те години на XIX в. стават много модерни сребърните и златните украшения с емайл, елмаз (диамант), кехлибар (янтар), сапфир, седеф, синци, сърма и други, както и златни игли – брошки с имената на жени и девойки, които могат и днес да се видят на стари фотографии.

Във фонда на отдел „Етнография" се съхраняват някои украшения, изработени от търновските златари. Те, както и златарските

инструменти, не са публикувани. Това са брошки, гривни, пафти, обеци, пръстени, фуркети и броеници, издирени от Пенка Ибришимова и откупени през 1968 г. от потомци на стари търновци – Цанка Йорданова Цветкова, Петър Тодоров Досев, Парашкева Христова Иванова, Мара Дамянова, Кристина Пенчева Халачева, Кина Велизарова, Невяна Ив. Ненкова и др.

Брошка от разноцветни синци и сърма представлява красиво цвете, което в долния си край завършва с десет висулки от сърма (инв. №4152В). На друга метална посребрена игла – брошка е изписано името „Надежда" (инв. №4426В). Фуркет – игла за шапка (инв. №4438В) има пъпка на месинговата основа (11 см) от билюрен камък с диаметър 2,5 см.

Много кокетни са комплект обеци, позлатени, с елмази (диаманти). Състоят се от три части: 1. Носеща кръгла част с две малки висулки, 2. Основна 6-стенна част със 7 диаманта, 3. Три металически висулки (инв. №4428В).

От 9-те съхраняващи се във фонда гривни най-интересна е посребрена гривна от две части (инв. №4425В). Основната част представлява наниз от кръстчета, съединени с телени скобки. Допълнителната част се състои от 3 фино изплетени телени висулки, завършващи с метални топчета. Две разтегателни гривни (инв. №4424В, 4436В) са изработени от отделни метални ромбоиди, на които в ъглите са гравирани стилизирани детелинки. Подобна на тях, но не е разтегателна, е друга гривна, при която металните плочки са свързани от 5 отделни синджирчета и закопчалка (инв. №4181В).

Две летни гривни с орнаменти се различават по това, че на едната по средата е вписан кръст (инв. №4172В), а на другата – цветче и в двата ůа края има релефни украшения (инв. №4178В). Наниз от 9 правоъгълни метални елемента и 13 кехлибарени (янтарни) топчета представлява т.н. кехлибарена гривна (инв. №4437В). Във фонда се пазят и 2 черни стъклени гривни – едната е вита, а другата е с релефна украса (инв. №4153В).

Осемте чифта пафти имат форма на голямо листо, с релефна украса на стилизирани растителни орнаменти. Някои от тях са посребрени (инв. №4428В), други са с апликирани седефени плочки, на които е изобразен двуглав орел (инв. №4385В, 4179В). Три чифта пафти

са месингови. Те са богато орнаментирани с цветчета и в средата на двата има розетки от цветя (инв. №4387В, 4122В). На третия освен цветчета, са изобразени две птици (инв. №4169В). Два чифта пафти са бронзови, орнаментирани с клончета, листа и цветя, както и розетки от цветя (инв. №4337В, 4123В).

Кина Велизарова е предала златен пръстен със седем сапфирени камъка (инв. №4430В).

Съхранен е и един Божигробски пръстен от синьо стъкло с главичка от 43 златни топки (инв. №4121В).

Някои от броениците са вносни, а други – местно производство. От втория тип е броеницата от нанизани цилиндрични кехлибари (инв. №4427В). Вносна е Божигробската броеница от бял необработен седеф, която завършва със седефено кръстче и пискюл. Принадлежи на хаджи Пенчо Халачев (инв. №4182В).

В края на XIX в. започва осезателно изтласкване на местните производители от пазара. Според отчетите на Търновския окръжен управител през 1900 г. златарите в Търново са 7, 1911 г. – 3, а след войните (1912–1918 г.) – 1–2, които се занимават с поправка и почистване и много рядко изработват нови изделия. Част от златарите стават часовникари, други – предприемачи, а трети – просто рентиери. Така настъпва залезът на търновския златарски занаят.

Бележки

[1] Москов М. Миналото и бъдещето на Велико Търново в икономическо отношения. Т., 1910, с. 10–12.

[2] Драганова, Т. Икономическото развитие на гр. В. Търново през епохата на Възраждането. ИОИМ-В. Търново, В, IV, 1968, с. 77.

[3] Панайотова, К., За характера на населението в Долната и Горната махала на Велико Търново през XVII-XIX в. В: Дни на науката 2007, СУБ – клон В. Търново, В.Т., 2007, с. 54–62; Приобщаването на арбанашките преселници към българското население във Велико Търново. В: Клио. Сб. в чест на 65-годишнината на ст.н.с., Милен Куманов. С., 2008, с. 128–145.

[4] Панайотова, К. Търновските родове Йонкови и Табакови. В.Т, 2006, с. 57.

СПОМЕНЪТ ЗА ЕДИН ТРАДИЦИОНЕН ЗАНАЯТ В СЕЛО МИТРОВЦИ, ЧИПРОВСКИЯ КРАЙ (кожарството – минало, настояще и бъдеще)

Анюта П. Каменова-Борин

Митровци е съставно село на Чипровска община. Отстои на пътя Монтана – Белоградчик – Видин. Планинско, разпръснато тип селище по горното течение на р. Огоста разделено на три от реката. Селото е старо с материали от траки, римляни, славяни и османско владичество. Писмени сведения за него има в турски регистри от 1660 г. Митрефче 13 къщи. (Стайков 1957, Михайлова 1984: 43).[1] Населението е българско и е част от торлашките села в тоя край.

От 1893 г. съществува към селско общинско управление с. Бели мел. От 1924–1934 г. е самостоятелно общинско управление, от 1934 г. отново към с. Бели мел.

Традиционен, предаван по наследство занаят на митровчани е табаклъкът (кожарството).

За написване на настоящето съобщение са използвани теренни записи от личния архив на автора през 1977 г., 1986, 2007, 2009 г. и научния архив на Исторически музей – Чипровци, документи в Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий", Държавен архив – гр. Монтана.

Съобщението има за цел да покаже всичко писано и събрано за кожарството в Митровци като: история, развитие, технология.

Кожарството, табаклъка в Чипровския край като традиционен занаят е познат въз основа на документален материал в късното средновековие XV–XVII в. и XVIII в., когато освен рударство, златарство, килимарство в Чипровци е цъфтял и табашкият занаят. Та-

баците в Чипровци са били обособени в две махали: Табак и Кюрк махала, които съществуват и до днес.

Според Димитър Маринов чипровските табаци са изкарвали сахтиян, мешин и гьонове, които се продавали във Враца, София, Пирот и още по-далеч, „а чипровските кюркчии са изваждали различни кожи: лисичи, вълчи, мечешки, заешки и пр. и са ги носили чак в Цариград" (Маринов 1894: 187).[2] От тия дюкяни (табашки б.а.) има още, пише авторът в 1894 г. (Иван Георгиев Костов Манин – инф.)[3] За кожарство в Северозападна България съобщава Феликс Каниц в края на XIX в. – обработка на кожи в Берковица с най-прости съоръжения (Kanits: 284).[4]

Димитър Маринов съобщава за кожарството в Митровица (Митровци – б.а.) Берковско и Търговище (Белоградчишко), където селяните обработвали кожи (мешин), сахтиян и гьон (Маринов 1901: 128).[5]

Иван Бассанович в Материали за българската санитарна етнография, Ломски окръг, пише: „табакхани (табачници) има само в Берковска и Кутловска околии. В турско време обработването на кожите се е намирало в цветущо състояние, а тукашните сахтияни и други видове кожи са били разнасяни не само по цяла Турция, но и вън от нея във Виена и пр. и т.н. Сега табаклъкът е отслабнал". Той отбелязва, че табакханите и начинът на обработване са твърде примитивни, но не замърсяват въздуха и не са опасни за здравето на хората. (Бассанович 1891: 56)[6]

Той съобщава за село Митровец (Митровци – б.а.) Кутловска околия с 12 табакхани и 1 в Бели мел (преди с. Митровци на 5 км.) и че са построени на собствени места по течението на р. Огоста (Бассанович 1889: 56).[7] За историята на кожарството в ново и най-ново време пише и местния краевед Димитър Игнатов.[8]

Трудно е да се каже откога митровчани работят този занаят. Според едни кожари от селото още по времето на римляните като в подкрепа на своето твърдение привеждат като пример местното название на смрадликата – руй, което се среща като наименование само тука (Cotinus coddydria). Според чипровчани след погрома на Чипровската въстание 1688 г. митровчани започнали те да работят табашкия занаят.[9]

Най-широка популярност има и до днес споменът за идването на преселници от Пиротско – Горна Лука (съседното село на Митровци) дошли от Голема Луканя, а в Митровци дошъл някой си Марко Иванов 1720 г. от с. Нишор, Пиротско. Неговият род се казва „табачки, табашки". От тази фамилия са и Ненчовци, Пенини, Маркови, Симеон Тодоров. На фамилията Ценкови им казват тука „презпланци", т.е. дошли отвъд планината. От събирането на тия два кожарски рода се образувало селото Митровци или Гмитровци, а хората се наричат „гмитровчани, гмитровчане или митровчани, митровчане" (Коста Симеонов Петров, инф.)[10] В по-голямата си част табаците (кожарите) от Митровци са наследствени. Коста Симеонов Петров учил кожарство при баща си Симеон Петров Гоцов, които се родил на 18.02.1882 г. Неговият дядо Петър Гоцов Игнатов също е кожар. Починал 1913 г. Неговият баща Гоцо Игнатов Ковачевски също е бил кожар, а баща му Младен – ковач.[11]

Независимо от факта, че не може да се установи точно откога митровчани са табаци, кожари (употребяват се и двете названия) широко битуват изрази в регион Монтана, че митровчани са били богати хора „све гмитровчане су с паре"; „ми смо с гьонът и с парете"; „у свека гмитровска же́на има ке'со (кесия) с па́ре" или „свека митровска жена има повече паре от един беломелски муж", митровчани казват „ми сви смо търговци", а Митровци е „малкия Манчестир".

Независимо от различните мнения за началото на табашкия занаят в Митровци е ясно, че това е традиционен местен наследствен занаят. Табаклъка на митровчани е пряко свързан с другия основен поминък за турлаците в този край: животновъдството. От овцете и козите, които отглеждали след обработка получавали т.н. табашка вълна. Тя служела за тъкане на килими от чипровчани и копиловчани. А чипровчани от своя страна продавали табашка вълна в Пирот, София, Видин, Лом.

През 1874 г. Митровци плащал данък от 1547 гроша, от които 1140 гроша се падали на табаците.[12]

От протокол на Берковския околийски управител от 7 януари 1869 г. става ясно, че Берковица е изпратила за изложба в гр. Калифа, САЩ, вълнени килими, чорапи, шаяци, мешин и сахтиянени кожи (от Митровци) – (Станков 1960: 36).[13] За участие на митровски

кожи се споменава и в 1877 – Калифорния, САЩ. През 1905 г. Яким Живков Цанов получил грамота за участие в изложба във Виена. През 1925 г. Симеон Петров Гоцов получава сребърен медал и диплом от панаира в гр. Горна Оряховица (Игнатов 2006: 124).[14] През 1909–1910 г. табаците Иван Белчев и Иван Коцев търгуват с кожи чрез евреина Бор от Берковица с търговец, потомък на кап. Тодор Паница – български революционер, деец на Македонско освободително движение, както и Цанко Терзийски, а така също и с Виена (НАИМ Чипровци № 159).[15] Кожарството в Митровци след Освобождението запада поради конкуренцията на по-евтините промишлени изделия, които се внасят. Те изнасяли кожи в Австро-Унгария. 1895 г. има митровско представителство във Виена, а така също и за вътрешния пазар.

Имайки проблем с пласирането на кожите и тежкия труд, с които се обработват, митровските кожари търсят начин да се обединят. По повод закриването на първата селска кооперация „Освобождение", за манифактурни и бакалски стоки, кожарите решили да построят фабрика за преработка на кожите и вълна в готови изделия. През 1921 г. от Америка се завръщат много кожари с пари и решават да създадат акционерно дружество, но тази идея не се реализирала. Независимо от това кожарите решават, чрез Общинския съвет 1925 г. да модернизират своето производство чрез организиране на курсове от Русенска търговска индустриална камара за срок от три месеца (ТД ДА Монтана, ф 476 к. 1; оп. 1 ;а.е. 2 л. 86).[16]

През 1928 г. се основава кооперация „Табак" със 17 членове учредители: Младен Петров, Живко Марков, Иван Кръстин, Петко Василев, Никола Марков, Марко Младенов, Иван Ценков, Косто Ив. Ценков, Косто Живков, Петър Георгиев, и др., а председател Илия Стоянов; управителен съвет – Димитър Антов, Косто Йоцкин, Петко Василев.

Кооперацията работи добре, докато 1932–1933 г. понася сериозен удар от крупния износител на овчи мешин Караконев, София. Пак във връзка с развитието на кожарството в селото се взема общинско решение да се построи мост на р. Огоста, тъй като се нарушава комуникацията и не могат да превозват стоката при наводнение (ТД „ДА" Монтана, ф 476 К, оп. 1, а.е. 2, л. 86).[17] Необходимостта на кожарите

от връзки ги кара да поставят въпроса и за откриване на телефонна станция (ТД „ДА" Монтана, ф 476 К, оп. 1, а.е. 2, л. 86).[18]

През 1939 г. кожарите образуват популярна банка „Кредитно кооперативно сдружение" с председател Коста Иванов и 16 членове. Банката се задължава да изкупува овчия мешин и вълната от кожарите, започва да раздава кредит. Отваря се магазин в селото. Няколко кожари започват да строят нови табахни на 2 етажа по-модерни. Кожарите се замогват. Вече притежават камиони, вършачки, мотоциклети, радиоапарат. Във всяка къща имало велосипед (НАИМЧ № 159).[19]

Настъпилите политически промени у нас на 09.09.1944 г. не променят желанието на митровските кожари. От 1945 г. популярната банка е изместена от кооперация, в която имат право да членуват само кожари с майсторски свидетелства. За база започват да използват работилницата на братя Антови. Едва 1946 г. на годишно кооперативно събрание е решен въпросът с построяване на фабрика. В нейния строеж активно се включва с огромен ентусиазъм цялото село с доброволен труд. Помагат им селяни от с. Челюстница и Превала. Кожарите през деня работят, нощем вадят баластра от реката. Това се оказва единственият индустриален строеж по това време в обл. Монтана (НАИМЧ).[20]

През 1973 г. кожарската фабрика с директор Димитър Николов преминава към СО „Пирин".

Митровските кожари непрекъснато мислят как да усъвършенстват своя занаят, като в същото време работят по стар, традиционен начин, останал от дедите им.

През 1909 г. Симеон Петров взема участие в организирания курс в София по кожарство. През 1925 г. се прави курс в с. Митровци с ръководител инж. Владимир Димитров, през 1937 г. Митровци става домакин на още един курс с ръководител инж. Сабо Янош. Кожарите изработват и свое знаме, което тържествено освещават през 1937 г. в присъствие на цялото население, участниците в курса с около 80 кожари.[21]

През 1943 г. Софийска търговска индустриална камара провежда майсторски изпити за митровските кожари.[22]

Организацията на работа при митровските кожари не се отличава от другите еснафи, чирак, калфа, майстор. На майстора казват и сайбия.

Патронен празник на митровските кожари е Св. Никола. Празнувал се с риба, добита от реката. На Иванов ден пък честували оброка „Кръст", там където се влива селската река Мисловица в р. Огоста. Курбанът се приготвял в табаната на Димитър Игнатов. Кожарите празнували и Тодоров ден, тъй като конят е тясно свързан с пренасянето на кожи и вълна.

Митровските табаци (кожари) обработвали и боядисвали кожите, продавали вълната.

Основна суровина при табаклъка е суровата кожа: овча, козя, кучешка, котешка, заешка, вълча, лисича, мечешка. От вол, кон и бивол не работели (само ако те са млади), защото била много трудна обработката им и не става мека кожа. Докато в края на XIX в. Димитър Маринов съобщава, че не работят гьон, то от 20-те години на XX в. Митровци работят вече и него.

Кожите, които обработвали, имали различни наименования през различните етапи на обработка.

Мешин е кожа придобита или щавена и още не е опъвана, блажена.

Фодра е опъната кожа, наблажена за астарлък. Юфт е телешка кожа за обувки, щавена с растителни щави, ако е с химически химикали е хром. Волската кожа, щавена с растителни дъбилни материали, е гьон.[23]

Кожарите извършват боядисване на някои видове кожи чрез естествени багрила. За папуците – клапавци на жените, използвали жълтия цвят. С ясен (fraxinus excelsior), сърпец (serratula radiate) и синило добивали зелен цвят. Червени кожи правели с риган (метвица) – (origanum vulgarel)и дива ябълка (malus silvestris|. За закрепване на цвета слагали стипца.[24]

Митровските кожари работели за българския пазар, като щавят, блажат, боядисват, лакират кожата, а ако е за чуждия пазар – само се щави. Кожите се продават на килограм или дециметър (пространствено).[25]

Кожите, които се обработвали, ги ползвали за изработка на: астарлък (хастар за обувки), самари, опинци, кожуси, мешини за продукти (брашно, зайре – зърно, сирене и катран), за гайди и духала за ковачниците по селата.

Опинците правят от говежди, свински, биволски кожи; за гайди – овчи, агнешки и ярешки с кожата навътре и щавени отвън; за самари и духала – овчи и кози; за кожуси – овча кожа. Сахтиян се прави от козя кожа. От телешки и кучешки, след допълнителна обработка, правели чанти и обувки.

Обработката на кожите митровските кожари правели в определено време от годината. Те казват „туриш ли кожуту у щавуту празник нема". От месец октомври до месец април щавят кожи, тъй като през летния сезон вършели полска работа – сенокос, вършитба и др. От м. май започват да закупуват материалите т.е кожите. През лятото могат да правят кожи, обикновено за кожуси, дето не се налагало премахването на козината.[26]

Освен снабдяване с кожи майсторите кожари организирали събиране на смрадликата – руйта, така необходима за техния занаят. Това обикновено ставало през м. август след Св. Илия и Богородица според други информатори. В нея взимали участие мъже и жени, които за няколко дни напускали Митровци, където оставали баби и деца.[27]

Смрадликата тук наричат руй. Тръгвали с каруци с платнища „коферки" и опъвали палатки от черги. Обикновено добиват руйта от планината около с. Превала (Широка планина) и най-масово слизали в планината Пъстрина във Фердинанд (дн. Монтана) и Калето. Избирали глами с южно изложение с варовито съдържание. Ходели в с. Липен, Крапчане, Фердинандско. Резитбата на смрадлика се извършва със сърпове, реже се стебло и шума. Изнася се на орници с черги и съхне на място. Денат я на пластове като сено. Пренасят ги с коли и складират на сухо в плевните. Вършитбата се прави на гумно с коне, за да опадне шумата. Леторaслите се събират с вила. Допълнителната обработка на руйта вече се извършвала в гюбета и динки, където се наситнявала, раздробявала до праховидно състояние.[28]

Работилницата, помещението, в което се обработват кожите, се нарича табакхана, табана. Условието е да бъде разположена на река и през нея да минава течаща вода. Всички табани в Митровци са били около реката, която се влива в левия приток на р. Огоста. Били са едностайни, изградени от камък, с малки прозорчета. През 30-те години на XX в. те били около 30 на брой, с 13 динки, а през 40-те г. се построяват и двуетажни табани от камък и тухли.[29]

Динкята заместила гюбека за ситнене на руйта (смрадликата). Димитър Маринов е оставил описание на митровска динка. „Динкята, каквато е тя въ село Митровци има слѣдното устройство. 1. Водата тече пак съ една малка вадичка и дохожда до керепа; отъ керепа тя хлуе въ улея и върти колото. 2. Колото при динката е съставено отъ наплате и чаши. 3. Колото е затвърдено за друго дърво, наречено кръсташъ. Направата на кръсташа съ колото е същата както при валявицата. 4. В колото е заврѣно вретено и положено хоризонтално; то лежи на едно дърво наречено сантрачъ. 5. На сантрача врътеното лежи посрѣдствомъ два желѣзни чепове, тежки всѣкое по три оки; тия желѣзни чепове се наричат бадове; направата на бадовете е същата, както и на бадоветѣ съ вретеното на валявцето. 6. На вретеното има два дървени клина, наречени палци, прокарани прѣз вретеното. 7. Като се движи колото отъ водата, вретеното се обръща, и палцитѣ закачват кобилкитѣ на чуковетѣ; тия чукове падатъ въ кюбека и биятъ руйта" (Маринов 1901: 197–198).[30]

Гюбеците са служели XVIII–XIX в за ръчно наситняване на руйта и представляват дървени корита.

В табаните има огнище с верига, корито (постава) от дъбови, букови, тополови, върбови издълбани дървета, размерите са около (50–60 см.)

Технологията по обработването на кожите се състои от няколко последователни процеса, които не бива да се пренебрегват и променят, защото от това зависи качеството и най-вече мекотата на кожите.

Прясно одраните кожи, без дупки и скъсани места се потапят и киснат във вода 3–10 дни, при студено, зимно време 30–60 дни разпъват се на клечки, след което се поливат с разтвор от руй и се зашива корема на кожата. Сушат се на сухо, сенчесто, проветриво място. Така се дават на търговци и прекупвачи. Тези кожи, донасяни от селата се раздават измежду табаците.(НАИМЧ).[31]

Тия кожи те ги вземат и топят в гьоловете, изкопани кладенци, иззидани до течаща вода или направо в реката. Това е опресняване, като се внимава да не се смесват кожите. С бутрак – дървен нож се изчистват тръните от кожата и кожата се връща на състояние прясно одрана. Димитър Маринов описва, че след чистене на вълната, кожите отново се изпират, после се издръстват, за да падне водата

от вълната. След това се слагат на първер, т.е. простират се да съхнат. Много е важно да се изперверят добре, за да се получи добра и качествена вълна.

След очистването на вълната с „бутрака" (дървен нож, с който се бие косо) кожата се реже поставена перпендикулярно на табака с остър нож. След това се поставя на „кавалето" – широка полукръгла дъска с дължина около 2 м, която е изправена на стената и отдолу е подкрепена с камъни. Върху нея се поставя кожата с вълната отвън. С железен нож като полудъга „косица" с дървена дръжка се отнема блажнината „мавията", кожите отново се мият в течаща вода на реката, като табакът ту я дърпа, ту я опъва и вълната се изпира до белота. На върлини се пренасят до табаната и се нареждат една върху друга с вълната надолу.[32]

С дървени щипки, направени от разцепено дърво с пъхнат вътре коноп, като четка, кожите „се мажат" с разтвор от топла вода „дзико" с цинков сулфид и вар. Двама души мажат, сгъват на две кожата, та да се срещнат двете половини. Така сложени кожите се загряват и разтворът може да проникне по-добре и по-бързо в кожите.

След няколко часа, цялото семейство на табака с ръкавици и престилки с поставени кожи на колене, започват да смъкват вълната. Сортира се бяла и черна вълна, както и по големината на косъма на вълната. Мократа вълна се слага да съхне по дворове и по плочите на къщите. Вълната е табашка и се носела за продаване в Чипровци, Железна, Мартиново, Копиловци и Главановци за килимите.

Следваща операция е „варосване". В иззидани варници с чиста гасена вар се нареждат кожите. Целта е да се свали останалата блажнина по кожите. През есента стоят 7–8 дни, през зимата няколко седмици. Поставянето във варници се прави обикновено зимно време, защото тогава кожата е по-добре обработена, мека. Тя трябва да стане „бистра", т.е. лъскава. След няколко дни кожите се вадят и се редят по обратен ред, като разтворът се разбърква с мотика с дупки. След няколко седмици набъбнали, кожите се вадят. Като се пипне и се люлее купчината, значи кожите са втасали след изпиране в реката и в дървено корито. След 20-те години върху коритата на една ос има перки, които се завъртат от водата. От двете страни на коритото има малки дупки, през които изтича мръсната вода, а по малък улей идва чистата вода.(НАИМЧ № 159).[33]

Сега идва ред на „саменето" „смраждане". След изпирането, за да се очисти още повече кожата от блажнина, саменето се извършва с кучешки изпражнения, които децата от селото събират с дървени щипки по улиците и ги продават на занаятчиите. Те се наричат „пшешляци", „кушляци", с които се напълва коритото с топла вода. След 2-часов престой кожите отново се изпират с чиста вода чрез т.н. хашпер, който видели в Етрополе в табаната на братя Вилеви и я пренесли в Митровци. След като кожите се пипнат и пръстите на табака се опират, кожите вече са измити и готови. (инф. Сашо Александров и л.а.)[34]

И тогава идва ред на щавенето, „дъбенето". В коритото се сипва топла вода и ситно смляната руй. Коритото почва да се пълни с кожи 40–50, наречени „набет". Започва т.н. „газене" на кожи – боси, хванати за върлините над коритата, табаците извиват така стъпалата си, че така свиват кожата, докато се набере цялата. Газач може да изгази на ден два набета кожи. Когато кожата се обърне с лицето към газача, това значи, че вече веднъж е минал набета. Така тая процедура се повтаря три пъти, т.е. кожите се прехвърлят и газят 3 пъти.

До вечерта кожите са изгазени и става „разлабване" – прехвърля се всяка кожа поотделно, за да не остане нито милиметър отвън, защото в противен случай тя ще потъмнее и ще се развали качеството ѝ.

След това кожите отново се наръсват с вода и руй и престояват 2 часа или през цялата нощ.

Изгазени, продъбени в щавата, кожите се оставят още една седмица в коритото, но не повече, за да не пожълтеят.

Около 1939 г. кожарите почнали да слагат сол, за да се избелят още повече кожите и да са по-меки. Те отново се измиват с вода, за да не остане руй по тях. Накачват се да се сушат на сухо, проветриво място на върлини. Ако е много студено през зимата, кожите ще замръзнат и ще са още по-хубави.

Операцията „тимарене", „истимаране" се прави върху кавалето – с ръка или дървен нож се опъват бръчките на кожата, оправят се крака, шия т.е. надиплят се, нареждат се по 10 бройки на тура, като се сгъват на две. Така вече кожите били готови за продан. До 1910 г. повече ги продавали в Цариград, а после във Виена чак до 1944 г. (инф. Коста Симеонов, л.а.).[35]

Днес почти няма останки от накогашните табахни и динки по течението на р. Огоста в с. Митровци. Последен работи кожарство Сашо Александров. Кооперацията, чиито наследник беше кожарската фабрика, е ликвидирана с решение на Монтанския окръжен съд от 03.02.1999 г. Отишъл си е поредния традиционен занаят, оставил спомена за митровските табаци (кожари).

Информатори

Иван Илиев Иванов р. 1905 г.; зап. 1977 г. л.а.

Коста Симеонов Петров р. 1914 г.; зап. 1977 г. л.а.

Никола Живков Иванов р. 1905 г.; зап. 1977 г. л.а.

Марко Рангелов Младенов р. 1906 г. зап. 1977 г. л.а.

Петър Живков Минчев р. 1904 г.; зап. 1977 г. л.а.

Сашо Владимиров Александров р. 1943 г.; зап. 1977; 1986; 1989; 2007; 2009 г. л.а.

Ева Александрова – ползвана

Иван Георгиев Костов Манин – зап.1977 г.

Използвана литература

1. **Бассанович 1891**: И. Бассанович. Материали за санитарната етнография на България, ломский окръг

2. **Игнатов 2006**: Д. Игнатов, Кожарството в с. Митровци. Хроника от Северозапада. т. IV; 2006.

3. **Kanits**: F. Kanits. Donau – Bulbarienn.

4. **Маринов 1894**: Д. Маринов. Чипровци или Кипровецъ. СБНУ т. XI, 1894.

5. **Маринов 1901**: Д. Маринов. Материали за веществената култура на българите. СБНУ т. XVIII, 1901

6. **Маринов**: Д. Маринов. История на град Лом. Ръкопис.

7. **Михайлова 1984**: Д. Михайлова. Българска ономастика. 1984.

8. **Станков 1960**: Д. Станков. Чипровски килим. С. 1960.

9. **Стайков 1957**: Р. Стайков. Наименования на български селища в турски документи. Известия т. I.

Съкращения

СБНУ – Сборник народни умотворения
Л.а. – личен архив
НАИМЧ. Научен архив Исторически музей Чипровци
Т. Паница (1879 – 1925) от стар възрожденски род

Бележки

[1] Стайков. Наименования на български селища в турски документи. Известия т. I.
Михайлова. Българска ономастика.
[2] Маринов Д, СБНУ, 1891 т. XI.
[3] Иван Костов Манин, Чипровци. Зап. 1982; наследствен табак.
[4] Kanits: F.Kanits. Donau – Bulbarienn, с. 284.
[5] Маринов, Д. Пос.съч.
[6] Бассанович Ив. СБНУ, кн. V, 1891 с. 55–56.
[7] Пак там.
[8] Игнатов, Д. Хроники от северозапада т. IV 2006, с. 105–130.
[9] Инф. Иван Г. Костов Манин.
[10] Инф. Коста Симеонов Петров – Митровци.
[11] Инф. Коста Симеонов Петров – Митровци.
[12] НАИМЧ № 159.
[13] Станков Д. Чипровски килими. С., 1960.
[14] Игнатов Д. Пос. съч.
[15] НАИМЧ № 159.
[16] ТД „ДА" Монтана.
[17] Пак там.
[18] Пак там.
[19] НАИМЧ № 159.
[20] Пак там.
[21] Инф. Коста Симеонов Петров –Митровци.
[22] Пак там.
[23] Инф. Сашо Александров, Митровци. Баща му Владимир Димитров е бил кожар, дядо му също.
[24] Инф. Сашо Александров, 2009.
[25] Пак там.
[26] Инф. Марко Рангелов Младенов, Иван Илиев Иванов, Никола Живков Иванов зап. 1977. Митровци.
[27] Пак там.

[28] Инф. Коста Симеонов Петров зап. 1977. Митровци.

[29] Инф. Марко Рангелов Младенов, Никола Живков, Д. Николов, зап. 1977. Митровци.

[30] Маринов Д, СБНУ т. XI 1891. с. 197–198.

[31] НАИМЧ № 159. Спомен на Живко Авдреев.

[32] Маринов, Д. Пос. съч.

[33] НАИМЧ.

[34] Инф. Сашо Алексяндров зап. 1982. л.а.

[35] Инф. Коста Симеонов Петров зап. 1977, Митровци. Л.а.

САРАШКИЯТ ЗАНАЯТ В ПОПОВО ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК ДО ДНЕС

Ивелина Неделчева

Научното съобщение е опит да се проследи развитието на сарашкия занаят в Попово от началото на XX век до наши дни. То се базира основно на литературни и документални свидетелства и теренни проучвания от 2008–2010 г. По-подробно е представена дейността на двама поповски сарачи от различни поколения, за които в хода на изследването бе събран богат емпиричен материал.

Сарачеството е занаят за изработване на конска амуниция, седла, сбруи, самари, ремъци, цървули и др. изделия от дебела обработена кожа. В България занаятът получава особено развитие в североизточните части на страната през 17–19 век. В Кратка българска енциклопедия от 1967 г. сарачеството е определено като изчезващ занаят. Днес, повече от 40 години по-късно, сарачите в България се броят на пръсти. Един от последните представители на занаята живее и работи в Попово.

В края на XIX век икономическото положението на град Попово не се отличава от общата стопанска картина в България. След Освобождението повечето традиционни занаяти западат, поради изселването на основния им потребител – турското население. Българите обедняват, а по-заможните започват да купуват европейски стоки. (Стоянова 1994: 65–72) Въпреки обявяването му за околийски център през 1880 г. и за град през 1883 г., Попово все още има селски облик с основен икономически отрасъл – земеделието. Сведения за поповските занаяти от края на XIX и началото на XX век откриваме в изложенията на окръжните управители на Разградски (до 1901 г.), а по-късно на Шуменски окръг, в състава на които се намира Поповска околия през съответния период.

През 1897 г. в Попово се практикуват 16 вида занаяти от общо 78 занаятчии. От същата година са и най-ранните известни сведения за наличието на един представител на сарашкия занаят в Попово, който плаща данък от 5 лв. Той е единствен занаятчия в бранша за цялата околия. (Сф 2311, Сф 2313)

По-значително развитие в Попово сарачеството бележи през първата половина на XX век. Наличните данни ни показват, че занаятът е „внесен" в града от разградски и ескиджумайски майстори. За това свидетелстват църковни регистри от началото на XX век, съдържащи имената на първите сарачи, живели и работили в Попово: Стефан Иванов Стайков (Курдов) (1870–1938 г.) и Кьньо Иванов Кънев (26.08.1874–1929) от Разград, както и братята Стефан (1875–1912 г.) и Николай Лазарови Стойчеви (Чапразови) от Ески Джумая (регистрирали фирма за сарашки услуги в Попово през 1910 г.). По-късни документи разкриват имената на още четирима представители на сарашкия занаят в града: Пею Димов (1914 г.), Лазар Чапразов (1923), Георги Иванов Илиев (1919–1937) и Димитър Петков Петров (1925 г.).

През 1926 г. в Поповска околия работят вече 12 сарачи. По това време (1922 г.) в Попово е създадено Обущаро-сарашко занаятчийско сдружение, което защитава интересите на сарачи, обущари, чехлари и кожаро-опинчари. Сдружението носи името „Таналия" и има свой устав и печат. Патронният му празник е Спиридоновден – 25 декември (стар стил)[1].

Празникът в Попово се отбелязвал подобаващо, а за подготовката му сдружението избирало комисия от 2–3 души. В нея редовно влизали и сарачи като Дянко Рашков и Иван Ст. Курдов. Комисията обхождала всички членове на сдружението, събирала дарения от парични суми (или продукти) и купувала всичко необходимо за тържеството. Приготвяла и жито. От събраните средства се предвиждала сума и за такса на свещеник и певец, за отслужване на литургия. В деня на светеца всички се събирали в църквата на служба с парастас (спомен за умрелите майстори), а след това отивали в дюкяна на един от майсторите на „интимна среща" (вечеринка). Някой от занаятчиите държал реч, след което се преминавало към почерпка. Организирали се и томболи с награди.

Протоколната книга на обущаро-сарашкото занаятчийско сдружение ни дава подробни данни за имената на членуващите в него сарачи и мястото им в организацията. За периода, в който е водена книгата – от 7.09.1934 г. до 23.01.1948 г. – са регистрирани 9 поповски сарачи: Дянко Рашков Дянков, Иван Стефанов Курдов, Райко Р. Бухтев, Николай Лазаров Чапразов, Павел Тодоров, Недялко Илиев Христов, Стефан Славчев Каломенски, Николай Ц. Бобчев, Христо Маринов („Черното"). По-изявени от тях са Дянко Рашков и Иван Курдов.

Дянко Рашков Дянков е роден на 14.01.1912 г. в с. Калфа дере (дн. с. Балкански), Разградска околия. Произхожда от бедно семейството и отрано остава сирак. Всичките му братовчеди по майчина линия били изтъкнати занаятчии в различни браншове. Дянко Рашков започнал да учи занаят на 8 годишна възраст при майстор Дянко в с. Дживизли калфа (дн. с. Миладиновци, Търговищка обл.). На 19 години взел майсторско свидетелство и отворил работилница в гр. Попово. Тя носела името „Здравина" и се намирала в къщата му в централната част на града (на днешния бул. „България" до бившия Универсален магазин). Работилницата била оборудвана с тезгях, маси, шкафове, поставки за изработените стоки, табло за инструменти, магаре. Състояла се от общо работно помещение и склад за материалите. Майстор Дянко използвал предимно български инструменти, но имал и вносни. Сарачът изработвал готови и по поръчка сарашки стоки „от най-добри материали при намалени цени" (20 годишен юбилеен сборник на Поповска Популярна банка). С кожи се снабдявал от кожарските фабрики в Шумен, Габрово, Велико Търново, Горна Оряховица, Севлиево, Попово. До 1944 г. изработвал само конски и магарешки амуниции, а след това започнал да прави и цървули. Върху изделията си поставял личен (фирмен) печат, а стоката си продавал в дюкяна. Дянко Рашков работел през всички сезони и нямал друг, добавъчен поминък. Разполагал с около осем калфи и чираци. Обучил на занаят много сарачи като: Марин Димитров, Слави Сапунджиев, Христо Шопа, Тодор Ангелов, Тодор от Медовина, Цаньо от Голямо Градище, Милчо Иванов, Иван Белчев и др.

Дянко бил търсен майстор. Имал клиенти от близки и далечни селища и минавал за най-добрия поповски сарач от втората полови-

на на XX в. Познатите му го описват като услужлив и учтив човек, който първо почерпвал клиентите си с ракия, а после ги питал за какво са дошли.

Като член на поповското обущаро-сарашкото сдружение е избиран за постоянен делегат в общите събрания на Общото занаятчийско сдружение (22.02.1937 г.) и в събранията на Околийския синдикат (17.08.1937 г.). Членувал е и в управителното тяло на сдружението (1945 г.). През втората половина на XX век станал работник в сарашкия отдел към Промкомбинат „Петър Лазаров". След пенсионирането си работил самостоятелно в дома си до към края на 80-те години на 20 век. Умира на 13.10.1998 г.

Иван Стефанов Курдов (1903–1971) бил сарач и кожаро-опинчар. Усвоил занаята от баща си Стефан Иванов Курдов. Между 1934 и 1942 г. членувал редовно в ръководното тяло на Обущаро-сарашкото занаятчийско сдружение. Представял сдружението на занаятчийски конгрес (7.11.1935 г.), околийско събрание по определяне кандидати за членове на Варненската търговско-индустриална камара (11.10.1936 г.) и в събрания на по-горните поделения на организацията (16.01.1942 г.). След 1944 г. до пенсионирането си работил като сарач в ТКЗС.

Иван Стефанов и Дянко Рашков са избирани многократно за членове на изпитни комисии за провежданите в Попово калфенски и майсторски изпити.

По-малкият брат на Иван Ст. Курдов – **Константин Стефанов Курдов** (1921–1992) – бил също известен поповски сарач, най-вече от втората половина на XX век. Преди 9-ти септември имал самостоятелна работилница – първоначално в къщата си на улица „Каломенска" (на мястото на днешната евангелистка църква), а по-късно – в центъра на града (на днешния площад Александър Стамболийски). През социализма работил към промкомбинат Петър Лазаров.

След политическите промени в България от 1944 г., настъпва коренно преустройство на стопанството. То обхваща и традиционното занаятчийство. В градовете се създават трудово-производителни кооперации, към които се формират самостоятелни сарашки отдели или общи работилници с други кожообработващи занаяти (например с обущарство или тапицерство). В селата при почти всички тру-

дово-кооперативни земеделски стопанства се отделят самостоятелни помещения за сарашки работилници с по един или двама майстори-сарачи. (Маринов, 1982: 196–202)

През пролетта на 1945 г. в Попово е основана обущарска Трудовопроизводителна кооперация „Съзнание", в която малко по-късно се включват и сарачите. В кооперацията се произвеждат обуща, чанти, портмонета и конска амуниция. По-късно сарашкият цех преминава към създадения през 1950 г. промкомбинат „Петър Лазаров". До 1988 г. сарашката работилница се помещава в сграда на ул. „Мара Тасева" (срещу днешния ресторант „Евита"), а по-късно е изместена на ул. „Фотинова" (в сградата на Бояджийска фабрика) до закриването ѝ.

В новите условия част от утвърдените майстори се включват в кооперативното производство (Дянко Рашков, Христо Маринов, Коста Курдов), някои сменят занятието си, а трети се специализират в изработката на други кожени изделия. Така например сарачът Недялко Илиев започнал работа в чантарския отдел на кооперацията, където правел и ремонтирал кожени чанти.

През този период се утвърждават и млади представители на бранша като: Тодор Ангелов, Димитър Стоицов, Христо Стоянов (от Долец), Кольо (от с. Водица), Руси (от с. Баба Тонка) и др. **Тодор Ангелов** (1924–2008) е от с. Помощица и учи занаят при Дянко Рашков. **Димитър Стоицов** е роден на 15.08.1923 г. в с. Звезда. Занаят учи при Христо Маринов Черното. След отбиване на военна служба става работник, а по-късно и отговорник на сарашкия цех към кооперацията. Тодор и Димитър работят към промкомбинат „Петър Лазаров" до пенсионирането си (около 1990 г.).

Най-младият и единствен в момента поповски сарач е **Стефан Атанасов Стефанов**. Той е роден на 27.09.1967 в с. Гагово в семейство на коларо-железари. От дете Стефан обича животните и по-конкретно конете. Той иска и професионалния му път да е отдаден на тях, затова след навършване на 15 годишна възраст решава да учи за ветеринар. Кандидатства в техникуми по ветеринарна медицина в Добрич и Стара Загора, но поради ограничение в приема, остава извън класацията. Разочарован от неуспеха, младежът се отказва от по-нататъшното си образование и изявява желание да учи занаят,

свързан със страстта му. Отива в Попово при сарачите Тодор Ангелов и Димитър Стоицов. Старите майстори го посрещат с думите: "Ти си още малък, завърши училище, пък тогава ела!". Въпреки резервираното отношение на майсторите, Стефан е непреклонен – четири пъти ходи с настояване да го вземат на работа. Накрая сарачите му поръчват да дойде с баща си, който да даде съгласие синът му да учи занаят. (сн. 1)

Снимка 1. Стефан Атанасов Стефанов

Стефан успешно преминава обучението си – 18 месечен стаж и защита на 4 разряда – и с лекота усвоява занаята. Освен на прекия си ръководител – Тодор Ангелов, голяма част от знанията и уменията си дължи и на стария поповски сарач Дянко Рашков (тогава пенсионер), както и на майстор Борис Иванов от Антоново (известен български сарач от последната четвърт на XX в., починал 2003 г.).

От 1984 до 1990 г. Стефан работи в сарашка работилница към ТКЗС в Гагово. През 1990 г. при него започва работа и брат му – Петър (р. 1975 г.), който също усвоява занаята. Двамата работят заедно до 2002 г., първоначално в Гагово (до 2000 г.), а по-късно – в Попово. През 2002 г. Петър емигрира и Стефан остава единствения сарач в района. През същата година младият занаятчия става и един от учредителите на новосъздадената Регионална занаятчийска камара, от която получава майсторско свидетелство.

Първоначално Стефан работи в помещение на ул. „Мара Тасева", а през 2008 г. строи нова, просторна и светла работилница в къщата си. Сградата е разположена на две улици (ул. „Жътварска" и ул. „Шести септември") и има ъглов вход. Работното помещение е с продълговата форма. Две от стените му са заети с големи прозорци.

Снимка 2. Работилницата на Стефан Атанасов

Във вътрешността има малък склад за материалите. На виенска закачалка и по рафтовете са изложени образци от готови конски принадлежности. (сн. 2)

Оборудването на помещението, както и естеството на сарашката работа, са традиционни и почти не се отличават от тези на старите майстори. В работилницата има голям тезгях (1,20 х 2 м), в двата края на който по дължина са заковани дъски от меко дърво – липа. Върху липовите дъски сарачът реже и пробожда кожата, за да не хаби остриетата на инструментите.

Повечето инструменти на Стефан не се срещат по магазините, а са изработени от дърводелци и железари. Много от сечивата му са „наследство" от стария поповски сарач Дянко Рашков. В ежедневната си работа майсторът използва инструменти за рязане и кроене на кожи и каиши: пергел, *дълбач* (инструмент, с който се дълбае канал в кожата за прикриване на шева); *сантрач* (*бичкия,* нем. *хал-*

дмунд – крив сарашки нож с форма на полумесец); (сн. 3) сарашки машинки за рязане на кожа и др.; инструменти за шиене: сарашки шила и игли, две сарашки шевни машини ("Сингер"), едната от които е на близо 100 години; уреди за шиене: стиска – дървено четирикрако магаре (джелде); (сн. 4) дървени уреди за пристягане и шиене на

Снимка 3. Работа със сантрач

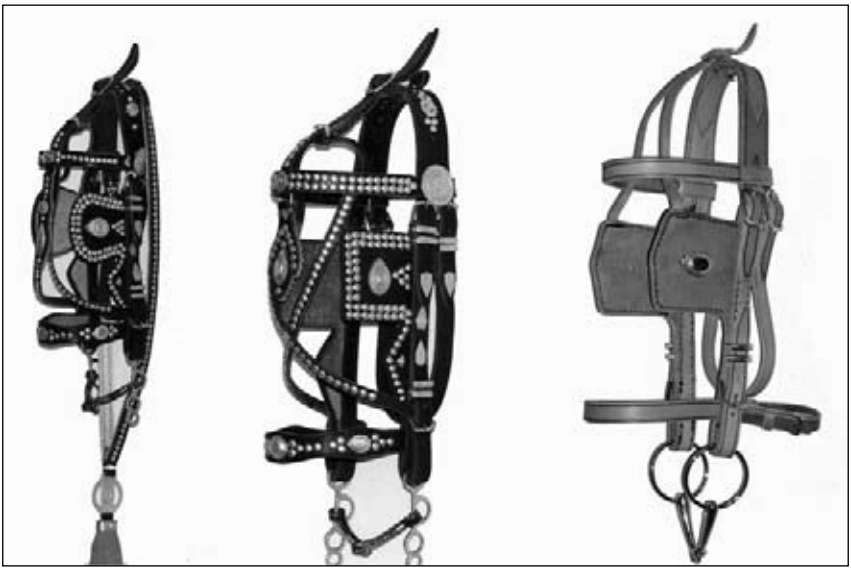
Снимка 4. Работа върху джелде

Снимка 5. Изтегляне на каиши с адде (дарожници)

каиши: клещи (секач), плоски клещи (*даналия*), *адде* (дарожници – уреди за изтегляне на каишите); (сн. 5) инструменти за разширяване на дупки по кожите; за заглаждане на ръбовете на кожите – *ръбоснемач*; и за прокарване на декоративни линии: *махат* (*тайфел*, *клисовка* – самоделно изработен инструмент от кокал или чимшир, с големина на писалка, с 2–3 остриета в краищата); инструменти за очукване (заглаждане) на шевовете, за заковаване на гвоздейчета и др.: сарашко чукче, бронзова *муща*, дървени чукове и др.; шаблони (терк); дърводелски инструменти за хамутите и др. Днес от употреба са излезли старите инструменти и уреди за обработка на кожите и за изтъняване на каишите, тъй като саračът работи с готови фабрично обработени материали.

Основните материали, необходими за изработката на конска амуниция Стефан си набавя сам. От Габрово взема обработени говежди и биволски (рядко свински) кожи – бланк, напа, лицева, бокс, саръм и др. Метални токи и халки от стомана и месинг купува от со-

Снимка 6. Юзди: Шуменска; Софийска; за спортен впряг

фийски леяри. Използваните в миналото конопени сарашки конци днес е заменил с вносни, от полиестер. Ползва също дървен материал и ръжена слама – за пълнеж на хамутите, восък – за втриване на конеца, металически украшения, кабари и др.

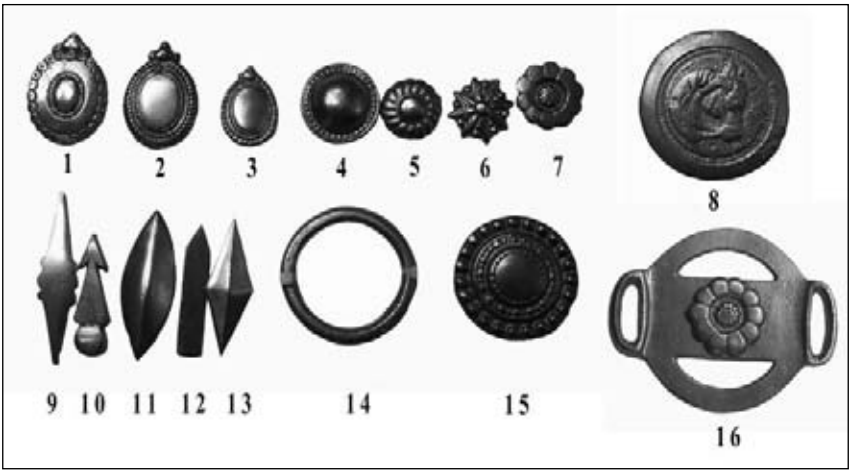
Продукцията на Стефан включва: конска впрегатна и ездитна амуниция; принадлежности за впрягане във файтони и двуколки; аксесоари – каишки и намордници за домашни любимци, кании за ножове, колани за дископатия, каишки за ръце и др. Стефан изпълнява и нестандартни поръчки – изработва колани за различни медицински нужди (за връзване на болни хора в ОАРИЛ, хирургия, ортопедия, за психиатриите и др.). Извършва и ремонти на седла. (сн. 6)

Много от местните названия за отделните елементи на конската амуниция имат турски произход: *халка* – хамут; *инсилик* (възглавница), *юртия* (капак, външна обвивка), *гьос каишка* (гръдна каишка) – отделни части от хамута; *палдъм* – впрегатна кожена конска принадлежност, която се поставя върху корпуса на коня и се прикачва към хамута; *башлък* (тур. качулка) – юзда; *дизгини* – поводи, управляващи ремъци за чифт впрегнати коне; *четали* – съставна част на

дизгините; *кюприи* (тур. мост) – каишки, които се слагат отпред на хамута за чифт животни; *кочан каиши* – спирачи за чифт животни; *ок* – дълго дърво, което се слага отпред на конска кола между два коня. По-малко използвани са термините с немски, руски и френски произход: *щранги* (нем. – тегличи), *гамаши* (фр., нем., рус. – конски наколенки) и др.

Произведенията на поповския майстор имат и висока художествена стойност. Изработените от него палдъми и юзди са богато украсени с кабъри, кожени пискюли – *съркондаци* и метални апликации: (сн. 7) *курбаджик (1), голяма и малка букурещка (2 и 3), малко огледало (4), охлювче (5), звездичка (6), детелина (7), конска глава (8), лодка (11),* и др.

Стефан работи предимно по поръчка. Една от най-сложните и интересни поръчки, изпълнявани от него, била предназначена за цирков номер. По заявка на известна дресьорка, майсторът направил атрибути за впряг на кон, язден от тигър и теглещ каляска с мечки. Майсторът проектирал и изработил всичко сам, без предварителен образец – наметало за коня; площадка за гърба му – за стъпване на тигъра и т.н. В наметалото, за стабилност вложил толкова много материал (кече и ламарина, обвити с бланк), че поради голямата му тежест сам човек не можел да го повдигне. Цяло лято саračът работил

Снимка 7. Месингови предмети за украса

Снимка 8. Работа по поръчка за цирков номер

по поръчката, а за вземане на мярка и проби посещавал градовете, в които спирал пътуващия цирк. (сн. 8)

Стефан е сред малкото съвременни български сарачи, които правят изцяло конска амуниция. Той е търсен майстор и има клиенти от цяла България – Разград, Перник, Банско, София и други големи градове, където отглеждат скъпи коне за файтони и спортна езда. Според желанието на клиента, поповският сарач изработва различни типове конски принадлежности – както характерните за Североизточна България, така и типичните за други части на страната. Според майстора обаче, няма по-добър башлък, по-красив и практичен палдъм и по-олекотен начин на впрягане на конете от този, изработван в нашия край. Затова най-търсени и поръчвани са шуменския тип хамути, палдъми и юзди. В последните години нара-

ства търсенето и на позабравените по време на социализма шляи[2] – най-вече за нуждите на коневъдните ферми и файтонджиите.

Въз основа на изложеното дотук, могат да се направят следните **изводи**:

След Освобождението сарашкият занаят навлиза в Попово в края на XIX век (около 1895–96 г.) чрез разградски и ескиджумайски майстори-християни. Проучените документи сочат, че през разглеждания период занаятът тук е практикуван изцяло от българи. В сарашката терминология преобладават названия с турски произход – наследство от турците-сарачи, които вероятно са обслужвали и Поповския край в годините на османско господство.

Най-често сарашкият занаят се предава по наследство, между близки роднини – бащи и синове или братя. Пример за това са Стефан Иванов Курдов и синовете му Иван и Константин, братята-сарачи Стефан и Николай Чапразови, Стефан и Петър Атанасови и т.н. Сарачи излизат и от семейства, практикуващи сходни или свързани със сарачеството занаяти – обущарски, шивашки, коларо-железарски. Сарачите Николай Ц. Бобчев и Недялко Илиев са братя на известни поповски обущари: съответно Спас Ц. Бобчев и Христо Илиев. Единият от братята на Иван и Константин Курдови – Кънчо също е шивач. Дядото и бащата на Стефан Атанасов пък са коларожелезари.

Най-голямо развитие в Попово сарачеството достига през втората четвърт на XX век. Тогава се увеличава броят на занаятчиите от бранша (9 сарачи, от общо 12 в околията), а за защита на интересите им се създава Обущаро-сарашко занаятчийско сдружение.

През епохата на социализма броят на сарачите намалява, поради изместването на коня от навлизащата машинна техника и моторни превозни средства. След кооперирането на занаятите сарачите преминават към обущаро-сарашка кооперация „Съзнание", а по-късно към промкомбинат „Петър Лазаров". Част от тях се насочват към други дейности като тапицерство и чантарство.

След промените от 1989 г. българското занаятчийство е поставено пред нови предизвикателства и реформи. През 90-те години все още липсва закон за занаятите, а производителите се задъхват между данъци, осигуровки, касови апарати, патенти и др. С приетия на

12.04.2001 г. закон се урежда упражняването на занаятите, организацията на занаятчийството и занаятчийското обучение. Безценният придобит опит и любовта към занаята позволяват на един поповски сарач да устои на трудностите и да се приспособи към промените, за да отговори на новите изисквания на пазара. Благодарение на това, в Попово традицията е запазена, сарачеството е живо и днес тук, почти непроменено, така както са го практикували старите майстори преди повече от век.

Информатори

Димитър Стоицов, р. 15.08.1923 г., с. Звезда, сарач.

Недка Недева Дянкова (съпруга на сарача Дянко Рашков), р. 1919 г.

Стефан Атанасов Стефанов, р. 1967 г. в с. Гагово, сарач.

Христо Тодоров Петков, р. 28.03.1930 г. в с. Кардам, майстор обущар.

Използвана литература

1. **Алманах Царство България 1917 г.**

2. **Алманах Царство България 1919 г.**

3. **20 годишен юбилеен сборник на Поповската Популярна банка. 1919–1939.** Търговище, 1939.

4. **Янков 1939:** Д. Янков, Белият град. Попово и околията му в цифри и картини. 1939.

5. **Кратка българска енциклопедия.** том 4, София, 1967.

6. **Маринов 1982:** Васил Маринов. Сарашкият занаят в България. Историко-етнографско изследване. София, 1982.

7. **Сиракова 1992:** Илина Сиракова. Патронни празници на занаятчийски сдружения в Русе (Втора половина на XIX в. – първа половина на XX в.). – Българска етнология, № 1.

8. **Стоянова 1994:** Жечка Стоянова. Щрихи от социално-икономическото развитие на град Попово през периода 1878–1912 г. – В:

Попово в миналото. 1 (Сборник материали от научна конференция, проведена в град Попово на 10 юни 1993 година). Варна, 1994.

9. **Трудово-производителните кооперации в България.** София, 1959 г., 273.

10. **в. Поповски вести.** 1936–1941 г.

Архивни източници

1. Архив на ГРАО – община Попово: Регистри за гражданско състояние (1893–1950 г.).

2. ИМ-Попово, СФ 2311: Изложение за състоянието на Разградското окръжие – 1892–93 г.

3. ИМ-Попово, СФ 2313: Изложение за състоянието на Разградски окръг през 1896–97 г.

4. ИМ-Попово, СФ 2322: Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1926 г.

5. Регистри за кръщения, умирания и венчавки към храм „Успение Пресветая Богородици" (за периода 1878–1918 г.).

6. ТДДА – Търговище, Ф. 16-к, оп. 1, а.е. 4.

7. ТДДА – Търговище, Ф. 16-к, оп. 1, а.е. 6.

8. ТДДА – Търговище, Ф.16-к, оп. 1, а.е. 7.

9. ТДДА – Търговище, Ф.16-к, оп.1, а.е. 8.

10. ТДДА – Търговище, Ф. 119-к, оп. 1, а.е. 79.

11. ТДДА – Търговище, Ф. 81-к, оп. 1, а.е. 3, л. 120.

КРАЙ ВОДА ДА ЖИВЕЕШ, ОТ ВОДА ПАРИ ДА ПРАВИШ…

Евгения И. Иванова

Водата е по-често приятел, понякога и враг на човека – без нея е невъзможен животът. Голямото ѝ стопанско значение като силов източник е осъзната от хората отдавна. Така от стари времена тя се използва като движеща сила, а с развитието на производителните сили водният двигател се утвърждава като основен енергиен източник.

До XIX век мелничарството е най-широко разпространеният промишлен отрасъл у нас, при който се използва водната енергия.[1] А тези съоръжения, свързани с прехраната на населението, възникват още при заселването на избраното място. Строят се там, където има достатъчно вода, а тяхното наличие разширява поселението.

В народната традиция за българина воденицата и пространството около нея заема особено място. Житейският опит показва, че който има воденица, гладен няма да остане. Те са място и за социални контакти. Всяко воденица си има стопан, а българинът е съхранил редица поверия, свързани с воденицата и водата, която я движи.

Воденициte са средство за сигурни доходи. Нещо повече – те са "твърде доходен имот" и за околните собствениците им са богати. "В Силистренските планини и долове има много воденици. … При все това воденициte на Силистра са най-чудни. Те могат да смелят в едно денонощие по петдесет силистренски килета. Всяка воденица дава пет кесии годишен приход. Такава струва повече от един свободен заимлик. Повечето приходи на силистренските богаташи са от тези воденици…"[2].

В статия за нуждата от образование на момичетата отЕски Заара от 1858 г. "Цариградски вестник" пише: „… Погледнете и тукашните жени – те са естествени хубавици по лице и снага, но приличат

на кукли, нямат никакво учение, не знаят за нищо да разсъждават … защото докато са още момичета, се учат от майките си само да предат, тъкат, да месят хляб, да готвят и да перат и най-вече да стоят по цял ден в къщи или без работа, да ходят при близките си и да правят мурафелъци … Такива жени са разорители на покъщнината, потребители на привнесеното и опостушители на всичко, що им се намира там… Мъчат и не дават покой на мъжете си, за да им направят такива дрехи и да им купят такива такъми, каквито имат богатите, що имат голяма търговия, чифлици и воденици…".[3]

Понякога воденициte са и обект на грабежи. "На 27 септември в Ески Заара се събират 200–300 „лениви и безсрамни кадъни", оплакват се, че е много скъпа храната и „с тояги, брадви и ножове слизат до Х. Господиновата воденица, разсичат вратата и разграбват до 15 чувала с брашно и до 30 кила жито".[4]

Стопаните на воденици не остават без доход. Когато сградният фонд е съчетан с производствена единица – воденица и без наличието на значителни количества земя и добитък, се формира сравнително висок годишен доход. Той може да бъде от наем, плащан за съоръжението: "От регистъра (Кадийски регистър за вакъфите в Хаджиоглу Пазаръ – Добрич) се вижда, че през 1843 г. вакъфът при джамията Махкеме реализира значителни приходи от продажбата на 250 килета зърнени храни (пшеница, лимец и ечемик), получени като наем от вакъфската воденица на р. Батова…".[5] В по-голямата си част доходите идват от уема за меленето. Най-много работа за водениците има след хармана, когато всеки бърза да смели новото жито: "…На воденичаря се плаща в натура. Той взима на всеки мливар уем – една десета (10%) от зърното донесено за смилане (Малко Търново, Странджа – б.а.). Освен брашно за хляб на воденците се мели и ярма за добитъка: ечемик, овес, ръж, царевица, просо, уров".[6]

Освен воденицата, собствениците притежават земя и домашни животни. Около нея често е цялото стопанство, което е съществено перо от имотното състояние на воденичарските семейства. След Освобождението, когато воденициte преминават най-вече в ръцете на българите, имотното състояние на тези семейства е около и над средно статистическото. Към края на XIX век имуществената диференциация е особено изразена. "Навремето мелниците бяха много

ценна работа… После тия водни мелници не бяха само мелници. В нашата водна мелница ний не знаехме колко кокошки имахме, колко патици имахме, не знаехме колко прасета имахме, имаше зеленчукова градина. Всичко на свобода, на воля, там в долината…".[7]

Въпреки че воденичарството се възприема като обособен занаят, то в повечето случаи не е основен или единствен поминък. Обикновено е допълнително занятие, което увеличава имотното състояние и годишния доход на собственика. Някои предпочитат по-доходоносни занимания и дават водениците си под наем, други сами се грижат за тях заедно с останалите си ангажименти. "Една воденица с пет камъка бучи на брега на реката (р. Огоста в с. Минкова махала, Фердинандска околия – 1905 г.). До нея е жилището на г. Харитонова, в дворът на което са и оборите за добитъка. Стопанството се състои от 2700 декара ниви, 800 дка лес, 40 дка естествени ливади и 100 дка овощни и зеленчукови градини….

Г. Харитонов е по специалност културен инженер, но изучава земеделието с примерно прилежание. Той живее постоянно в имението си, а това е именно, което характеризира неговата преданост към задачата, на която се е посветил".[8]

А предприемчивостта на други стопани е насочена към нестандартни решения: "Брациговецът винаги размишлява как от по-малко пространство да добива по-голям приход. Тук един воденичар от три години насам прави опити да произвежда кафе и удивително успява… От произведеното кафе през миналата година дал е на Татар пазарджишкия окръжен управител до 50 др. Тая година ще произведе доста кафе и не е чудно, ако след една две години имаме българско брациговско кафе".[9]

Османското завоевание заварва в българските земи развита система от воденици покрай градовете и селата, която се запазва изцяло в най-гъсто заселената Средна Западна България. Почти във всяко село са регистрирани от 2 до 4 малки воденици, а в най-големите – дори по 10–15. Из другите ареали воденициите се отбелязват по-рядко. Това се дължи на тяхното запустяване поради липса на мливари с намаляването на броя на населението и поради страха на хората да излизат на полето с добитък и храни.[10]

В годините на Османска империя болшинството воденици са притежание на турци. Десетилетия наред се запазват наименованията им – Смаилова, Черкезка, Галиббейска. Сред собствениците се срещат българи и евреи. "Някои от водениците са общ имот между двама души – напр. Ахмед, син на Али и Кало, син на Димитри собственици на воденица с един камък".[11]

През 60-те–70-те години на XIX век един от циганите в с. Ак яр (дн. Бял бряг, Шуменско) е без работна земя, но има къща за 2000 гроша, воденица с данъчна оценка 4000 гроша и годишен приход от 200 гроша.[12]

След Освобождението почти навсякъде тези производствени единици стават собственост на българи. Водениците на с. Бутово, Търновско са разположени по коритото на малката река Ломя, която минава през землището му. Те са притежание на по-заможните фамилии – Никодимовите, Поповите, Църковци и др. Никодимовата воденица например обслужва и съседните села Върбовка и Димча.[13] В Казанлък "…. чрез търг са давани под наем и турски воденици. Една от тях, Хаджи Якубовата (днес собственост на г-н Орозов), която миналаше за най-добра, е била завзета от калугерките от Казанлъшкия девически манастир още при самото ни завръщане при бега; а всички други са експлоатирани от някой си В. Кисимов от Търново, доставчик на руското военно интендантство, който претендирал, че има за това разрешение от главнокомандващия. Оказало се, обаче, че такова разрешение не съществува и съветът обявил търг за отдаване на всички воденици под наем. Разрушената "Хамамска" воденица била отдадена на Марко Нешев, за я построи наново на свои разноски и да плати 500 гроша наем за една година. Хаджи-Якубовата воденица била възложена пак на калугерките срещу 13 000 гроша годишен наем, като се прихванат от него разноските за ремонтирането ѝ".[14]

Според турското законодателство още през XVI век водениците спадат към наследството и остават като имот, който се разделя между наследниците. Това е и една от причините често да имат много съсобственици, между които се разпределя времето за работата на воденицата. В Каннуаме на Охридския санджак от XVI век е записано: "Когато умре рая бащината му трябва да се даде на друг с тапия, спахиите, както изглежда, смятат, че воденицата, лозето, градината и

къщата [на умрелия рая] спадат към бащината, вземат ги насила и ги дават на друг под тапия. Между това неговата [на умрелия рая] воденица, лозе, градина и къща не спадат към бащината. Те са предмети, които преминават по наследство на децата и родниите…".[15]

Така е и според българското обичайно право за делба на общи имоти: "Воденицата вляза тоже в категорията на неподелимите имоти, при все това има някои нейни части, които се делят фактически. Ако например една петокаменна воденица принадлежи на пет равноправни съпритежатели, то всеки от тях счита един определен камък за своя изключителна собственост и той се грижи за него. В такъв случай двата камъка така наречени витло и вител, кошът, сандъкът, турбината, колелото, улеят, хамбарът и пр. са отделни, а всичко друго, като воденична вода, бент и зданието на воденицата се считат за общ и неподелим имот. Ползуването от общата воденица става по изреждание на време, като се взема за единица денят, седмицата или най-много месецът. Тук имот, от който се ползуват по изреждание собствениците, е водата, защото не рядко се случва да има вода за два камъка, а пък воденицата да има 4 или 5 камъка, които само пролетно или есенно време да могат всичките едновременно да работят…

От 50 воденици … 38 се оказаха съсобствени. Този поразителен факт се обяснява главно от две причини: а) защото съделителите и в случай даже, че делят помежду си целият си имот, но от воденицата, като никой от тях не се отказва срещу възмездие от пари (тъй като тя е един твърд доходен имот) — тя не се дели; б) защото при построяването още на воденицата, водата ѝ се прокарва през имотите на разни собственици, а обещетението за това се извършва посредством отстъпването им известна идеална част от самата воденица".[16]

В първите десетилетия на XX век в с. Малево, Смолянско има три воденици, всички съдружнически, на много хора, повечето родственици. Кой има по ден, кой по два, а най-големите ортаци – по седмица и месец.[17]

Воденициите се строят там, където има достатъчно вода. Част от тях работят целогодишно, други – сезонно, през зимата и пролетта. Поради липса на системни статистически данни, е трудно да се каже къде колко воденици има в столетията до Освобождението. Вероятно

изключения са селищата, които не притежават в землището си поне една. Записвани са в турските данъчни тефтери и в статистическите сведения след Освобождението. Отразявани са от пътешествениците, описвани са в периодичния печат и краеведските изследвания.

В края на XVI век в София са записани 6 воденици с около 12 камъка. Поне две от тях се намират в застроената част на града – махалите Кара Данишменд и Хаджи Хамза.[18] По същото време в Силистра са регистрирани общо 16 воденици (асияб-и долаб), които носят приход общо 590 акчета. Те обикновено са на малки рекички, които са ръкави или притоци на Дунав. Част от тях са разположени на Дунав, върху вид понтонни лодки, както ги описват съвременниците на епохата.[19] За воденици във Видин, закрепени върху понтонни лодки (думбаз), пише и Евлия Челеби. Там през 1698 г. напр. Хаджи Мустафа Ага подарява на Махмуд Челеби една своя воденица, построена на река Дунав върху думбази.[20]

Според статистиките от 1828 г. в Лозенградско има 62 воденици, а в Мидийско – 18. През лятото и големите горещини много от тях спират да работят поради недостиг на вода.[21] През 1830 г. в Ямбол се добиват впечатляващи количества брашно. Дюгамел брои "12 воденични мелници, които смилат 210 кила в денонощието".[22] "Беш-Бунар е наречено мястото отстояще от града (Стара Загора – б.а.) на около 2 версти. Тук имаше една малка чушма с пет чучура и една малка постройка – ханче. До ханчето, по течението на реката, имаше 4 воденици, а надолу от него се виждаха още 3".[23]

"Селото Бояна се намира на югозапад от София и лежи в полите на Витоша планина. … Из планината тече една река, която кара 45 воденици в едно разстояние от 1400 обикновени крачки. Хубаво е да походиш някой ден покрай тия воденици и да видиш какво живописно впечатление ти дават, като на всеки 20–30 крачки лежи по една. Всяка чука, мели нещо. Тука гледаш някой дошъл от града, донел чувале с мливо, разтоварва ге от колата и ги нарежда във воденицата – чака му да дойде ред; там друг един чука си и прав някое колело и някоя продупчена ос; по-нататък виждаш някоя жена, че носи хубава престъргана погача, малко чорбица и няколко чушки пипер на отрудения си мъж; а пък хе-е тамо на чича Младена се измъкнал камика и той запретва бели ръкави на ризата си, зел острия железен

чук и чука ли чука върху полегналото каменно търкало, защо чувале с мливо чакат у воденицата му… В един работен ден ако поминеш там, ще видиш, че всичко е на крака – всеки работи, и малките биле дечица и они рипкат около татка си, любопитно се взират в неговата работа и тъй се преготовляват и те за своето бъдещо занятие".[24]

След Освобождението променената обществено-политическа и икономическа обстановка в българските земи оказва влияние и върху развитието на този клон от стопанството. Водениците продължават да работят във всяко населено място. Строят се нови, старите се модернизират. Към края на XIX – началото на XX век постепенно тяхното стопанско значение намалява – появяват се парните мелници. Но в малките населени места, в планините, в колибарските селища те са все още особено нужни.

В Ломския край "Воденици има почти във всяко село по 1–2 и са с голяма важност за селяните. Те са построени по някой си твърде стар (според Иречек) римски начин, намират се над особени канали или бари и водата служи за мотор на воденичните камъни. Зданията на водениците са направени или от камък, или от плет и са покрити с керемиди, или с тръстика, или със слама и кукуруазлик и пр. Те имат обикновено едно отделение, в което са поставени камъните, чувалите и т.н., дето живее воденичарят със семейството си и дето спят и зиме, както и посетителите край огнището.

По реките, особено по Огоста и нейните притоци, са разположени 544 воденици… Повечето от изброените тук индустриални заведения, напр. воденициите и др., по своето примитивно устройство се намират на същото състояние, както и преди 2000 години".[25]

Воденициите в Добруджа са малко, като причината се крие в безводието на края. Те се намират почти само в южните райони, по течението на Батовата река, около селата Батово и Оброчище. В източната част на Южна Добруджа (Добричка и Балчишка околия) до към края на XIX век са изградени 101 водни и 164 вятърни мелници. Водата, течаща към морето, предлага на местното население условия за изграждане на водни мелници, където мелят жито хора от равнината. Край Балчик, при водопадите на потока от карстовия извор също има воденици, на които водните колела са с голям радиус и с железни стъпала. Тези воденици работят до 1926 г.[26]

"В Тутракан водениците бяха плувнали над водата къщи, чиито огромни дървени колела, движени от течението на реката, въртяха два воденични камъка".[27] В града и в околностите му до 1940 г. има много "водни мелници с едно куриту", построени върху нарочно пригоден за това шлеп. Дело са на местни майстори от градчето. Повечето са пренесени през 1941 г. от притежателите им на румънския бряг.

До тях се отива с лодка. Когато придойде Дунав или когато се очаква да замръзне, мелницата се притегля по-близо до брега. Във всеки случай тя стои на едно място, като се закотвя здраво.[28]

Воденици се строят не само край населените места, а често хората се заселват около вече изградените. Наличието им разширява поселенията. "Държаните от сливенци воденици и долапи в Кумлука са ги прикрепяли все по-близо до техните ежедневни занятия. В тая посока самите местни турски власти са поддържали разширението на града. В българската номенклатура има няколко заселища, които водят началото си от построяването на къщи около построена воденица (ср. турските имена на българските села – Дермен Дере – в Сливенско, Пловдивско; Дермен Кьой – Ямболско; Дермен махале – Чирпанско и т.н.) Ямболското село Дермен кьой си води името от заправните там къщи около предишна воденица (дермен) и чифлик къде 1835 г., а сливенското Дермен дере (воденичен поток, река) от това, че част от разпилените жители на близката до него „касаба" се заселват около воденицата на някой си дядо Стоян Сърхоолу".[29]

Както при всеки занаят и тук има майстори за направа на воденични камъни и на воденици. По народност те са българи. Добрите майстори са търсени далеч извън родния им край. В отделни населени места имат свои еснафи.

В Троянско майсторите, заети с направата на воденици и тепавици, още през 1812 г. имат своя организация "руфет долапчийски". По предание тяхната слава на добри майстори стига на север до Дунав, а на юг прехвърля Балкана.

Друг троянски еснаф, който почти не е отбелязан в занаятчийската номенклатура на Възраждането, е еснафът на камачерите – майстори-каменоделци, които изработват воденични камъни. Съ-

ществуването на тяхната организация е документирано в Троянския поменик през 1867 г. – "руфет камачерски". Той е просперираща, снабдява с воденични камъни голям брой селища в Дунавския вилает, а частично и някои отвъд Балкана.[30]

Воденичните камъни се изработват от подходящи скали, които не се намират навсякъде. За "Долната воденица" в с. Малево през 1922 г. докарват воденичен камък чак от землището на с. Забърдо, близо до старата граница, защото там има камък от подходяща руда. Десетина души с двуколка и два чифта волове за три дни успяват да превозят изработения камък.[31]

В народната традиция съществува поверието за вграждане на човек в основите на воденицата, както и редица други свързани с водата, която я движи. Всяка воденица си има и стопан.

"Народното вярване твърди, че когато се избира място за воденица и се туря основата ѝ, долу в темелите, където се зида, тая основа не ще може да бъде крепка и трайна, ако няма в нея зазидан човек – жена или мъж, но предимно се зазидва жена. Тая жена, или тоя мъж, трябва да бъдат млади. Човекът се зазидва, като му премерят сянката скрито, и тая мярка турят зидарите в зида. Тоя човек умира, но сянката му, душата му остава в темеля на воденицата и крепи воденицата да не я отнесе водата.

Сянката се явява всяка нощ в полунощ, плаче, пее, вика, а ако в туй време мине човек покрай воденицата, тя се преправя на куче, на заек, вълк, мечка и друго животно, та напада на човека. Това е таласъм".[32]

В Странджанските села записването (вграждането) на човек при строеж на бент за воденица става чрез отвеса (шавѝла). Майсторът слага отвеса и поглежда през него първия пристигнал външен човек. Така го премерва. Този човек също умира на 40 ден и душата му става стопан на бента. За да се предпазят хората, когато видят, че майсторите започнат да копаят основите или да изваждат отвесите, се изпокриват. "В с. Ново Паничерево било "записано" едно дете. Майсторите зазидали неговата стъпка в темелите на строяща се воденица. След 40 дни детето починало, като преди това то все отивало до воденицата, сядало там и мълчало. Детето станало таласъм".[33]

Българите вярват, че водениците са обитавани от дяволи, самовили, самодиви и други лоши духове, а водата, която отхвърля витлото, има голяма магическа сила. Под витлото се къпят самодивите и затова водата е лековита. С нея се лекуват всички болести, взима се за цяр или болните се къпят там. В Търновско пък търсят водата от витлото на воденица-левак, т.е. такава, дето витлото се обръща и отхвърля водата наляво. Тя е много по-силна и лековита.[34]

Друго поверие гласи, че на керепа се развалят магии. При разваляне на магия на стадото, направена със запъртък, оставен пред входната врата на кошарата, в Кюстендилко хвърлят яйцето във водата на улей, който движи воденично колело наляво, а при липса на такъв – в каквато и да е вода.[35]

Разпространен сред цялото българско население е обичаят да се хвърля "първата работа" на младо момиче във вода – в река или под колелото на воденицата. Така, като по вода, да му върви бъдещата работа, да не спира никога желанието за нея, както не спира воденичното колело.[36]

В отделни села в Сакар (с. Доситеево, с. Овчарово) на Св. Четирсе (9 март) младите отиват групово при воденицте. За здравето на воденичаря и за берекет момите влизат с песен при хромела и го обикалят три пъти. Една благославя: "Както врънчат тия песни,така да врънчи тоя ромел". Воденичарят ги черпи с чурек (питка, изпечена в пепел).[37]

Воденицте имат и стопан пазител. Когато той огладнее, спира водата и воденичните камъни престават да се въртят. Тогава мелничарят поставя парче хляб в ъгъла на воденицата, за да го нагости. След това камъните започват отново да се въртят (с. Голямо Буково, с. Кирово, Странджа).[38]

Воденицте са и място за социални контакти. В първо десетилетие на XX век "Пикници пловдивчани си устройваха в Коматево… Някои ходеха в Дермендере, но те бяха малцина. Намираха, че селото е много далеч от града. Преди да слязат при реката, минаваха край голяма мелница. А там облаци брашнен плах. Звънливата песен на Тъмръшката река се смесваше с тракането на воденичните камъни, скрибуцането на колите, мученето на биволите и гласовете на хората.[39]

В традиционното българско село съществуват строго регламентирани форми на речево общуване само между мъже. Едно от тези места на общуване е воденицата. Струпват се много хора и не случайно народът казва: "Навалица като на воденица". Мъжките раздумки обменят информация отблизо и далеч. "Отивахме да мелим брашно и много приказвахме там. Който може, запомня, който не може да запомни от първия път, ако са от други села къде ще ги срещнем".[40]

Бележки

[1] *Вълчев, Ал., Мл. Цонев* Механични средства за използване на водната енергия през епохата на българското Възраждане. – Год. на НПМ, т. 4, 1974, с. 41–42.

[2] *Гаджанов Д.* Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. – ПСп на Бълг.книж. д-во, 70, 1909, с. 668.

[3] Цариградски вестник, бр. 406 от 22 ноември 1858 г., с. 1.

[4] Пак там, бр. 245 от 8 октомври 1855 г., с. 2.

[5] *Георгиева, Цв., Ст. Андреев* Някои страни от състоянието и дейността на вакъфите в гр. Хаджиоглу Пазарджик. – В: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973, с. 401.

[6] Странджа. Материална и духовна култура. С., БАН, 1996, с. 125–127.

[7] *Мирчева, Д.* Мелничарството в Каварна (втората половина на XIX–XX в.). – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. Т.I Габрово, 2007, с. 257.

[8] Нива, № 9 от май 1905 г. Извори за българската етнография. Т. IV Из българския следосвобожденски печат 1900–1912 г. С., 2002, с. 145.

[9] Напред, 12 юни – 27 ноември 1888 г. Извори за българската етнография. Т. II Из българския следосвобожденски печат. 1878–1900 г. С., 1999, с. 58.

[10] *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1973.

[11] *Първева Ст.* Овладяване и организация на аграрното пространство в град през XVII век. – В: Контрасти и конфликти "зад кадър" в българското общество през XV-XVII в., С., 2003, с. 255–338.

[12] *Драганова, Сл.* Статистически сведения за имотите и данъчното облагане на циганското (ромското) население от Дунавски вилает. – В: Интеграция на ромите в българското общество. С., 2007, с. 17.

[13] www.wikipedia.org/wiki/Бутово.

[14] *Бозвелиев, К.* Общинското самоуправление в Казанлък от Освобождението насам. – Казанлък в миналото и днес. Кн. III, С., 1928, с. 183.

[15] *Тодорова, М.* Подбрани извори за историята на балканските народи. XV-XIX век. С., 1977, с. 75.

[16] Юридически преглед, №4, 15 април 1900 г. Извори за българската…. Т. II, с. 356.

[17] *Георгиев, Ил.* Село Малево. Смолян, 2009, с. 97.

[18] *Първева, Ст.* Цит. съч., с. 317–318.

[19] *Бешевлиев, Б., П.Бойчева* Историографски сведения в три документа, посветени на Михай Храбри (кр. на XVI – нач. на XVII в.) – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сборник в чест на проф. В.Тъпкова-Заимова. С., 1997, с. 259, 264 – бел. 20.

[20] *Челеби, Е.* Пътепис. С., 1972, с. 63.

[21] Странджа…., с. 125–127.

[22] Руски пътеписи за българските земи XVII-XIX в. С., 1986, с. 142.

[23] *Кисьов, С.И.* Българското опълчение в Освободителната Руско-турска война 1877–1878 г. С., 1897, с. 159.

[24] Читалище, 1875 г. Извори за българската етнография. Т. I Из българския възрожденски печат. С., 1992, с. 181.

[25] *Д-р Басанович, И.* Ломският окръг. – СбНУ, кн. 5, 1891, с. 55, 67.

[26] *Мирчева, Д.* Цит. съч., с. 253.

[27] *Казасов, Д.* Някогашните наши градове, С., 1975, с. 60–72.

[28] *Вакарелски, Хр.* Добруджа. Материали към веществената култура на българите през периода на капитализма. С., 1964. с. 93–94.

[29] *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. I, С., 1911 с. 389.

[30] *Петрова-Голийска, П.* Стопанско-правни отношения в Троян и Троянско (по документи от XIX век) – В: Народна култура на балканджиите, Т. V, Габрово, 2004, с. 13.

[31] *Георгиев, Ил.* Цит. съч., с. 98.

[32] *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. –СбНУ, XXVIII, С., 1914, с. 150–151.

[33] Странджа…, с. 229–230.

[34] *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 150–151.

[35] *Захариев, Й.* Кюстендилско краище. – СбНУ, кн. 32, с. 149, 152.

[36] СбНУ, кн. 6, С., 1891, с. 93.

[37] Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. С., 2002, с. 345.

[38] Странджа…, с 252.

[39] *Алваджиев, Н.* Пловдивска хроника. С., 1971, с. 101.

[40] *Кузманова, В.* Наблюдения върху процес на разказването и разказвача. – БФ, кн. 5, 1994, с. 115.

ВОДЕНИЧАРСТВОТО В ГАБРОВСКО В КРАЯ НА XIX – ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Росица Бинева, Пенка Колева

Мелниците са първите механични съоръжения, които използват за двигател водната сила и получават популярно име – воденици. Може да се каже, че през XVIII-XIX в. не е имало селище, което да няма в своето землище една или няколко воденици. Броят на мелниците само в Дунавския вилает през 1869 г. е възлизал на 679. (Цонев: 1976: 83).

В зависимост от начина на задвижване, мелниците на територията на Централен Балкан се делят на два вида: караджейки и долапкини. Когато водното колело е водоравно и задвижването става от улей, при което от значение е силата на водата, воденицата е караджейка. При втория вид задвижването се осъществява от горноналивно отвесно колело, което е преградено като кофички и задвижването е от тежестта на водата.

Досега в научната литература, в публикациите, свързани с воденичарството, са проучвани водениците като технически съоръжения, техните функционални особености и местоположение. Благодарение на специалистите-етнографи от АЕК „Етър" са локализирани водениците по горното течение на река Янтра и тяхното значение за икономическото развитие на района. Чрез теренни проучвания на музеите в Габровска област от 70-те, 80-те и 90-те години на XX в. са събрани частични информации за съществуването на водни съоръжения и в частност на воденици в Габровско от края на XVIII в. до наши дни.

Освен непълния характер на съществуващата информация, затруднения поражда фактът, че в публикуваните официални данни

след Освобождението, водениците се споменават без да бъде определен вида им. Например в Търговско—индустриалния алманах, издаден през 1911 г. за Севлиевска околия, Дряново и Габрово, са посочени мелници с имената на техните стопани, без да е уточнен вида им.

Например:

„Габрово — брашно (мелници)

Ив. Калпазанов, Ат. Кехлибаря, Симеоница Кехлибарката, Ив. Келифаров, Миню Попа, Илия М. Рясков, Никола Д. Рашеев, Косю Рачев, Тотю Рачев, Н. Д. Стоянов, Теню Фурнаджиев, Ив. х .Беров & С-ие".

Или само пък статистически е упоменато с колко камъка работят, както в Изложение за състоянието на Севлиевско окръжие от септември 1889 г. с. 27–31

„Таблица за число на водениците, тепавиците и чарковете в Севлиевското окръжие".

Цяло число на воденици	462 бр.
с 8 камъка	1 бр.
с по 7 камъка	18 бр.
с по 6 камъка	1 бр.
с по 5	3 бр.
с по 4	51 бр.
с по 3	16 бр.
с по 2	93 бр.
с по 1	279 бр.

Дълго време водениците се строят и функционират най-вече за задоволяване потребностите на местната общност. Те са собственост на един род или са юрташки (орташки). След Освобождението, те вече се причисляват към зараждащите се индустриални предприятия, а държавата насърчава и подпомага модернизирането на поголемите.

В началото на XX в. с въвеждането на парната машина като двигателна сила, а по-късно на моторите и електричеството, започва строеж на мелници без ползване на водната сила. Новите мелници, обзаведени с валцове и система от сита, отделят люспата от ситното

брашно, което е от сърцевината на зърнените храни. Така се получава хубавото брашно, от което става белият хляб.

Процесът на обновяване на частните мелници спира през декември 1947 г., когато са национализирани едрите мелници.

Темата е принос към проучването на воденичарството в Габровско в края на XIX – до 70-те години на XX век, като акцентът е поставен върху функционирането на съоръжението и върху подготовката, поддръжката и обслужването на най-важната част от мелничния механизъм – воденичните камъни.

Интересна при воденичарството е дяловата собственост, която може да бъде наследствена или на съсобственици. Собствеността върху воденицата се дели на камъни и като изключение някой притежава повече от един камък. Тя се разпределя така, че всеки собственик, в зависимост от дела си, има право в определен брой дни или часове да мели собствена храна. Така например по пътя на онаследяване Бойченската воденица, строена около 1780 г. от трима жители на с. Бойчетата, през 20-те години на XX в. има 70 души собственици. За периода 1920–1922 година най-голям дял, изразен в денонощия (16) има Стефан Йосифов Станчев от с. Бойчетата. В същото време има собственици с по едно-две денонощия. (ААЕК "Етър", отд. "Поминък" 1998:63–64).

Дяловата собственост в Стокенския край се казва право на "исиета". Дядо Радю Радев от с. Горно Селище държал 2 исиета – имал право да мели 2 дни и 2 нощи в Драшковата воденица, но бил "юртак" (съсобственик) и в още две воденици. Подобен е случаят при унаследяване, разказан от Добри Колев от с. Стоките. Воденицата се е намирала в края на селото. Строена е след наводненията през 1939 г. Д. Колев разказва, че воденицата е правена от баща му – Кольо Добрев Стоянов – ковач, за което той е имал 10 дена дял във воденицата. През 1958 година вече 40 „юртаци" имат дялова собственост в нея. (ААЕК „Етър", отд. „Поминък":1979)

При покупко-продажба на имоти или делба на земи и гори, в нотариалните актове се записва и дяловата съсобственост на воденицата в дни и часове. Когато собственик или съсобственик мели зърно на друг селянин, който няма дял, услугата се заплаща в натура *уем*, който в разглеждания период е 3–4 кг на 100 кг зърно (края на XIX век).

Обикновено името на воденицата се свърза с името на собственика – Геньовската, на дядо Костадин, Партеневата (горното течение на р. Янтра), дяда Дончовата воденица (с. Вонеща вода) или на населеното място – Бойченската, Варчовската, Гъзурската (по горното течение на р. Янтра), Делийската воденица (с. Рачевци, Тревненско)

Друг интересен случай разказва д-р Константин Вапцов, запознаващ ни с историята на Габрово след Освобождението. „ …дядо Петко обикаляше с каруцата си целия град, за да събира от къщите чувалите с жито, което мелеше във воденицата при Баев мост, която се беше прочула, че мели ситно и дядо Петко никога не пускаше брашно на току-що кован камък, дето не мине на него няколко чувала ярма. А знаете ли колко е лошо брашното на прясно кован камък? Хлябът хруска като ли че ядеш пясък, а не хляб. По това време брашнарски дюкяни почти нямаше и всеки си купуваше жито на пазаря и го пращаше на воденица да се смели. На пазаря донасяха и готово смляно брашно, ала малцина се лъжеха да си купят и то като месят предварително питка от него и видят какъв е хляба. Но да не се разбере, че воденицата е била на дядо Петко – работник беше той в нея" (д-р Вапцов, К : ТД-ДА Габрово, ф. 780-К, оп. 1, а.е. 55)

Действително за доброто функциониране на съоръжението и качественото смилане на зърното изключително важна е ролята на воденичаря и стопанисваните от него воденични камъни. Те се доставят от каменоделците. В Габровско воденични камъни са вадени в местността "Тепавиците" (сега сградите на завод „Капитан дядо Никола"), в местността "Турлата" край Бузлуджа и от с. Бузов град – Казанлъшко; на р. Багрещица (с. Стоките, Севлиевско). (ААЕК „Етър", отд. Поминък: 1979:24–26). За съоръженията по горното течение на р. Янтра камъни се вадят от кариера под местността Курвина могила над Сапатовец (Илиева, В., Станчев, Ст: 2009: под печат). С течение на времето се оказва, че, камъните вадени над Сапатовец, не са качествени и тяхното използване спира. (Хр. Генчев – л.а. на автора)*

Технологията за добиване на мелнични камъни е представена подробно от Стефан Александров.

{…..} „*На север от стария мост край Капитан дядо Никола (м. Тепавиците – б.а.) на скалата в дъното на реката се виждат няколко кръгови издълбавания. Дълбочината им е 30–40 см. – диаметър 1*

м. Воденичните камъни не се откъртват с взрив, тъй като от него се явяват пукнати и при въртенето кръговете се разпадат. След като се установи подходящата скала, очертавал се кръгът на бъдещия воденичен камък. На 20–25 см. Навън от него се очертавал втори, по-голям кръг. Малкият се сечал отвесно, до дебелината на искания воденичен камък. След това по периферията му започвали да набиват под наклон малки клинове – пункети. Забиването ставало последователно, бавно и внимателно – милиметър по милиметър. Това продължавало 20–30 дни, докато кръглият камък се отпори, с голям "тумбак" отдолу. После камъка се изглаждал, пробивала се дупка за оста. Вдлъбвали се и радиалните му канали, които към периферията се разширяват, намаляват дълбочината си и стигат до нула". (Александров, Ст. :1984:7)

Когато воденичните камъни са самородни (по-късно започват да се правят и циментови), те трябва да бъдат различни – долен (полют) и горен (по-мек). На такива камъни в Габровско се казва "руда" тъй като се изсичат от природна руда. Белезникавата руда е по-хубава, а синята по-лоша. Долният камък трябва да бъде от по-твърда руда, а горния – от по-мека. От тук идва и изразът "Два остри камъка брашно не мелят".

За да се пробва дали рудата става, се отсича една чавия (парче) и се глади на главата на косата. Ако реже косъма, значи камъкът е хубав. (ААЕК „Етър", отд. Поминък: 1979: 24–26)

Ако диаметърът на камъка е над 90 см. и замахът е по-голям, то долният воденичен камък е с дебелина 40–50 см. Горният е по-тънък. Когато диаметърът на колелото е 80–85 см., дебелината на долния камък е 25 см., а на горния 20 см. В по-ново време, ако се износи камъкът, може да се напласти с бетон, марка 600. (ААЕК „Етър", отд. Поминък: 1979: 29–30).

Преди да бъдат поставени воденичните камъни на тях се слагат железни обръчи. Понякога самият камък има шупли и след дълга употреба може да се пукне. Обръчите го задържат и по този начин удължават използването му. Обръчите се поставят от майстори бъчвари.

Поддържането на воденичните камъни се извършва от воденичаря. Ако воденицата работи денонощно, горният камък трябва да се кове на три-четири дни. Той се кове целия радиално, докато

долния се прави радиално само 20–30 см., а другата част се кове на точки, шахматно. Причината за разликата се крие в това, че камъните не мелят в средата. Те мелят само в краищата и тази грапавина помага на камъка да изхвърля брашното навън. Камъните се коват отвън навътре към оста. Ковaнето се извършва с воденичарски чук (с назъбена повърхност) и с обикновен чук и шило (Хр. Генчев – л.а. на автора).

Шилата се изработват от ковачи и се каляват във вода – т.нар. синя калка. (ААЕК „Етър", отд. Поминък: 1979 :30)

Във фонда на АЕК "Етър", в колекция "Архиви", том I се съхранява снимков материал от теренни проучвания извършени от Ганка Рибарова – уредник в музея (вероятно в края на 60-те години на XX в.). Те постъпват като дарение от Илка Рибарова – дъщерята на Г. Рибарова. От инв. №114 до инв. № 134 е заснето ковane на воденични камъни. Технологията е документирана във воденицата на бай Петко Гаджев в с. Чарково. Анотацията към материала е написана в оригинална, диалектна форма, така както е предадена от информатора. Снимките и анотациите се публикуват за първи път.

След наковаването на камъните, се пуска само зърно за фураж, защото трябва да се изчистят камъните. Пускат се до 20 кг – това е достатъчно за изчистване на камъните.

Качеството на брашното зависи също и от разстоянието между воденичните камъни. Когато се мели за качамак, разстоянието между тях трябва да е по-малко, а за мливо за животните – да е поголямо. Обикновено за 1 час се мели 20–25 кг. царевица и жито. За 8 ч. се мелят 160 кг зърно, но ако е за качамак, се мелят до 50–60 кг. Най-трудно се мели царевица, заради люспите, а най-лесно – ечемик. На водениците се мели и жито, ръж, много рядко просо за боза и овес. Според друг информатор, просото за боза се мели в ромели, защото се мели в малко количество, а за воденица трябва да имаш над 10 кг. В зависимост от вида на зърнените култури се получава различно количество рандеман (загуба при мелене – наричана още фира).

На 100 кг царевица рандеманът е 2 кг.

На 100 кг жито рандеманът е 3 кг.

На 100 кг ечемик рандеманът е 4 кг.

Най-хубаво се мели сухото зърно. Понякога, когато се сложи сурова царевица или жито, камъните се подмазват (замазват). Тогава, за да не се наковават камъните, воденичарят прибягва към една хитрост – той пуска черупки от орехи, за да премахнат замазаното брашно „…ей тъй една шепка се пуска – така се прави, за да не се наковават камъните". (Хр. Генчев – л.а. на автора).

Много са тънкостите и хитростите в занаята – от изобретяването на технически подобрения, до практически съвети за функционирането и поддръжката на съоръжението. Те са доказателство за рационалния ум и изобретателност на нашите предци. Многобройни са и пословиците, и поговорките, свързани с воденичарството. Но, за съжаление, още няма опит за цялостно проучване на занаята и неговото присъствие в поминъка и фолклора на балканджията.

Без да претендира за изчерпателност, научната публикация добавя още един щрих към изследванията, посветени на народната техника на вода и нейното място в поминъка на населението в Габровско от края на XIX до 70-те години на XX в.

Забележка По време на подготовката на темата авторът интервюира Христо Генчев, от кв. Ябълка, потомствен воденичар, дългогодишен служител в АЕК „Етър". Информацията ще бъде включена в подготвения том III – Теренни проучвания на отдел „Поминък".

Библиография

1. ААЕК „Етър", отдел Поминък, I, Габрово, 1979 (информатори – Цанко Братванов,с. Стоките, Иван Колев, с. Селището, Иван Дянков, с. Селището, Добри Колев, с. Стоките), 24–31.

2. ААЕК "Етър", отдел "Поминък", II, Габрово, 1998, 63–64 (информатор – Лазар Донков, гр. Габрово).

3. Александров, Ст. 1984. Как се правят мелнични камъни. В "Балканско знаме" 10.02.1984 г., бр. 4202, с. 7, ТД-ДА – Габрово, ф. 1371 а.е. 56.

4. Богданов, П. 1973 Белица през вековете – т. 2, с. 325, ОИст. 1432.

5. Вапцов, К. Габрово след Освобождението. ТД-ДА – Габрово, ф. 780-К, оп. 1, а.е. 55.

6. Изложение за състоянието на Севлиевско окръжие от септември 1889 г.

7. Илиева, В. и Ст. Станчев. 2009 Горното течение на река Янтра за развитието на занаятите (последните десетилетия на XIX в.) – под печат.

8. Лилова, Ив., 2006 Р. Янтра като етнопсихологическа селищна граница, БЕ, 1, с. 86–90.

9. Каменкина, И. 1982 Материали от Четвърта краеведческа конференция, II, Трявна. Един кът от Тревненската община (проучване на фъревския край), с. 23–34.

10. Косева, К. и Д. Тодоров. 1990. Град Плачковци и мините. Ксерокопирани материали, с. 10–11.

11. Станчева, А. 1996. Експониране на техническите паметници в музеите на открито и Етъра. В: Етнографски сборник, II, с. 58–78.

12. Търговско-индустриален алманах, издаден през 1911 г.

13. Ф-СМРЗИ-Трявна – Нсп ф, п. №524, Кольо М. Прозорков – История – за създаването, живота, бита и нравите на Станчовханската община.

14. Ф-СМРЗИ-Трявна – Нсп ф, п. № 529 – Пенчо Георгиев Пенчев, История на с. Рачевци, община Трявна. 2009 г.

15. Ф-СМРЗИ, НСп.Ф п № 122 Стари и нови чешми, кладенци, воденици в Тревненско.

16. Цонев, Младен. 1976. Мъдростта на старите чаркове. София.

Вход към воденицата–караджейка на Петко Гаджев – с. Чарково

Воденицата–караджейка на Петко Гаджев – с. Чарково – от друг ъгъл

Воденицата–караджейка на Петко Гаджев – с. Чарково – от друг ъгъл

Ралупата към воденицата

Главината на караджейка-воденица

Няма текст (б.а.)

Измилъни зъ нъкувавъни мелницата "убусява" зъ кувани

Камъкът се хваща с обръщача

Махане курътъ зъ кувани и ръзгласйъни (махане на кречеталото и др.)

Камъкът в положение за коване

Пудлагъни лостъ. Най-напред се надига камъкът о търнокопа, за да се "утвори уста"

Слагане на валчето

Туряне магарито ф подъ (гдето стои сѫндъкът с брашно) за да може пъхнатия лост с дупка на камъка да е на височина на валчето да го мести)

Упъвъни на камъкъ с лоста, за да падне на пода

Пущьни на камъкъ ф подъ (камъкът се тракалял на валчето, на валчето се спира на ръба на пода – тогава камъкът пада в пода

Поставяне камъкът триножнуту мъгари, за дъ се пудравни (за да стане хоризонтален за ковање)

Куване на камъка ф сридътъ и правйъни на камъкъ ХЪЗНЪ (от средата към периферията на камъка). Кувани на хъзнътъ

Измитъни нъ камънту ….. ш (не се чете – б.а.) долния камък за кувънтъ (измитане на пясъка получен от кованетo).

Камъкът поставен на място и мелницата в действие

ШЕКЕРДЖИЙСТВОТО В ИСПЕРИХСКИЯ КРАЙ

Цветалин Цветанов

Когато говорим за занаятите, много често се сблъскваме с дефиницията занаят-занятие. Темата на това съобщение разкрива именно как едно домашно занятие като шекерджийството преминава в занаят, носещ приходи на тези, които го практикуват.

Традиционната храна на българина е комплекс от растителен и животински произход, било то в сурово или преработено състояние. На българската трапеза винаги присъстват хлябът и солта, но заедно с тях съпътстват и други храни, характерни за българина. По събори, сватби, панаири и седенки се среща един хранителен продукт – лакомство за децата и поминък за някои от възрастните. Това са захарните изделия – пръчки, бонбони и петлета, назовавани под общото наименование "шекерени". Самият термин е от турски произход, но с течение на времето и историческите събития на територията на България, е навлязъл в обръщение и се използва все още в някои райони на страната. Продукт, използван в началото за домашни нужди, той се разширява и достига до пазарен.

Основен поминък на исперихци след Освобождението било селското стопанство, развито на базата на частното ползване на земята от еднолични стопани. В Исперихското землище преобладават богатите на хумус чернозем и тъмносивата горска почва. На тях най-добре виреят зърнени храни и индустриални растения – рапица, тютюн, слънчоглед, коноп, захарно цвекло и др. (1)

През 1900 г. от декар се добивали по 1224 кг. захарно цвекло, а през 1935 г. – 1790 кг. захарно цвекло. Именно това е продуктът за направата на захар, а оттам и за направата на захарни изделия.

Хронологически трудно може да се докаже откога шекерджийството е занаят по нашите земи, но факта, че все още има хора, кои-

то го практикуват показва, че той не е отмрял и има бъдеще в днешно време.

Самата технология в миналото и сега донякъде се разминава, но крайният продукт е един и същ. На един литър вода се поставя един килограм захар. След като заври този захарен сироп се поставя и една лъжица оцет. Начинът, по който са познавали кога е готов този сироп за направа на захарни изделия в миналото и сега се различава. В миналото, когато тази течност заври, майсторът си потапял пръстите на ръката в студена вода, след това във врелия сироп и веднага отново в студената вода. Ако по пръстите се получи кристална маса, то сиропът е готов за по-нататъшна обработка. В днешно време този процес се извършва с дървен прибор – лъжица или бъркалка. След като сиропът е готов, се изсипва върху предварително намазана с олио или зехтин мраморна плоча и започва веднага да се меси с ръце. Целта за използването на мраморната плоча е, че когато ръцете не могат да търпят горещината на условно казаното "тесто" от захарен сироп, да се поставят отстрани върху нея, докато се изстудят. Казвам тесто, тъй като при самото месене захарният сироп се втвърдява и започва да придобива формата на тесто в бял цвят. Този процес се извършва бързо, тъй като захарният сироп бързо се втвърдява и след това се обработва много трудно. От самото тесто се отделя малка част, към която се прибавя боя – червена, зелена, жълта или синя. Това тесто се дава на калфата, който го меси, докато се получи тесто с конкретния цвят. След като са готови двете теста, те се разтеглят и усукват във формата на въже.

За направата на шекерчета майсторът използва ножица, с която нарязва тестото на зиг-заг под формата на малки триъгълничета. Той ги реже така, че те да не се допират докато са топли, защото ще се слепнат. След като изстинат ги нарежда в тепсия или в малки пликчета. Така приготвени шекерчетата са готови за консумация и продан.

За направата на шекерени пръчки тестото се разтегля до необходимата дебелина и се нарязва според необходимата дължина. Ако майсторът иска да направи едноцветни пръчки, то при изсипването на тестото върху мраморната плоча се прибавя веднага и боята, най-често червена, и тогава се замесва.

За направата на захарни петлета се използват калъпи, намазани с олио, с цел да не залепва захарното тесто. В миналото майсторът сам с ножица е оформял формата на петлетата.

Друг характерен продукт от шекерджийството са захарните ябълки. Технологията за тяхната направа е същата като тази на шекерчетата, с тази разлика, че ябълките се потапят в готовия захарен сироп, изваждат се и се подреждат върху намазнена плоча докато изстинат и захарният сироп се втвърди. Различното от другите захарни продукти от тази смес е, че боята, задължително червена, се поставя непосредствено след оцета, тестото не се изсипва върху мраморна плоча, а както е в съда, в него се потапят ябълките.

Литература

1. **Илиев и др. 1980:** Илиев, Б. и др. Исперих. София. 1980. с. 88.

РАКИДЖИЙСТВОТО (ВАРЕНЕТО НА РАКИЯ) КАТО ЗАНАЯТ

Ангел Янков

Ракията е известна като най-българското питие, тя се явява българския идентификационен код пред Европа и света, един от националните маркери на българина. Иначе как може да се обясни изразът, че „село без поп може, но без казан не може!"[1].

Кой знае, обаче, кога и как започва нейната история. Висококонцентриран алкохол от вино чрез дестилация в обикновени казани произвеждали още египтяните, гърците и римляните. Добитият алкохол се използвал за лечебни цели, поради което е получил названието „вода на живота" (eau-de-vie)[2]. Някои източници твърдят, че ракия в България започва да се прави през XIV век. За това свидетелства и докладът на османския военачалник Лала Шахин за обсадата на София (1382 г.), където пише дословно, че „вътре в крепостта има многобройна кюфарска отбрана армия, войниците на която са едри, мустакати и на вид добре калени в боеве, само че са навикнали да употребяват вино и ракия"[3].

Други автори отнасят производството на твърд алкохол у нас към XV-то столетие, като при това отбелязват, че ракията е била просто „в употребление като цяр", а едва преди края на XVI в. започва да се използва повече като питие[4].

Немският пътешественик Стефан Герлах, който минава през нашите земи през 70-те години на XVI в., разказва за своята визита в Пловдивската митрополия, където го черпили с ракия. Той пише, че „гърците, турците и тукашните селяни имат обичая сутрин рано да си пийват ракия"[5]. А след като това се е превърнало в обичай, то очевидно е, че употребата на ракия не е от вчера. В подкрепа на това твърдение е и споменаването на термина „ракиджия" в Подробния регистър на джелепкешаните в българските земи от 1576 г. Там меж-

ду деветте обложени с данък овцевъди от с. Тахталу (дн. Тополово, Пловдивска област) е описан и „Стоян, ракиджия"[6].

Когато и да се е появила ракията по българските земи, тя отдавна се е превърнала в символ, в емблема, в традиция. Самото ѝ приготвяне е ритуал, свещенодействие, магия, а казанът за ракия е жизнено важно средище за местната общност, равностойно по своята значимост и популярност на сакрален топос от българското селищно пространство. Варенето на ракия е събитие, сравнимо по своята важност с жътвата. Хлябът и ракията винаги присъстват на масата на българина, те са част от прословутото българско гостоприемство, светини, които съпътстват радостните и тъжни моменти в живота[7].

Няма как варенето или печенето на ракия да не е магически обред, тъй като крайният продукт е резултат от действието на огъня. Този процес е част от прехода, маркиращ превръщането на природното състояние (ферментиралите плодове) в културно (ракията), а огънят е медиатор между природата и културата[8]. Баш казанджията, подобно на ковача, се явява своего рода жрец, който твори, който създава нов продукт. „Огнената вода" е резултат от неговия опит, той е вид майсторлък, а щом е майсторлък, значи е занаят.

Няколко столетия изваряването на ракия се прави и все още продължава да се прави в домашни условия. Още Раковски описва тази технология: „А като си налеят вини, осталое вещество, чепки, люспи и семки, кое зевът с една реч пръщини или цъпури, гуждат в бъчви, отворени от една страна, наливат и вода и като приврат, почват да си варят паленка от него."[9].

Ясно е, че веднага можем да наречем този вид производство – домашен занаят. Спазвайки началата на затвореното стопанство, пестеливите еснафи през Възраждането се стремят да потребяват само собствени произведения. Народопсихологът Иван Хаджийски пише, че всеки занаятчия си има нива, лозе, бостан и че той сам си приготвя вино, ракия, дребна покъщнина[10]. Стара Загора е типичен пример за такъв тип стопанство. По онова време всеки задомен българин, занаятчия или търговец, е имал по няколко уврата добри лозя по хълмовете в околностите на града. Тогава в полето е нямало лозя, както и по селата в Старозагорско, ами лозари са били само гражданите, които продавали на селяните и вино, и ракия. От 20000 кораба грозде

едва около една четвърт са били преработвани на вино, а другите са били дестилирани на ракия. Ниският алкохолен градус на местните сортове грозде и невъзможността да запазят виното за по-дълго време, са главните причини почти всяка втора българска къща да бъде същевременно и по-малка или по-голяма ракиджийница. Най-големите сиромаси при плодородна година сварявали в къщата си поне 200 оки ракия. Ракиджилъкът е давал добър приход на занаятчиите, защото последните са разполагали с евтина работна ръка – калфи и чираци. Изварената от джибрите ракия е била предмет на извоз най-вече към Шоплука, а също и към Средна гора, Стара планина, Черноморското крайбрежие. От Софийско и Самоковско са идвали кервани от волски коли, натоварени със самоковско желязо на дълги плоски пръти, а върху тях – празни бъчви. Тази разменна търговия – желязо за ракия е била много популярна. Този просперищ отрасъл е съсипан от разорението на града през Освободителната война, а наложеният патент върху спиртното производство след Съединението окончателно задушава дребните производители[11].

Ето защо това домашно производство не бива да се възприема еднозначно. Успоредно с него (както между другото и днес) се появяват и майстори казанджии с дългогодишна практика, признати специалисти, професионалисти, които условно можем да наречем „професори" на казана. Тайните на занаята не се учат за ден или два. За професионално отношение към материала свидетелстват и старите манастирски ракии, правени по специални рецепти години, десетилетия, а някъде може би и столетия, като например в Троянския, Дряновския, Бачковския манастир.

У нас има много селища, в които почти във всяка къща има казан за ракия. Той не се е променил много през вековете. Казанът се прави най-често от мед и обикновено е с вместимост от 100–120 л, по-рядко – до 300–350 л. Капакът може да е с различна форма, но основното е да прилепва плътно към казана и да е достатъчно висок, за да предотврати преминаване на материал в лулата при изкипяване. Лулата е медна тръба, която отвежда спиртните пари в охладителя. Най-често дървена каца, пълна със студена вода, играе ролята на охладител. В по-ново време в нея се поставя медна серпентина, където се втечняват парите, излизащи от казана[12].

Ако материалът ферментира както трябва, половината работа вече е свършена. След като джибрите са заредени в казана, идва ред на някои тънкости. За да не киселее ракията, майсторите прибавят една-две шепи пепел от огнището (днес се туря сода бикарбонат). Други слагат в казана различни „подобрители", като прясно мляко, кромид лук, дъвка, лукчета или разни билки (анасон, босилек, липов цвят и др.[13]). Важно е също капакът добре да се замаже с тесто, та нито капка пара да не излезе навън. Някои обмазват капака отвътре с пчелен мед, надявайки се този аромат да повлияе върху крайния продукт. Огънят трябва да се разпалва бавно и внимателно, да не се бърза, защото в противен случай може да се загори казана. Когато потече ракията през чучура, огънят трябва да бъде умерен и постоянен, а струйката да върви равномерно, без тласъци[14].

За да се извади хубава ракия, задължително се отделят първакът и патоките, като от това умение зависи най-вече какъв ще бъде крайния резултат. Когато майсторът държи не само на количеството, а и на качеството, той прави двойна дестилация на ракията. Тогава при първото изваряване не е задължително отделянето на първотока. Това се прави при преварката, а получената след нея ракия има чист, приятен вкус и аромат. За омекотяване и оцветяване на ракията баш майсторите използват дебели клечки от сърцевината на черница, а по-заможните преливат прясната ракия в дървени бурета – най-вече от черница или акация, докато други предпочитат дъб. Дървото пийва известно количество от ракията, ама тя се „огризва", т.е. става мека и пивка[15].

Само за непосветените е загадка защо българинът продължава да „бае" в потайни доби на ракиения казан, защо и днес този „ритуал" заема важно място в неговия живот. У нас има населени места, където процесът на дестилиране на ракията може да се изрази само с една дума: „Радост!"[16].

Работата е там, че какъвто и да е майсторът, правейки ракия, той изразява себе си. Тя е неговата гордост, неговото лице пред общността. Ракията е израз на неговия социален престиж. Всяка домашна ракия е различна, в този смисъл тя има своя социална функция. Тя е неофициалния паспорт на производителя. Съществува дълбока връзка между неговата душевност и ракията, варена от плодовете на неговата земя, по негова технология.

Заместител на българската ракия не съществува. Това се доказва най-вече от българите, живеещи зад граница. Само дестилираната ракия може да отключи в тях мистерията на мъжкия майсторлък. Известна е случката с двамата нашенци, които по време на сухия режим в Америка инсталирали казан за варене на ракия в олтара на кварталната черква. Но скоро били разкрити и успели да се измъкнат от Щатите, заковани като багаж в сандъци на товарен кораб. По това време и вестниците писали за тях, а в България оцелелите разказвали, че „като Ал Капоне ни гониха"[17].

Както и в други страни, и у нас производството на ракия не е изцяло мъжка територия. В много райони важи все още с пълна сила правилото: „Жените варят ракията, а мъжете я пият!". Примерите са от районите на Враца, Русе, Троян, Стара Загора и др. Коя жена – естествено бабата или, с други думи, жената в извънфертилна възраст. Това никак не е случайно. В народната култура тя е носител на традицията, пазител на домашното огнище. Именно във връзка с тези свои функции бабата вари ракията, а заедно с това полага грижи и възпитава младото поколение.

Ето един такъв случай от времето на „реалния социализъм": „Вари се скрито в избата домашна ракия. Казанът се засилил много. Всички се разбягали, за да не избухне. Само баба Мария се втурнала да го гаси… Отиват близките ѝ да я видят в болницата. И тя зафаща още от вратата: „Вие мен не ме гледайте, тук в стаята и останалите три баби от казан са изгорени."[18]

Мъжете не се допускат до казана и по други, много по-прозаични причини. Нарицателен е станал онзи случай с двамата братя, които варили ракия: „Щом прокапала, единият подложил чашата, после – другия и така, докато чучурът прекапчил… По едно време малкият се сетил: „Бате, ми тя свърши!", „Ми дай тогава да *флеем* (налеем) от старата!"[19].

И преди, и днес домашната има превес над фабрично произведената ракия. По данни на Лозаро-винарската камара над 60 процента от ракията у нас се произвежда от домашните казани[20]. В края на 2004 г. официално регистрираните казани са около 1100, но статистиката няма как да „надникне" в селските дворове, за да отчете действителния брой на ракиджийниците в България. Причините трябва

да се търсят в създадената в миналото и все още функционираща устойчива традиционна система за производство. Природните дадености, както и спецификата на развитие на икономиката позволяват дори и в началото на XXI в. да се съхрани в голяма степен домашното производство на ракия, смятано от мнозинството потребители като гаранция за качество. А има ли я домашната ракия, ще го има и ракиджийството като занаят.

Бележки

[1] **Колев, Ат.** Русенската ракия през XX век. – В: Ракията на българина. Русе, 2002, с. 73.

[2] **Нушев, Ил.** Технология на високоалкохолните напитки. С., 1985, с. 7.

[3] **Ников, П.** Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци. – В: Българска историческа библиотека. Т. I, С., 1928, с. 131.

[4] **Гайда.** Лист за наука и разговорка. Ред. П. Р. Славейков. Год. III, 1866, кн. 7, с. 119.

[5] **Герлах, Ст.** Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XV – XVI в. С., 1979, с. 341.

[6] **Турски** извори за българската история. Т. III, С., 1972, с. 46.

[7] **Стоянов, Ст.** Ракията на българина в очерка на Гео Донев „Казанът". – В: Ракията на българина. Русе, 2002, с. 85–87.

[8] **Иванова, Р.** Българската фолклорна сватба. С., 1984, с. 183.

[9] **Раковски, Г.** Съчинения. Т. IV, С., 1988, с. 79.

[10] **Хаджийски, Ив.** Бит и душевност на нашия народ. С., 1995, с. 202.

[11] **Илков, Д.** Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908, с. 122–126; **Атанасов, В.** Спомени из живота и дейността ми. С., 1936, с. 15.

[12] Вж. по-подр. **Янков, А.** Казаните за домашна ракия и тяхното усъвършенстване във времето. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Т. II, Габрово, 2007, с. 189–202.

[13] Част от тези билки имат малко странни имена, като например „кадънска кълка" (във Видинско) или билката „пий, че пак пий" (в Търновско), които са почти неизвестни за широката публика.

[14] **Колев, Ат.** Цит.съч., с. 70; **Любенов, Мл.** Изповедта на един казанджия или бележки от тефтера на селския казан. – В: Ракията на българина. Русе, 2002, с. 6; **Цаков, Д.** Производство на домашни вина и ракии. С., 2003, с. 142–143.

[15] **Колев, Ат.** Цит. съч., с. 72; **Любенов, Мл.** Цит. съч., с. 7–8; **Цаков, Д.** Цит. съч., с. 143–144, 156–157; За т.нар. „пай на ангелите" вж. **Бертран, Ал.** Конякът. – В: Енология на бъдещето. Първа етнологична конференция. Научни трудове на УХТ. Т. LI, свитък 1, 2004, с. 186.

[16] Инф. Иван Хр. Лалев, 62 г., Ловеч, родом от махала Маришница, гр. Априлци, 2008. Ето и неговия разказ: „Кво правиш бе, комшу?" – пита новоселецът бай Тотю, надничайки сутринта през комшулука. Отговорът е красноречив: „Радост!". Веднага следва нов въпрос: „Бива ли я?". Чак след като отпива и се нажабурква хубаво, препатилият дядо отсича: „Бива! Ще стане, момче, от теб майстор!"

[17] **Карамихова, М.** Американски мечти. С., 2004, с. 205.

[18] Инф. Мария Богданова, род. 1925 г., с. Табачка, Русенско – разказал внук ѝ Николай Ив. Ненов, 39 г., Русе, 2005.

[19] Инф. Иван Хр. Лалев, 62 г., Ловеч, 2008.

[20] **Метанов, Св.** Нашенецът – пръв трезвеник. – в. Труд, год. LXVIII, бр. 360, 30.12.2004, с. 9.

ЛУЛАДЖИЙСТВОТО – ИСТОРИЯ, СЪЩНОСТ И РАЗВИТИЕ НА ЗАНАЯТА

Биляна Попова

„Лулата е велика дарителка на спокойствие и нежна утешителка. Черните мисли бягат от нейния магичен дим. Тя освобождава съзнанието и отваря сърцето, така че човекът, който я пуши, започва да разсъждава като философ и да действа като самарянин".

Булвер Литън

История на занаята луладжийство

Наименованието *луладжия* се свързва с дейността на майстор, който прави лули за пушене. Занаятът, свързан с изработката на лули, се нарича луладжийство. Той се появява и разпространява в Европа, Северна Африка и Азия след Великите географски открития през XVI век, когато на обитателите на Стария свят стават известни тютюнът и лулата индиански тип.

Производството на лули още от появата си се обособява като отделно съществуващ занаят. Той има своя специфика по отношение на технологията, което е обусловило отделянето му със собствен еснаф през епохата на османското владичество (Станчева, Медарова 1968:4). Това твърдение се потвърждава и от написаното в статията „Еснафски документи и еснафски организации в турско време" на Д. Ихчиев. Той споменава, че старите държавни наредби и закони допускат, живеещите в Османската империя поданици, които упражняват определен занаят като например табаклък, бояджилък,

терзилък и др. – да се съюзяват и да бъдат поставяни под управата на една организация, с особени закони и правилници. В статията Ихчиев посочва списък на еснафите, между които фигурира луладжийски еснаф, само от турци (Ихчиев 1907:446).

В своето „Кратко описание на някои пътешествия из различни части на Европа", английският пътешественик Едуард Браун отбелязва: „*В страните, през които минах, турците употребяваха твърде много тютюн и мнозина го носеха в малки торбички на пояса си, като пушеха лули, дълги един лакът, направени от твърда тръстика и глина в предния край…*" (Тодорова 1987:188).

Петър Ников споменава, че съществува клон от грънчарството, който се упражнява изключително от турци. Това е занаятът, свързан с изработката на т. нар. „турски лули", които се радват на „*всесветска известност*". Тези лули се ползват с широка популярност, особено в градове като Русчук и Видин (Ников 1929:154).

Според данните, които се съдържат в турските официални кадийски регистри от XVII–XVIII век, се установява, че в град София са упражнявани общо 61 занаята. Под номер 37 фигурира занаят – луледжийски, наречен „*луледжиан*". Пак от същите регистри се установява, че той е упражняван предимно от турци (Цонев 1907:45).

За съществуването на луладжийски еснаф в София се споменава още в списъците на софийските еснафи за 1604, 1617, 1675 години, регистрирани в кадийските софийски сиджили. Еснафът на луладжиите (луледжиен еснафи) се състоял изключително от турци. Те правели различни по вид лули за чибуците на турските бегове и чорбаджиите християни. Кехая на този еснаф бил някой си Хюсеин Хайруллахов, а егид башия Емин Луледжията (Иширков 1912:57). Най-ранното му известно споменаване е от 1604 г., малко след като се разпространява и тютюнопушенето в Османската империя. Според писмени източници разпространението на тютюнопушенето в Османската империя датира от 1599 година (Robinson 1985:151). Според други източници пренасянето на тютюна в Европейска Турция става през 1605 г., и то чрез търговци от Генуа и Венеция (Пенчев, Банов 1960: 10). Второто сведение е в противовес със споменаването на луладжийския еснаф в София в 1604 г. Пушенето на тютюн у нас, изглежда се въвежда на по-ранен етап.

Съществуването на сдружение на производителите на лули в първите години на XVII в., дава основание да се приеме, че такова производство в София е имало още в последните десетилетия на XVI в. (Станчева, Медарова 1968:5). Така или иначе, явно в края на XVI век тютюопушенето се разпространява със завидна бързина, така че производството на глинени лули се обособява като отделен занаят.

Трудно е да се установи крайната дата на луладжийското производство в София, т.е времето, когато луладжийството като занаят запада и изчезва (Станчева, Медарова 1968:5). В кондика от 1853 г., в която са изброени 21 софийски еснафски сдружения, участвали с парични средства в изграждането на църквата „Св. Неделя", се споменава и „тутунджийски еснаф". Осем негови членове, всички българи, участват с различни суми, общо 380 гроша (Динеков 1937:33,34). Този тютюнджийски еснаф не би могъл да се идентифицира с луладжийския еснаф, за който се знае, че се е състоял само от турци. Съществуването на подобен тютюнджийски еснаф е един косвен ориентир, който би могъл да се разгледа в различни аспекти. От една страна може да се предположи, че едновременно с него продължава своето съществуване и луладжийския еснаф, който се намира в ръцете на занаятчии турци и поради тази причина не участва в даренията за изграждане на църквата (Станчева, Медарова 1968:6). От друга страна може да се допусне, че вече са разпространени употребата на цигари и вносът на цигарена хартия, за което, както и за лулите, е използван нарязан тютюн. Въпреки всичко обаче няма основание да се счита, че през XIX век вече не се произвеждат глинени лули. След Освобождението на страната липсват сведения за подобно производство в София. Тъй като с него са били ангажирани предимно турци би могло да се предположи, че изчезването на занаята се дължи на факта, че тези занаятчии са напуснали страната (Станчева, Медарова 1968:6).

Податки от изследвания показват, че известни центрове на луладжийството през XVII век са били също Люлебургас и Истанбул, макар че майсторите на лули от Топхане стават известни едва през XIX век. Най-ранните известни лули от Топхане са от края на XVIII век (Robinson 1985:152).

Според сведенията на Н. Попов, град Русе също е бил производител на глинени лули: „*Работилници за фучиджилък, работилница за правене на лули от разни фасони и големина… е имало на самото място, на което е построено зданието на Йосиф Г. Дайнелов, и в улицата, наречена сега люледжийска"* (Попов 1928:21).

За съществуването на луладжийски еснаф на територията на град Русе, свидетелстват описанията на минали през града пътешественици. В „Пътеводител по р. Дунав" майор Д. Папазоглу пише: „*…сред занаятчийските стоки на османските жители се открояват хубавите позлатени лули от печена червена глина"* (Младенова, Жечев 1982:133).

В друг източник се описва изработката на глинени лули, през погледа на пътешественика, преминал през град Русе: „*Обаче има все пак един клон от грънчарството, който се упражнява изключително от турци с прилежание и известна елегантност, това е приготовлението на т. нар. „турски лули", които се радват на всесветска известност…"* (Ников 1929:154).

Димитрие Ралет, при своето пътуване през 50-те години на XIX в. из пределите на страната ни, отбелязва, че в град Русе: „*стоките, с които търгуваха, показваха по-ясно сиромашията в ежедневните нужди на жителите – продават се само лули, сух тютюн и увехнали зеленчуци…"* (Младенова, Жечев 1982:114–115). Освен за лулите Ралет дава сведения и относно външния вид на чибуците, както и за тяхната широка употреба в бита на турците при посещението си в едно от русенските кафенета: „*Няколко чибука от луловина и ракита със стъклени мундщуци, с цвят на стипца… тук на рогозките изчезва толкова лесно умората и дори храната се замества с чибук и кафе…"* (Младенова, Жечев 1982:114–115).

Феликс Каниц е оставил ценни сведения за изработката и украсата на лулите: „*Особено привлекателни и прославени в цяла България са русчушките черни глинени съдове в прелестни форми с положена сребърна украса; с удоволствие прекарах по някой час главно в магазина на възрастен мюсюлманин който създаваше с рядко чувство за стил и форма най-изящни панички, захарници, гърненца за тютюн, лули и т.н., на най-просто грънчарско колело. Той умееше да поставя орнаментите винаги на подходящото място без всякакво*

претрупване, с изискано чувство за мярка, срещано рядко у западните занаятчии…" (Каниц 1995:169).

Както се вижда от писмените извори в Русе, местното производство на лули е широко застъпено. В града не само се произвеждат лули, но заедно с град Видин от тях са изнасяни за столицата на империята – Цариград (Ников 1929: 154). В Адресна книга на България за 1924–1925 г., се споменава, че в Русе има три работилници за цигарета – на Мехмед Ахмедов, Хасан Мусафов и Геокмен Кадир, намиращи се и трите, на улица „Николаевска" 18 (Адресна книга… 1924–1925:290).

В град Шумен също има местно производство на лули. Глинените лули са изработвани предимно от турци. Основни потребители на лулите са представители на заможното мюсюлманско население, което не е било малобройно в този период (Иширков 1905 : 145). В изследванията за стопанска история на града се казва, че: *„ … правенето на лули и чибуци от дърво и глина с вноса на европейските цигарета и лули напълно изчезнало"* (Джумалиев 1967:192).

Във Враца Феликс Каниц отбелязва, че прочутите с произведенията си врачански златари изработват не само накити и църковна утвар, но и художествено украсявани съдове от сребро, мед и бронз. Унгарският пътешественик се възхитил от работата на врачански златар, който изработвал както накити и лули, така и чашки за кафе. Родът Дограмаджиеви от Враца се специализират във влагането на седефена украса и на златни, и сребърни пластинки в предмети, направени от дърво, рог или метал. Предварително изработените от дърво лули, бастуни, сватбарски налъми и др., се боядисват обикновено с боя, добита от сваряването на черупки от орехи. Върху повърхността на предмета предварително се очертават контурите на желания орнамент, като се вдълбават гнезда за седефените или металните пластинки. След това в дървото се набиват тези пластинки така, че те плътно да прилепнат в издълбаните от тях гнезда. В музея във Враца се пазят лули, кутии за тютюн, налъми и икони, украсени по този начин. (Георгиева, Бучински 1959:28–29)

Бургас също е сред градовете, в които луладжийският занаят е познат. За това свидетелстват писмените податки от английския пътешественик Джон Ковъл. При преминаването му през град Бур-

гас, той отбелязва: *„Бургас е доста голям пазарен център… Преминахме една-две хубави улици, след това стигнахме до величествен хан с голям квадратен двор и фонтан в средата… На входа на хана стоят много продавачи. Тук се продават най-хубавите чашки на лули за тютюн, които могат да се открият в Турция…"* (Тодорова 1987:204).

Според сведенията, които намираме в Адресна книга на България за 1924–1925 г., и в Пловдив, съществуват две работилници за цигарета. Тези работилници са на пловдивските майстори – Георги и Димитър Чанови (Адресна книга 1924–1925:230).

Лулата присъства като елемент в някои народни песни от Западните покрайнини. В песен от Трънско се говори за *„лулѝ с тутунь"*, която момъкът купува за дар на моминия баща:

Кѝпих баща лулѝ с тутунь,

И баща ю даде… (Стоин 1959:81, 263).

В друга народна песен от с. Горни Кортен, Кюстендилско, се разказва за юнак, който върви през *„горица зелена"* и *„тутун пуши у лулица червена"* (Стоин 1959: 98).

Както може да се установи, чрез фолклора се разкриват различни особености от бита. Явно доловимо е, че сред българите от района на Западните покрайнини, занаятът луладжийство е разпространен, а самата лула е приоритетно използвана.

Материали и способи за изработка на лулите

В типологичното развитие на лулите от Стария свят, Р. Робинсън разграничава два основни типа. Западноевропейските лули, произвеждани от бяла глина, фаянс и други материали, представляват едно цяло – малка, най-често цилиндрична чашка и издължена втулка. В развитието на формата си тези лули са останали най-близо до индианските си първообрази. В Източна Европа и в частност в пределите на Османската империя, се разпространяват т. нар. „чибуци", които се състоят от три части – лула, тръбичка на чибука и мундщук (Хараламбиева 1986:142).

Основен материал, използван за дълъг период от време при правенето на лули в миналото, е доброкачествената глина. В научната ли-

тература се налага мнението, че лулите от глина със сив и бял цвят са произвеждани в Източна Европа под влияние на вече разпространените бяло глинени английски и холандски лули. Според Р. Робинсон лули от глина с орехов цвят се появяват в края на XVII век, а керемиденочервените глинени лули през XIX век. Тогава те са модерни в Египет, в района на езерото Ван и на Балканите (Хараламбиева 1986:142).

Изработката на глинените лули се извършвала с помощта на специални калъпи, които се състояли от две надлъжни половинки. Във всяка една от тях се формоват двете части на лулата. След изготвянето им, те се слепват в едно цяло. Освен по този начин, според някои специалисти, лулите се изработват ръчно, с помощта на въртящо се грънчарско колело. След като е завършена лулата се преминава към нейната украса. Орнаментите се нанасят върху повърхността ѝ чрез инкрустиране посредством щампи, зъбчато колело или други подобни остри инструменти, използвани в медникарството и златарството. Щемпелуваните орнаменти върху лулите, най-вероятно също са заимствани от ювелирното приложно изкуство. За това свидетелстват и инкрустацията на метални нишки в глината, позлатата и идеалното полиране на повърхността на някои образци. Орнаменталните мотиви, щамповани върху лулите, се състоят от отделни елементи, чиято големина рядко надминава един квадратен сантиметър. По характер те са най-вече геометрични – кръгове, триъгълници, ромбове, зиг-заг, дъги и др. Растителните мотиви обикновено са стилизирани. От тях най-често застъпени са палметовидният мотив, розетата и по-рядко листовиден орнамент. Геометричните и растителните мотиви най-често образуват пояси главно по чашката на лулата, а понякога я покриват изцяло. Техните съчетания образуват богата гама от разнообразни модели, които се отличават със строго спазен ритъм и прецизност в изпълнението. Тази особеност на декорация на лулите съществено ги отличава от съвременната трапезна керамика, която се характеризира със свободната си и непринудена орнаментика. Миниатюрните размери и тънкостта при изпълнение на определения орнамент навеждат на сравнението с ювелирното изкуство. В изключително редки случаи се срещат лули, които са с по-свободна орнаментална композиция – клонки с цветове, свободно поставени единични орнаменти и др. (Станчева, Медарова 1968:10).

Върху стените на някои лули се поставяла маркировка с монограм. Много лули преди XVIII в. са носели печата на производителя, докато в XIX в. масово се поставяли монограмни печати.

Важен етап от изработката на лулите е изпичането. Готовите изделия могат да се обработят още веднъж, като се декорират със златен или сребърен лист или повърхността им се полира. След тези незадължителни за всички лули украси, се пристъпвало към изпичане на изделието, но при по-ниска температура (Сиракова 1987: 238–239).

Наред с глинени лули се изработват и метални, които придобиват широка популярност под наименованието „мускетарски". Този материал обаче се оказва неподходящ, тъй като лулите много бързо се нагряват. По-късно на мода излизат порцелановите лули, произвеждани предимно в Мейсен, където се правят и чашки за лули. Порцелановите лули са огнеупорни и дават големи възможности за украса, но техен основен недостатък е чупливостта им.

В началото на XVII век лулите се правят малки по размери, тъй като тютюнът бил скъп. Те рядко надвишават дължина 10–15 см., а вътрешният диаметър на чашката – 7 мм. Но само няколко десетилетия по-късно се изработват лули от порядъка на 35–40 см, а през XVIII век и до 60 см, украсени с хералдически мотиви. В течение на XIX-то столетие качеството на порцелановите лули намалява в противовес на растящото количество. Фигуралните лули се произвеждат все по-малко, а рисунките по порцелана стават по-невзрачни и незабележими. Няколко работилници продължават да изработват прекрасните портретни и скулптурни лули, но болшинството са груби по форма, рисунъкът е примитивен и дори вулгарен. Чашките за тютюн, изобразяващи животни – жаби, белки, лисици, слонове и др. стават изключително популярни, макар че сега, могат да бъдат оценени като кич. Най-популярна и разпространена разновидност на порцелановите лули е удължена, овална чашка, намираща се на основата на къси крачета, напомняща по форма на лале и малък чибук. Чашките са поставени в специална основа, изработена от рог или порцелан, съединяваща лулата с мундщука. Освен това тя изпълнявала функцията да събира влагата при пушене. В началото на XX век този тип лули не се използват като инструмент за пушене, а придобиват по-скоро ролята на сувенир.

Освен глина и порцелан за изработка на лули се използват и други материали, като например различни видове дърво – бук, дива вишна, бряст, ясен, гръцки орех, ябълка, круша, слива, клен. Лули се изработват и от слонова кост, венецианско стъкло, мрамор, морска пяна (миршаума), месинг, бронз, желязо и дори сребро. Най-широко приложение намират дървените лули поради своята висока устойчивост – не са чупливи като глинените и порцелановите и не се нагряват като металните. За да са по-издръжливи, дървените лули във вътрешната им част се покриват с метална пластина. През втората половина на XIX век, тъй като лулите започват да се произвеждат масово фабрично, този метален слой се премахва. Само в Централна Европа този тип лули продължават да се произвеждат до началото на XX век. Интерес представляват лулите, изработвани от огнеупорен минерал, наречен морска пяна. Този минерал се добива в земните пластове близо до град Ескшехир в централна Турция и в Източна Африка. Първото свидетелство за лули, изработени от морска пяна, датира от 1723 г., когато такива лули се появяват в Австрия. Този материал се ценял заради неговата пластичност, благодарение на която, лулите се изработват в различни причудливи форми и силуети. Морската пяна е силно порест материал, който абсорбира всички вещества, които се образуват по време на пушенето на тютюна. С течение на времето и по-дългото ползване на лулата, неговият изразен бял цвят добива златисто-кафяви оттенъци. Световно признание получават лули от морска пяна, произведени в Будапеща, Виена, Париж и Константинопол.

Морската пяна, наравно с глината, представляват най-широко разпространените и общодостъпни материали за изработка на лули. Те се оказват най-популярните среден клас лули, които си избирали любителите на тютюна, чак до началото на XIX век, когато започва да се използва бриарът.

От средата на XIX век и до днес висококачествени лули се изработват от корените на растение, наречено „бриар". То расте в изобилие в Испания, Италия, Гърция, Алжир и Мароко. Бриарът за лули се добива от точно определени части на растението „Erica Arborea". Самото дърво се среща предимно в района на Средиземноморието. То представлява малко дърво със силно разклонена корона и, тъй като

не израства по-високо от 3–4 метра, прилича повече на висок храст. Най-ценното качество на бриара е устойчивостта му към топлината на горящия тютюн. Той притежава високо ценените при изработка на лули качества: твърдост и плътност, което го прави предпочитан материал за майсторите. Откриването на бриара като материал за производство на лули е станало съвсем случайно. Историята разказва как френски майстор на лули отива на поклонение пред паметта на Наполеон Бонапарт на остров Корсика. Със себе си взема и една от най-добрите си лули. В един момент той изтървал лулата на земята и тя се счупила. Местен майстор изработва нова глава на лулата от някакво непознато до този момент бледозелено дърво, което се оказва отличен материал за целта. Французинът, въодушевен от откритието си, занесъл мостри от материала в известното със своите майстори-дърворезбари градче Сен Клод. Така започва употребата на бриар за изработка на лули, а самото селище Сен Клод се смята за първоизточника на производството им.

Дървесината на бриара е нееднородна в различните му части. Най-ценни са корените му. От тях изрязват най-външната част, разположена най-близо до повърхността – т. нар. „плато". След това се реже вътрешна част, която майсторите на лули наричат „стандартни блокове". И накрая, с най-ниско качество е дървесината, разположена в близост до ствола на дървото, от която се изработват лули за масова употреба.

Първоначалната обработка на дървото включва неговото нарязване на кубчета. Тези кубчета са прекалено влажни за директна употреба, затова се налага, те да престоят при определени условия на съхранение, поне 6 месеца, до една година. След като изтече този период от време се, подбират само качествените кубчета дърво, а останалите се изхвърлят. За да се получи хубава лула дървото не бива да има никакви дефекти по своята структура.

Мундщукът на лулата е изключително важна съставна част към нея. Той не трябва да има грапавини, нито отвън, нито отвътре. Трябва да е гладък и заоблен при яката и много тънък, за да е удобен, но в същото време да не задържа потока от въздух от и към огнището, така че да не загасва лулата, и в същото време да не влизат парченца тютюн в устата на пушача. Материалите, от които се изработ-

ва мундщукът на лулата, се променят заедно с хода на техническия прогрес. Изработвани са от кости, различни видове дърво, от рога на животни, от метал, при скъпите лули – от кехлибар. Днес, мундщуците се изработват предимно от ебонит. От дългото си използване и под въздействието на светлината те получават зеленикав цвят и придобиват горчив вкус. Ето защо, преди известно време водещите производители на лули, започват да използват мундщуци, изработени от черен акрил – материал, който е по-скъп, но запазва качествата си за дълго време и не се окислява. Процесът на изработка на един мундщук може да отнеме също толкова, а в не редки случаи и повече време от изработването на самата лула.

Преди три-четири поколения лулата е почти задължителен аксесоар на уважаващите себе си мъже. Днес лулата е по-скоро предмет на лукса, отколкото първа необходимост. Поради тази причина занаятът, свързан с изработката на лули е загубил своята предишна слава и популярност. В нашето съвремие на пръсти се броят майсторите в България, които се занимават с изработка на лули. Те са предимно млади хора, които са овладяли тънкостите на занаята при пътуванията си в чужбина. Лулите, които се изработват от тях, са предназначени за тесен кръг от клиенти, предпочитащи удоволствието от пушенето на лула или се закупуват като скъп подарък за подходящ човек.

Литература

1. **Адресна книга на България. 1924–1925.** София.

2. **Георгиева, С, Бучински, Д. 1959.** Старото златарство във Враца. София.

3. **Динеков, П. 1937.** София през XIX век. София.

4. **Джумалиев, Г. 1967.** Икономическо развитие на град Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878 – 1900). – В: Известия на народния музей в Шумен, бр. 4, с. 181–201.

5. **Ихчиев, Д. 1907.** Еснафски документи и еснафски организации в турско време. – В: Списание на българското икономическо дружество, кн. 7, с. 445–461.

6. **Иширков, А. 1905.** Бележки за пътя Русе-Варна в XVIII в. и за главните селища край него. – В: Годишник на Софийския университет, бр. 3.

7. **Иширков, А. 1912.** София през XVII век. София.

8. **Каниц, Ф. 1995.** Дунавска България и Балканът, т. 1. София.

9. **Младенова, М., Жечев, Н. 1982.** Румънски пътеписи за от XIX век за българските земи. София.

10. **Ников, П. 1929.** Едно описание на България от 1852 г. – В: Българска историческа библиотека, бр. 1, с.

11. **Пенчев, П., Банов, С. 1960.** Тютюн и цигари. София.

12. **Попов, Н. 1928.**Описание на Русчук за времето от 1860 до 1879 г. Русе.

13. **Сиракова, И. 1987.** Глинени лули за чибуци от фонда на ОИМ – Русе. – В: Годишник на музеите в Северна България, бр. XIII, с. 237–245.

14. **Станчева, М., Медарова, С. 1968.** Производството на глинени лули у нас. – В Музеи и паметници на културата, бр. 4, с. 4–13.

15. **Стоин, В 1959.** Народни песни от Западните покрайнини. София.

16. **Тодорова, М. 1987.** Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX век). София.

17. **Харалambиева, А. 1986.** Лули за чибуци от градския музей в Провадия. – В: Известия на народния музей – Варна, кн. 22.

18. **Цонев, Б. 1907.** Споменна книга на софийския крояшки еснаф. София.

19. **Robinson, R. W. 1985.** Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. – Journal of the American school of classical. Studies at Athens. Vol. 54, 2, pp. 149–203.

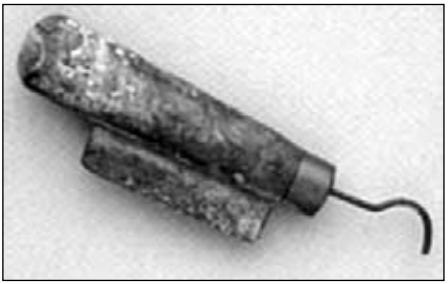
Сн. 1 Турска и казашка лули от XVIII век

Сн. 2 Лули от морска пяна

Сн. 3 Инструменти от луладжийството

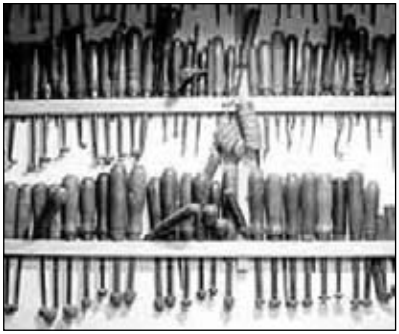

Сн. 4 Инструмент от луладжийството

Сн. 5 Калъп за отливане на лули

Сн. 6 и 7 Инструменти от луладжийството

РЪКОДЕЛИЕТО – ТРАДИЦИОННОТО ЗАНЯТИЕ НА АНХИАЛСКИТЕ ЖЕНИ

Мария Арбова-Демирева

Анхиало в началото на XX век е в социално-икономически разцвет, което създава условия за културното издигане на селището. Няколко са основните поминъци на анхиалци – лозарство, винарство, соларство, риболов и не на последно място търговията. Градът е населен с представители на различни етноси – гърци и български преселници от Тракия и Македония.

Полъхът на модернизацията, обхванал цяла Европа, не подминава и Анхиало. Досегът с европейската цивилизация, благодарение на активните си търговски връзки, оказва решаващо въздействие върху интериора и модните тенденции на анхиалци. Така много разпространеното сред жените ръкоделие също има европейски привкус. Незнайно кога привнесено отвън, то оказва своето огромно влияние върху облика на града.

Предвид стопанския напредък и стопанските дейности, с които се занимават основно мъжете, на жените се пада задължението да отглеждат и възпитават децата и да се грижат за дома, за неговата подредба. Още като момичета те са изработвали своя чеиз, обучавали се една на друга, напътствани от своите майки и баби. Ръкоделието било използвано многофункционално, то украсявало както интериора на анхиалските къщи, така и елегантно допълвало тоалетите. Едва в началото на века към Анхиалската непълна смесена гимназия се открива стопански девически курс и през 1929 г. този курс се превръща в Стопанско практическо училище „Княгиня Мария Луиза". С това се слага началото на стопанското образование и се дава известна практическа насоченост на обучението. В него постъпват ученички, завършили успешно осми клас, обучението им продължава 3 години, като паралелките са профилирани. Изучават

се шев и кройка и бродерия, а целта е получаването на професия, с която да се реализират успешно.

Цялостно проучване на появата, развитието и методите на това занятие на анхиалските жени не е правено, като сведенията за това са предавани от поколение на поколение. При проучването и разглеждането му ясно личат следите на времето, като въпреки всичко това занятие е успяло да се съхрани, претърпяло е своето развитие, превърнало се е в изкуство и, за съжаление, в момента бавно замира. Разглеждайки експонатите, съхраняващи се в музея, и разговорите с възрастните информаторки, се разкрива една картина, показваща анхиалката в една по-различна светлина. Разкриват се нейните стремежи към естетичното, красивото, различното, като всяка се стреми да украси и подреди по един уникален начин дома си, а това се наблюдава и при тоалетите. Чрез разнообразните мотиви, анхиалката изразява своите възгледи за красота и не се придържа само към привнесените отвън модели.

В своя материал ще представя някои от експонатите на музея, като разгледам техниките и моделите, които са използвали. Ръкоделието на анхиалки включва занаята художествено плетиво, съчетаващ в себе си плетиво на една и пет куки, дантела поанлас, филе, както и различните видове бродерии – английска, рязана и ажур. За изплитането на дантелата са използвали кълбета, които наричали „демси" – деляли се на два цвята бял и бежов.

Плетенето е познато още от древността, а от началото на XX век у нас плетените на една кука завеси и покривки за легла и маси са неделима част от уредбата на дома. Техниката за работа е опростена, като в същото време дантелата стои нежно и ефирно и това я прави толкова разпространена сред жените. Чудесен пример за това са елече, изплетено от бяло чиле, перде и покривка за легло, както и малко каренце, което се колосвало и е използвано за украса на чаша (сн. 1–2). Много често се прави комбинация, от различни техники. Така например каре, изработено на една кука, под формата на множество кутийки, обримчени с фистон бод и запълнени вътре с мрежа, която е изработена с шевна игла (сн. 3). Дантелите на една кука могат да се използват за украса като допълнение на предмета, за края на който ще се захванат, като се плетат по дължина. Също така могат да бъдат

подготвени отделно, като се плетат в напречни редове, след което да бъдат пришити. Така например за тъкан пешкир е пришита дантела на една кука, изработена с техниката „паяк" (сн. 4). По същия начин, чрез пришиване на дантела, изработена на една кука, е украсена и салфетка за студено сервиране. За допълнителна декорация на самия плат са монтирани два мотива, също изработени на една кука (сн. 5). Друг пример в използването на тази техника е каре – комбинация от изплетена на една кука дантела и квадратни платчета от панама (сн. 6). Панаменият плат е украсен от цветни мотиви, изработени от българска бродерия. Само един единствен експонат представя комбинацията между ефирен кенарен плат с пришита дантела на една кука и българска шевица, с която са украсени ръкавите и деколтето. Това е изключително фина нощница, използвана от младоженката само през първата брачна нощ (сн. 7).

Друг вид плетиво, изучавано и практикувано от анхиалки, е дантелата поанлас. Тя води началото си от XVI век, наподобява брюкселската дантела и е практикуван занаят още през Възраждането. Това ръкоделие е комбинирано. Използват се предварително приготвени ширитчета – тъкани, плетени със совалки или плетени на една кука, като те биват единичен и двоен ширит. Също така са се продавали и няколко вида фабрично изработени ширитчета специално за това ръкоделие. Моделът се копира на здрава оризова хартия, а под нея се наслагва опаковъчна хартия, за да стане по-плътно, ширитът се пришива с тропоска върху него, а готовите мотиви се съединяват с игла за шиене. Ако е на плат, добре е платът да е опънат с гергеф. Използват се стотици начини за съединяване на отделните мотиви. Изпълването на различните фигури става с помощта на обикновена игла за шиене на различни бодове. Съединяването между отделните фигури става с т.нар. цепен бод. Колкото по-различни бодове има в дадено произведение, толкова е по-красиво. Накрая тропоската се разпаря и готовата дантела се отделя от платното модел.

В етнографския отдел на ИМ-Поморие разполагаме с няколко интересни експоната, изработени с тази техника. Те представляват различни модели карета, изключително фини, като една част от тях са изработени с единичен плетен ширит (сн. 8), а друга част – с фабричен (сн. 9). От тъкан ширит е изработена дантела с форма на сър-

це, която се използвала за декорация на т.нар. „буфан" възглавница (сн. 10). Както виждаме от съхранените модели, дантелата поанлас се използвала и монтирана на различни платове – сатен и опал (сн. 11–12). Така също декорирана върху хасе, украсявала спалните възглавници, а по краищата им се пришивала дантела, плетена на една кука (сн. 13).

Много предпочитаната дантела „филе" се изплита като рибарска мрежа, като за нейното изработване били необходими специална совалка и пръчица, от чийто диаметър зависи големината на дупчиците. Когато обаче трябва да се изработи малка или правоъгълна мрежа, тя може да се ушие с игла. След това мрежата се опъва върху дървена рамка и върху нея се бродират орнаментите. Съществуват много бодове за изработване на дантела филе, но най-разпространени са тъканият и платненият. Резултатът е ефирна като паяжина материя, подходяща за карета и пердета, както можем да се уверим от експонатите в музея. (сн. 14–15)

Много широко застъпено занятие при анхиалки е бялата бродерия, като те познавали основно няколко вида – рязана, ажур и английска, и често са ги съчетавали в един предмет.

Използвали са два вида техника за изработването на рязаната бродерия, в зависимост от това дали ще се бродира на ръка или на машина. И в двата случая моделът се откопира върху плата с индиго. Мотивите са преди всичко растителни и се допират с контурите си един до друг, а ако площите между отделните фигури са по-големи, се изработват мостчета, които се обшиват с кордон или фестон бод. После всички контури се обшиват с фестон бод, след което с остра ножичка и от опаковата страна много внимателно се изрязват площите между отделните фигури. За изработването на бродерията на машина платът се опъва хубаво на гергеф, изкарват се зъбците на машината и се заменят с плочки, след което се бродира, движейки гергефа с плата. По този начин се изработват различните фигури. Тази бродерия се използва основно за покривки за маса, горни и долни чаршафи, възглавници, като чудесен пример е една детска калъфка, както и долен чаршаф за легло, изработени изцяло с рязана бродерия. (сн.16–17)

Често предпочитана е и бродерията „ажур", тъй като начинът на изпълнение е много лесен. Изнищват се няколко нишки от плата, не-

зависимо дали от основата или от вътъка и след това с бял конец или с изнищения конец, разредените нишки се пришиват в снопчета по няколко. По този начин се получава пътечка от дупчици. Важно условие е с еднаква сила да се стяга конецът и нишките, които се връзват в едно снопче да са винаги еднакъв брой. Когато се изработват сравнително широки и пресичащи се ажурни пътечки, на мястото на пресичане се получава квадратна дупка, за запълването на която се започва да се бродира направо във въздуха. Прекръстосват няколко конеца, след което ги обшиват и се получават паяжинки и звездички.

Голяма част от експонатите представят съчетаването на различните техники. Пример за това е декоративна калъфка за възглавница, изработена основно с рязана бродерия, но като допълнителна украса в средата е представен мотив в техниката „паяк", а в четирите ѝ края – монтирани допълнително дантели, изпълнени в техниката „филе".(сн. 18) Запазена покривка за скрин пък е украсена с мотиви рязана бродерия, а по краищата с ажур, като конецът е изнищен от самия плат. (сн. 19)

Особено рязък е упадъкът при изработването на дантели и бродерии в последните 20–30 години. Единственият оазис, където се съхраняват, експонират и изучават най-добрите образци от ръкоделието на анхиалки, е фондът на Етнографския отдел при Историческия музей.

Напоследък се наблюдава интересна тенденция за възраждането на това занятие заради туризма. През летния период малкото останали жени, занимаващи се с ръкоделие, излагат и продават своята продукция по морския булевард. Вниманието на туристите е привлечено от различните видове дантели, чието качество се равнява на брюкселските дантели. И въпреки комерсиализирането на това занятие, случващото се е доказателство, че то не е забравено и отново намира приложението си.

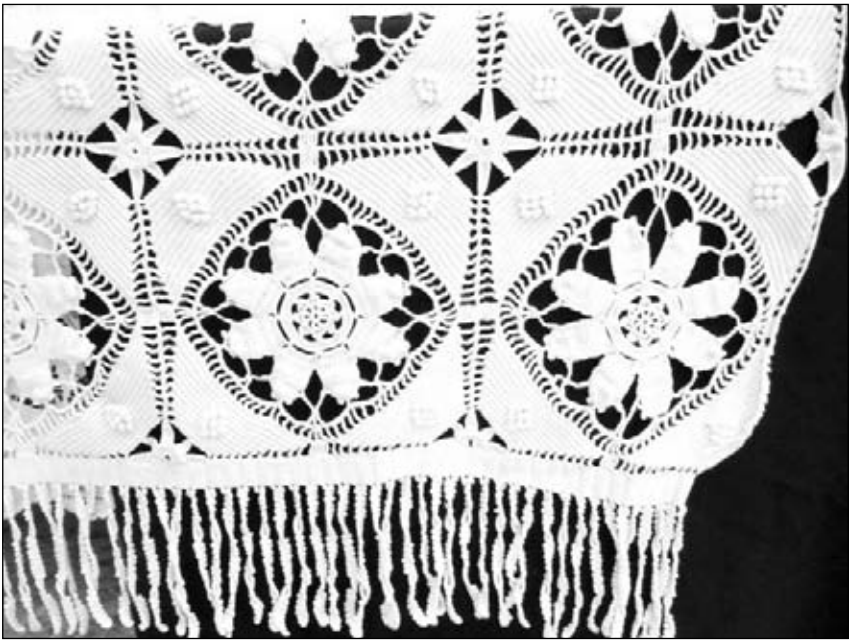
Било е време, когато майките учели своите момичета още от малки да предат и шият, да бродират, да плетат дантели. Днес всичко се купува от магазина и все по-малко жени се занимават с ръкоделие. Много занаяти от миналото са изчезнали заради навлизането на технологиите и вече никой не си спомня за тях. Със забравянето им и част от историята остава в забвение.

Бележки

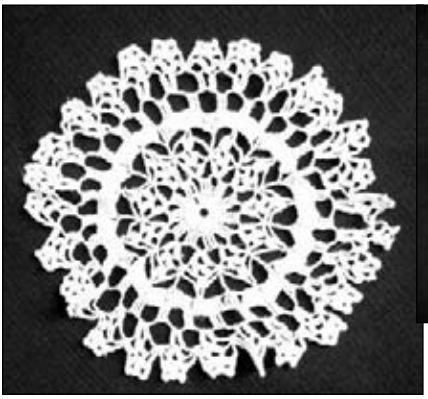
[1] Публикацията е подготвена по теренни проучвания на автора, съхранявани в ИМ – Поморие.

[2] През 1934 г. гр. Анхиало е преименуван и до днес носи името Поморие.

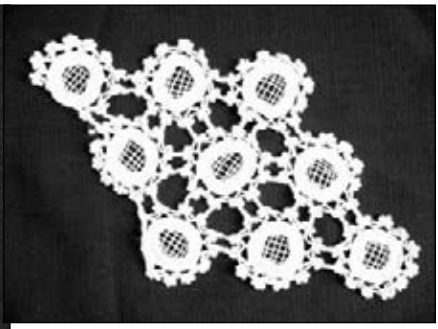
[3] Информатори: Надежда Стоянова Мавродиева – 1913 г.; Смарагда Стефанова Чолакова – р. 1924 г.; Амалия Янева Фотева – р. 1925 г.; Недялка Николова Баева – 1925 г.; Марийка Костова Мурджева – р. 1926 г.; Мария Калоянова Димова – 1932 г.

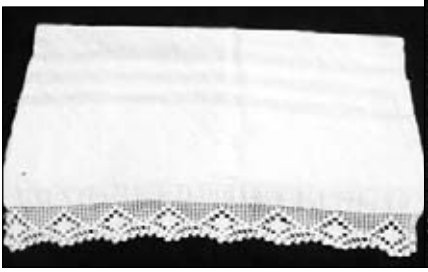
Снимка 1

Снимка 2

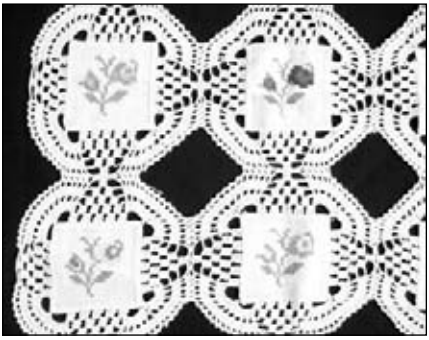
Снимка 3

Снимка 4

Снимка 5

Снимка 6

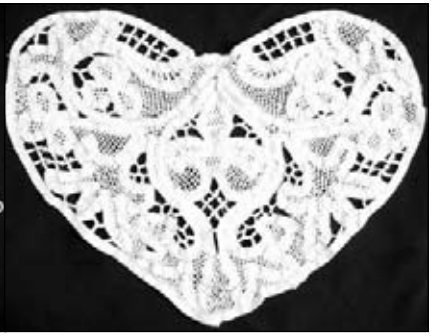
Снимка 7

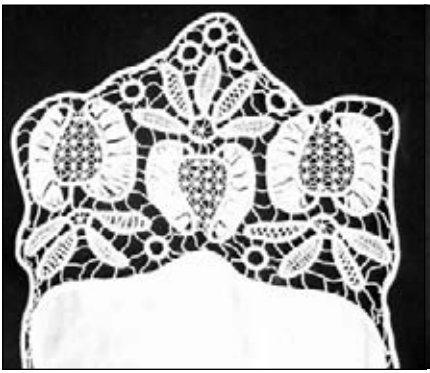
Снимка 8

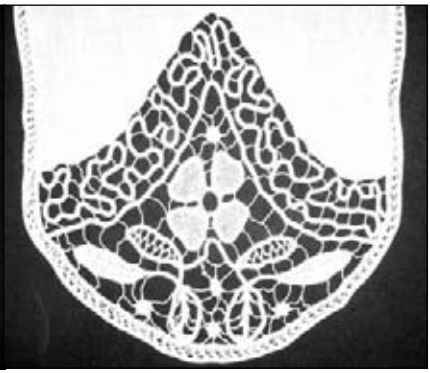
Снимка 9

Снимка 10

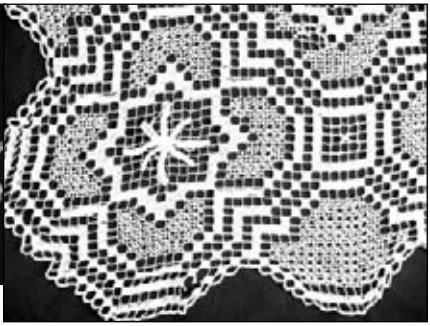
Снимка 11

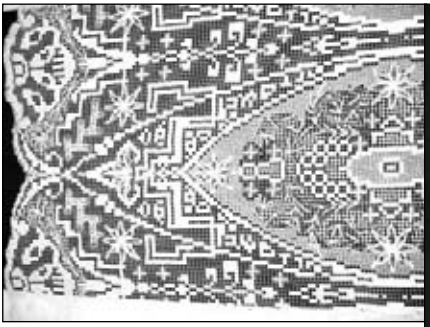
Снимка 12

Снимка 13

Снимка 14

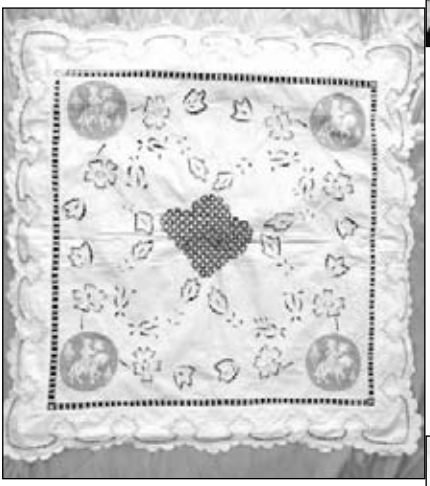
Снимка 15

Снимка 16

Снимка 17

Снимка 18

Снимка 19

НИКОЛАЙ ЙОВКОВ ОТ ТРОЯН – МАЙСТОР НА ШЕЙТАНКИТЕ

Величка Илиева

В средата на XIX век един от най-бързо развиващите се занаяти в Троянско е грънчарството. Дотогава местното население се снабдявало с грънчарски съдове от панаирите и пътуващи грънчари. Смята се, че то е пренесено от шопите, най-вероятно бусински майстори идвали временно, като отваряли грънчарници в близките до Троян махали[1]. Някои смятат, че в този край се заселили грънчари от Габровско[2], а местните усвоили занаята от тях.

Проучванията сочат, че първото средище на грънчарството е село Терзийско и по-точно махалата Грънчер. Оттам занаятът се разпространил в цялата Троянска околия. Наличието на качествена глина и недостигът на зърнени храни са главните предпоставки за развитието му. До средата на XX век майсторите, които работят грънчарство, го съчетават със земеделска работа, за което говорят редица факти. "Както аз, така и другите частници грънчари гледаме на занаята като на допълнителен доход, защото сме земеделци, имаме имот, който не може да ни храни напълно през годините, имаме и овощни градини (сливови и ябълкови) – от тях също прихващаме пари. Ето защо от грънчарския занаят си допълваме доходите, като правим трампа – замяна на стока срещу зърно"[3] или "Ние сме хора горяни, земята за земеделие не стига, гората вече хляб не дава, затова се държим за грънчарлъка, докато ни търсят полендаците и дават жито и мамули за нашите грънци, то ще живеем и ние. А когато се погражданеят и почнат да купуват само порцелан, тогава ще му търсим и ние колая".[4] Данните от двадесетте години на нашия век говорят за заетостта на цели села с този занаят. Гладният Балкан направил от полето естествен пазар на троянските грънчари. И плъзнали на север и на юг от Балкана грънчарските каручки, пълни с пъстра

стока. Тъй продължило до петдесетте години на века – плащането с жито и мамули "трампенето" – "пълно за празно". Редом с него роля играела и парата.

Грънчарството минава от баща на син. От син на внук. Изследванията показват цели фамилии потомствени грънчари. Бурното развитие на грънчарството наложило през 1911 година създаването на първото училище по керамика. Съдбата на една грънчарска фамилия е изцяло вплетена в историята и развитието на грънчарския занаят в Троян, както и на развитието на училището по керамика, което след две години ще чества 100-годишния си юбилей – това е фамилията на Николай Йовков, изтъкнат керамик от Троян. Трето поколение майстор, по неговите стъпки върви и една от дъщерите му. Моите контакти с Николай Йовков – невероятно скромен човек, са от дните на Международния панаир на занаятите през 2008 година, провеждан в Архитектурно-етнографски комплекс "Етър".

Една от изявите в програмата на Международния панаир са майсторските надпревари. Тяхното начало датира през далечната 1980 година, когато във връзка с Деня на майстора проведохме първото състезание "Майсторска надпревара".[5] Нашата цел беше да дадем възможност за запознанство на изявени и млади майстори в благородно състезание по майсторлък в предварително определен занаят. Регламентът беше строг. Според него всеки майстор трябваше да изработи копие на предмет (обикновено музеен експонат), който се представяше на майсторите при откриване на майсторската надпревара. И най-важното, че възстановката изискваше това да стане във форма, големина, украса, както и всички дефекти, които предметът притежаваше. В бакърджийската надпревара се измерваше и вместимостта. Във втората част – изработване на свободен предмет, но от регистъра на традиционните предмети или такъв с приложение в съвременния бит, се изявяваше творческият потенциал на всеки майстор. Зорко жури оценяваше усталъка на майсторите. Членове бяха известни имена като Александър Раев – майстор медникар, Димитър Петров – небезизвестният Митьо Пушката, майстор оръжейник, Пенко Пунтев, Вяра Ковачева и много други. Етъра даде начало в професионално развитие на майстори като Благой Попов, Кирил Коликов, Валентин Йотков, Иван Мондешки и много други.

28 години след първото състезание, през 2008 година Оперативното бюро по подготовка и организиране на Международния панаир на занаятите прие идеята на специалистите от Етъра да проведат Майсторска надпревара в един колкото стар, толкова и атрактивен занаят, а именно грънчарство.

Подготовката по провеждане на едно такова състезание включва покана на майстори от различни райони на страната, на които се изпраща Статута по организацията, осигуряване на материали и инструменти, както и определяне на състезателния предмет. За надпреварата в грънчарство се отзоваха следните майстори: Веселин Георгиев Ковачев от Стара Загора, Георги Желязков Попов от Ямбол, Силвия Николова Томанова от София, Захари Благоев Иванов от София, Красимир Иванов Иванов от Троян, Ралица и Николай Йовкови (баща и дъщеря) от Троян и Таня Георгиева Станева от Габрово. Най-любопитното е, че всички се оказаха възпитаници на Средното художествено училище по приложни изкуства в Троян. Жури в състав: председател: ст.н. с. Виолета Василчина и членове Веселин Дамянов, майстор грънчар и Величка Илиева, уредник в АЕК "Етър", определи състезателния предмет ТОНЧЕ – съд за течности от фонда на Етъра, характерен като форма, украса, даже и специфично наименование за Габровско.

Голямата награда "Сребърна хлопка" и изложба-базар по време на Международния панаир през 2009 г. в изложбената зала в Етъра за цялостно представяне спечели Николай Йовков от град Троян.

Родът на Николай Йовков е от село Абланица, близо до Троян. Баща му Стоян Йовков наследил занаята от баща си Йовко Стоянов, пръв грънчар в родното си село. Едва 16-годишен, той отишъл да чиракува грънчарство в село Борима, Троянско, откъдето получил удостоверение за завършен курс по модерно грънчарство. Дядото Йовко предал занаята на общо 17 човека, които заслужили съответното свидетелство. Покрай дядо Йовко грънчарство научават и двама негови братя – Станю и Петко, както и двамата му синове Стоян и Бою. Както всички грънчари от това време той изработвал паници, чинии, стомни, бърдучета, гърнета, които продавал по панаири и пазари. Синът му Стоян Йовков учил при баща си занаята, усъвършенствал се в София, като учил керамика при прочутия по

това време Стоян Райнов, брат на художника, писател и мислител Николай Райнов. По-късно той става преподавател в Художественото училище в Троян. За доказано майсторство в занаята получава звание "Заслужил майстор на народни и художествени занаяти". Един от основателите на Задругата на майсторите в София. Изявен керамик с изложби в страната и чужбина, много награди, както и златен медал от Копривщица.

Представител на фамилията Йовкови, Николай Йовков е трето поколение грънчар, наследник на Йовко Стоянов и Стоян Йовков. Роден е на 04.04.1947 година в село Абланица, Троянско. Израснал сред шума на грънчарското колело с въртящата се глина на тапанджата и вечно мокрите и окаляни ръце на дядо си и баща си, той от малък центрова топките глина. Калните грънчарски престилки пазят фамилния патент за обработка на глината, за ангобите, за глечта. "Магията на занаята е в глината – докоснеш ли я веднъж, няма отърване. Тя дава свобода за творчество и импровизации" – споделя той. Неговият професионален път е предопределен. През 1967 година завършва керамичното училище в Троян, след което е приет в Художествената академия "Николай Павлович" в София, където учи керамика в класа на професор Венко Колев. След завършването на Художествената академия се завръща в Троян и постъпва на работа като преподавател по керамика в Художественото училище. За кратко е заместник директор, а след това и директор на училището, но административната работа не му е по сърце и продължава да работи като преподавател. Десетки керамици из цялата страна са негови възпитаници.

Отначало Николай Йовков започва да работи модерна керамика от шамотизирана едра глина. Но традиционната керамика му ляга на сърце и досега я работи с удоволствие. С такова удоволствие работи и популярната търновска трапезна керамика. Изпод ръцете му излизат характерни съдове за бита: стомни, гърнета, гювечки, ибрици, паници, чинии, вази и неговите прословути стомни шейтанки. Троянско изобилства на хубава глина, която не таи, т.е. не пропуска вода. Нейната обработка вече е механизирана и всеки майстор притежава нужните уреди, така че едва ли някой би си представил грънчар с крака да меси глина. Съдовете, които Йовков изработва показват, че

той владее до съвършенство формата на всеки съд. Така стомната е с "хълбок" в горната част, а отдолу към основата е подсечена да има прилика и да лови око. Глината така слуша ръцете му, така се вие, отпуска, едва ли не като влюбено момиче се оставя майсторът да прави с нея каквото поиска. "От калта по обувките ти съд ще извая", казва на съпругата си Мая. Съдовете са с такива тънки стени, вестник да прочетеш през тях. Гърнетата, каните и бърдучетата са стройни и елегантни като него. Декорацията говори за познаване на характерните украси, направени с пръсти, с рог или поливка. Стилни елементи – спуски, стечени капки, поливки, чаизи, гайтани, олювици, криволици, стоборки, лимби, които напомнят разнообразни природни форми и елементи на местната гайтанена носия. Байрак, пауново око, житен клас, изпълнени с рог или сламка допълват многообразието на троянската шарка. Изписаните "на прима с четка" стилизирани цветя по чинии и стомни показват неповторим майсторлък.

Важно място в творчеството му заемат стомните шейтанки или дяволски стомни (шейтан – дявол). В Троянско той е известен като майстор на шейтанки. Прави ги 7–8 големини. Те са своеобразен тест за интелигентност, защото не знаеш ли тайната като надигнеш съда, за да отпиеш, ще се залееш. Първоначално човек не може да разбере откъде се налива вода, защото гърлото е запушено. А тя се налива откъм дъното, където има един конус, висок колкото стомната. Той не позволява водата да изтича. Другата загадка на шейтанката е откъде може да се пие вода. Тя е с няколко дръжки, които се запушват, за да се пие от една. Особено атрактивни са когато се използуват по време на сватби. Изработката им изисква много време за източване и допълнитената украса.

Любимите троянски глазури – "жълтурчето" на старата колибарска глеч и зеленото "от тувал", сочно и меко като тревата на Балкана, присъстват в неговите съдове.

Като всеки занаят и грънчарството има свои изисквания, споделя майсторът. Дълъг е пътят на всяко изделие. Тръгва се от глината – тя трябва да отговаря на определени условия, да бъде чиста от примеси, да престои на дъжд и сняг – тогава е годна за обработване. За да се изпълни дадена поръчка е необходимо технологично време от един месец – да се направи, да се декорира, да изсъхне, да се изпе-

че два пъти. След първото изпичане се слага глазурата. Ако нещо се объркa, няма поправяне. Започва се отначало.

Майсторът споделя, че никога не е съжалявал и за миг, че грънчарството е осмислило неговия живот. Според него глината лекува, отнема вредната енергия, зарежда положително. Тя е връзката със земята. "В гювече или гърне най-обикновеният продукт се превръща във вкусно ястие, защото се запазва енергията му" – твърди Николай Йовков.

Той е майстор, който се е реализирал в живота. Самостоятелни творби го представят като изявен творец в Троян, Орешака, Плевен, Трявна, Плевен, София. Негови изделия има в частни колекции във Франция, Швейцария (където специализира през 2000 година), Италия, САЩ, Япония, Германия. Участва редовно в Международното биенале в Льо Ман, Франция. Майсторът ни се представи в изложба в Брюксел, посветена на приемането на България за член на ЕС. През 2002 година Музеят за народни художествени занаяти и приложни изкуства в Троян организира изложба "Фамилия Йовкови – четири поколения". Николай Йовков е сред спомоществователите на музея в Троян. С уверени крачки по неговия път върви една от дъщерите му – Ралица. Потомка на род, който се занимава с грънчарство, тя от малка оценява самобитния и оригинален стил на баща си и съвсем естествено и нейният живот се свързва с глината. „Не помня първия си досег с глината. Тя сякаш винаги е била около мен. …Веднъж баща ми ме попита дали знам на какво мирише глината. Не знаех! Подаде ми калната си от точене ръка, а аз наивно се наведох да помириша. Той използва това и ме защипа с калните си пръсти. Оттогава знам на какво мирише глината"[6]. Следвайки семейната традиция, тя завършва троянското училище по керамика и Художествената академия, специалност "Керамика". Ето какво споделя тя: "Бях приета в Художествената академия. Започна много вълнуващ период от моя живот. Там си зададох много въпроси, на които не беше лесно да се даде отговор. Най-важният беше дали това наистина искам или просто бях се оставила на течението, повлияна от бащини напътствия. Дилемата беше голяма. Чувствах се като хваната в клетка. Нито можех да се върна назад, нито можех да продължа, без да си отговоря на въпроса – това ли искам да правя. След задълбочен

разговор със себе си, който не беше никак кратък и лесен, реших, че точно това е моят път, просто няма начин да е друг. После нещата в творчески план потръгнаха. Знаех какво искам и това се отрази във всичко: рисуване, керамика, скулптура… Преподавателят ми по рисуване настоя да участвам в студентския конкурс за рисунка. Окрилена, следвах всяко предизвикателство, което изкуството ми поднасяше. С отличен защитих публично дипломната си работа по керамика. След дилема дали да остана сама в големия град или да се върна при корените ми в Троян, в ателието и глината, което ми носеше онзи душевен мир, които столицата не можеше да ми предложи, избрах корените"[7].

Наследили грънчарството от Йовко Стоянов и Стоян Йовков, Николай и Ралица Йовкови продължават да творят разнообразни съдове, с богата декоративна орнаментика и колорит. Осъществили връзката между традиция и съвременност, те няма да оставят шейтанката да потъне в забвение.

Бележки

[1] Хаджиев, П. Грънчарството в Троянско. С., 1954.

[2] Цончев, д-р П. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996, т. I, с. 272.

[3] Хаджиев, П. Грънчарството в Троянско. С., 1954.

[4] Хаджиев, П. Грънчарството в Троянско, С., 1945.

[5] Бинева, Р. Майсторските надпревари – облог или поглед към съвременните занаяти. В: Сб. Народни занаяти – минало, настояще, бъдеще. В. Търново, т. II, с. 286; Станчева, А. и Илиева, В. Състезания в Етъра. Сп. Задруга. Кн. 2, 1984, С., с. 34.

[6] Илиева, В. Личен архив.

[7] Илиева, В. Личен архив.

ЕДИН САМОБИТЕН ГРЪНЧАР

Вася Гергинова

Предмет на настоящото съобщение е да се представи ежедневният живот на един самобитен грънчар от Ракитово.

Изследването се базира на архивни снимки и материал, събран по национална програма „Родопи" от гр. Ракитово, област Пазарджишка. Записът е от Надежда Тенева, направен май-октомври 1982 година; ОИМ/НА–29, стр. 1–23.

Петър Спасов Захариев е роден през 1923 г. в Ракитово, завършил V клас (по старому); грънчар. (сн. 1) Когато информаторът е започнал да се занимава със занаята преди 40 години, в Ракитово имало няколко души занаятчии. Най-известен сред тях бил Иван Яндин. Той бил наследствен майстор-куюмджия. Този занаят наследил от баща си – Васил Яндин. При куюмджията идвали клиенти не само от околните селища, но и от по-далече. За съжаление, въпреки че бил много добър майстор, Иван Яндин не изучил никого на занаята си. Според информатора на него „не му се даваше занаята". В селото тогава работели и няколко души ковачи, изработващи земеделски сечива и

Снимка 1. Петър Захариев, грънчар. Момент от изработване на гювеч

дърводелски инструменти; няколко коларо-железари (каквито има и сега); тенекеджии, дърводелци и др. Всички занаятчии в Ракитово били членове на Общото занаятчийско сдружение в селото. Българите мюсюлмани в Ракитово не се занимавали със занаятчийска дейност. Повечето от тях били земеделци, но между тях около 40-те години се появили няколко коларо-железари.

Петър Захариев е наследствен майстор-грънчар. Неговият дядо Захари Спасов Захариев бил също грънчар. Родом бил от Разлог, където изучил занаята. Докато живеел там, освен в Разлог, той ходил да практикува занаята през зимата в драмските села. Избягал от Разлог към края на XIX век, тъй като бил замесен в освободителните борби на тамошното население. Когато дядото на информатора дошъл в Ракитово, други майстори-грънчари в селото нямало. Той бил първият, който започнал да практикува този занаят. Дядото изучил на грънчарство и четиримата си сина. Освен в Ракитово той работил 13 години като грънчар в Лъджене (днес квартал на Велинград). През това време тукашната си работилница оставил на синовете си. Най-способен бил най-големият брат.

От околните селища най-много грънчари имало в Брацигово. До около 9.IX.1944 г., според информатора, там са работили около 50 души грънчари. Когато започнал да се занимава със занаята, грънчари имало и в Якоруда, с. Варвара и трима души в Чепино.

Семейството на информатора се издържало главно от занаята. Занаятът се практикувал през цялата година, въпреки че през зимата вървял по-слабо. Според информатора грънчарският занаят е тежък занаят, тъй като при него няма празник, няма делник – работи се през всичките дни на седмицата, защото „грънците не могат да чакат".

Петър научил занаята от чичо си Иван Захариев Спасов, който наследил работилницата от дядо му. Освен него, чичо му не е имал други чираци. Той бил строг учител, въпреки че били роднина и държал племенника му да изучи всички тънкости на занаята. Затова го държал продължително време в работилницата и непрекъснато наблюдавал работата му. Майсторът нищо не скрил от това, което знаел за занаята, въпреки че според Петър: „човек учи занаята докато е жив". Според бай Петър наследствените майстори, в който и да е за-

нят, са по-добри от тези, учили при чужди хора, „защото от малък гледаш и се учиш, а занаят се учи най-добре, докато си още млад". Той смята, че за да научиш добре един занаят, трябва да имаш и талант. При чичо си той седял чирак три години, след което се явил на калфенски изпит. Като чирак той помагал на майстора при пренасянето на материала, при тъпченето и месенето на глината, подавал му съдовете при реденето на пещта и т.н. Първото нещо, което изработил било лопка (капачка) за гърне и след това – саксия.

След като издържал калфенския изпит, той работил две години като калфа. През това време чичото му плащал известна сума пари. След две години положил успешно майсторския си изпит пред комисия на Пловдивската индустриална камара и станал майстор. Като млад майстор започнал работа с чичо си на съдружески начала, но после се разделили, макар и да работели в една работилница. Разделили си, както произведенията, така и селищата, в които продавали. Като по-стар чичото взел по-близките села, а бай Петър – по-далечните.

Грънчарите работели продукция за продан, но се случвало да имат и поръчки. Когато започнал да се занимава с грънчарския занаят, глинените съдове се търсели много по селата, а „сега ги търсят повече гражданите". По поръчка работели най-много за българите мюсюлмани, които поръчвали големи количества глинени изделия за сватби и погребения. От тях за тези случаи се търсели много ибрици, гювечи, паници и гърнета. Понякога една поръчка отивала над сто парчета. Освен това работил по поръчка глинени водопроводни тръби. Един път сключил договор за изработката на 30000 такива тръби.

Продажбата на стоката ставала както в дюкяна, така и чрез разнасяне по селата лично от самия грънчар. Чичото притежавал кон с каруца, с която разнасяли грънците по селата. Когато започнал да учи занаята, търговията с глинени изделия вървяла много добре. Стоката се търсела много не само по селата с българо-мюсюлманско население, но и в останалите селища на района. По онова време се търсели от всички най-много гърнетата за фасул, стомните за вода, гювечите, големите паници, а от българите мюсюлмани – и ибриците. Околното население предпочитало и търсело повече негледжосаните съдове,

въпреки че гледжосаните по-хубаво се измиват. Според бай Петър най-хубави са негледжосаните стомни, тъй като задържат водата постоянно студена, защото таят (изпускат по-малко вода през стените). При гледжосаните стомни водата се затопля бързо и не е вкусна.

Продажбата ставала, както срещу пари, така и в замяна на жито, грозде или други селскостопански произведения. „Навремето харчехме с жито – пълно за пълно. Ако е гледжосано – пълни го два пъти, ако не – един път. Тогава, когато почнах занаята с пари се работеше малко". Една делва се продавала за един чувал жито. Понякога грънчарите правели замяна и срещу вълна. Например в Доспатския район, където продавали грънци, обменяли само срещу вълна. В неделен ден ходели на пазара в Батак. До около 1957 г. ходел да продава грънчарска стока с каруца в селата Костандово, Дорково, Драгиново (Корува), Сърница, Лютово (Св. Петка), Дъбевци, Гореянци, Юмеровци, Медени поляни, Цветино и др. Най-добрите продажби на глинени изделия ставали есенно време. Тогава тяхната стока се търсела най-много, тъй като тези съдове се използвали за слагане на зимнина – туршии, зеле, мед и др. В Доспатския район и Сърница ходел главно през пролетта, тъй като по тези места правел главно обмен на вълна, а тогава стрижели овцете. Най-посещаваните от него панаири били тези в Лъджене и Батак. В Лъджене панаирът ставал през пролетта. Тогава идвали много селяни от околните селища и се извършвали добри продажби на грънци.

Голямото търсене на грънчарските произведения продължило до около 60-те години на XX век, а след това постепенно започнало да намалява. Наместо глинени, хората започнали да използват порцеланови и други съдове. Огнеупорните съдове също изместили глинените. Тавите дошли на мястото на гювечите, въпреки че според инф. „гювеч става истински хубав само в глинен съд". Докато вървял добре грънчарския занаят, въпреки че в околността работели над 60 души грънчари, той не си спомня да е оставала непродадена стока. В този край идвали да продават и грънчари от Троянско, но „троянските грънци тук не се търсеха много от местните жители, въпреки че бяха по-шарени. Тяхната глина не е толкова хубава като нашата. Стоката им има дъх". На едно ходене в Драгиново навремето информаторът продал наведнъж 50–60 съда.

Чичо му маркирал някои от съдовете си със специално изработен за целта дървен щемпел, на които имало неговите инициали и „Ракитово" – за да се знае от кого и къде е произведено. Самият информатор никога не е слагал на съдовете си инициали.

Когато работели общо с чичо му, на един месец вадели по две пещи грънци. Когато започнал да работи самостоятелно, вадел по една пещ месечно.

Грънчарят не е изучил никого на своя занаят. Неговите деца, 2 дъщери, не се занимават с тази професия. Освен това, както той твърди, никой не е поискал да го изучи на занаята, защото в „днешно време никой не се хваща с такава мръсна и тежка работа".

Основният материал при грънчарството е глината. С глина се снабдява от местността „Сливек", край Ракитово. Там той има наследствена нива. В този край глината е „силна", т.е. издържа на висока температура и дава малко брак при печене. Друга особеност на местната глина е това, че съдържа железни съединения и затова съхне бавно и изработените от нея съдове са по-тежки от другите. Освен че съхне бавно, друго неудобство при тази глина е, че не е много гладка и затова съдовете не стават много фини. Едно от хубавите ѝ качества (на глината), според него, е хубавият ѝ дъх. „В стомна от наша глина, ако налееш вода, тя ще се запази цяла седмица, без да се развали". Той смята, че троянската глина, тъй като е като каолин, дава лош дъх на водата – „в техните стомни водата добива дъх на блат".

Докато работел като чирак и калфа, при чичо си той ходел да копае глината и да я докарва в работилницата. Понякога с него идвал и баща му. При изкопаването се отстраняват първите 30 см пръст. В някои случаи, за да се достигне до хубава глина, се налагало да се копае и до 50 см. Горният пласт се изкопава с кирка. За хубава глина се смята тази, която няма в себе си варовик и не е много песъчлива. Тяхната глина в това отношение била добра. Изкопаването на самата глина става с лопата. След това се товари на каруца. До около 60-те години притежава собствена каруца. На едно ходене се пълни една каруца глина. Сега не притежава каруца и затова наема човек да му изкопае и докара глината – срещу заплащане.

Донесената глина се стоварва в двора на къщата на специално определено място. Това е яма с размери 2 на 3 м и дълбочина около

1,50 м. След складирането ѝ в ямата, глината се залива с вода и така престоява една седмица, за да втаса. През това време се прекопава, което става с лопата, няколко пъти, за да не останат в нея големи буци. Докато е в ямата, глината се покрива отгоре с черги, за да не се пълни с боклук. Сега покриват с полиетилен. Глината се изважда от ямата и се внася в работилницата омекнала, за да се омеси. Някога месенето на глината ставало с крака. За тази цел донесената глина се поставяла на пода на работилницата във формата на купчина. След това този, който ще я мачка, стъпвал на върха на купчината и с боси крака започвал тъпченето. Мачкането можело да продължи 6–7 часа. Чрез него глината се почиствала от всички по-едри боклуци. Тъпченето на глината продължавало дотогава, докато се растеле на равен пласт на пода на работилницата. След това глината се навивала на „трупци" (парчета с формата на кюнец) и така се оставяла да стои в работилницата, складирана на машината, за да се пречисти от боклуците и по-едрите камъчета, които не са били отстранени при мачкането. По-дребните камъчета се смилали от машината. В миналото машината за пречистване на глина се движела на ръка, сега работи с елекричество. За да е пречистена добре глината, се минава два пъти на машината, особено когато от нея се работят стомни. Тъпченето на глината отдавна вече не се практикува. За пречистването се използва само машината.

Друг материал, използван от грънчарите, бил хумата. Бай Петър се снабдява с нея от Плевен. Хума се слага в глината, от която се работят стомни (съотношение ⅓ хума : ⅔ глина). Това се прави, за да не пропускат стомните много вода и да не се овлажняват стените им. Хума се слага и в материала за ибриците – със същата цел. Освен това хумата се използва за шарене на грънчарските изделия с бяло. Преди употребата ѝ тя се изпича, а след това се счуква на ситно и се пресява през ситно сито. За да не е остане нещо непречистено, хумата се прецежда и през марля или рядко платно. Така приготвена тя се разтваря във вода, като се прави средно гъста каша, с която се шарят съдовете. Сега информаторът не прави нито стомни, нито шари съдовете си – затова няма хума. Освен това стабдяването с нея е трудно.

Това́л – така бай Петър нарича медния окис, с който се получава зелена боя за съдовете. Този окис се получава при нагряването на

бакъра. Продавал се от бакърджиите в Пазарджик – на ситни люспи. Преди употреба медният окис се меле на рашница (хромел), за да стане на ситен прах. След това в него се слага хумата (белилото), като пропорциите са 1:1. Когато съдовете се правят целите зелени, медният окис се смесва с глечта.

Червеният цвят се получава от манганов окис, който се смесва с глазурата, ако съдът е глазиран, или с хума, ако е само за шарене.

Глазурата, която използвал в миналото, се правела от т.н. грънчарска глеч. Тя се купувала от магазините и била вносна – от Италия и Франция. Тази глазура не е отровна. За да се използва като глазура, грънчарската глеч трябва да се смеси с кварцов камък. Такъв камък се намира в околностите на Ракитово. Преди употреба той се изпича в пещта и след това се смесва с грънчарската глеч. При смесването на тази глеч с кварца се получавала по-ниска температура на топене на глечта.

След като престанали да внасят тази глазура у нас грънчарят започва да работи с оловна глеч. След като оловната глеч била забранена от властта като отровна, той работи с глеч, която сега се намира. Според него тя не е много хубава, защото по-лесно се напуква при печене.

Старата работилница на дядо му и на чичо му сега е разрушена. Сегашната е приспособено помещение, но според него е удобна. Дължината на работилницата е 10 м, ширината 3,50 м и височината 2,80 м. Помещението е леко вкопано в земята и в него се влиза, като се слезе на две стъпала. В работилницата има два прозореца, тезгяхът е под прозореца, скован от дъски. Дължината му е 3 м, а височината е 0,75 м (височината на всеки тезгях се определя от височината на майстора). На него неподвижно е прикрепено грънчарското колело и пейката за сядане при работа. Грънчарското колело се поставя винаги в лявата част на тезгяха, за да е удобно да се върти с левия крак. На останалата част от тезгяха майсторът държи готовата продукция, преди да я сложи на рафтовете да съхне.

На срещуположната стена са направени рафтове, на които се слагат да се сушат готовите съдове. Непосредствено до вратата има също рафтове, на които се нареждат главно готовите изделия. В единия ъгъл до рафтовете е складирана глината за работа, покрита с

Снимка 2. Грънчарско колело

найлон. Пред другия прозорец е монтирано елекрическо грънчарско колело.

До работилницата, на дългата ѝ стена, е прилепено друго помещение. Двете помещения са свързани с врата. В него е построена пещта за печене на грънчарските изделия. Там също има рафтове за сушене на готовите съдове. През зимата работилницата се отоплява с печка.

Грънчарското колело, на което работи майсторът, се състои от две успоредно поставени дървени дъски с кръгла форма, прикрепени неподвижно в двата края на метална ос. (сн. 2) В миналото тази ос, която бай Петър нарича вретено, се изработвала от бук. За да получи облата си форма, вретеното се прави на струг. Височината на оста се определя от ръста на майстора. В долния си край оста завършва с метален връх, който влиза в центъра на кварцов камък, на който има пробит отвор. Този камък е много твърд и трудно се изяжда. Мястото, където оста влиза в камъка, постоянно се смазва с масло, за да върви леко колелото. Двете колела се правят от бук, защото той е тежко дърво. Изработват се от дърводелец. Горното колело има диам. 28 см – то служи за поставяне на глината върху него при работа. На него се оформят и и всички грънчарски изделия. Долното колело е с диам. 70 см – чрез него с левия крак майсторът привежда колелото в движение. Скоростта на въртенето майсторът определя с крака си.

Грънчарското колело е прикрепено неподвижно към тезгяха със специална ламаринена втулка. Тя се захваща здраво и неподвижно за

оста в единия си край, а в другия – се закрепя на тезгяха в специално издълбано за целта легло. За да работи добре грънчарското колело, оста му трябва да е поставена перпендикулярно на двете колела, като мястото на свързването с тях трябва да бъде точно в центъра на двете колела. Горното колело е винаги малко по-високо от височината на тезгяха. При работа майсторът сяда върху неподвижно прикована към тезгяха пейка, която има лек наклон надолу към колелото. В другия си край тя е поставена на дървен крак. Разположението ѝ е диагонално на тезгяха, за да бъде по-удобно при влизане и излизане от нея.

Майсторът притежава и електрическо грънчарско колело. С него се ускорява скоростта на производство. Сега той използва и двете колела.

Рашница – така бай Петър нарича мелницата за смилане на кварца, наобходим за глечта. Сега той няма рашница, т.к. не му е необходима. Описанието, което ще бъде направено тук, е според неговите думи. По форма тя прилича на хромел за мелене на жито – кръгла. Състояла се от два камъка – единият по-голям, а другият – по-малък. По-големият камък бил издълбан в средата, така че се образувало легло с диам. около 40–45 см. В това легло се поставял по-малкият камък, който имал диам. около 35–40 см. Камъните били от вида на бруса. В средата на двата камъка имало пробити кръгли отвори, през които минавала метална ос. Тази ос се прикрепяла посредством лагер към долния камък. Мелницата за кварца се задвижвала с метална дръжка. В по-големия камък имало издълбан улей, през който смленият материал падал в съда, поставен под него. По-рано рашницата се намирала вътре в работилницата.

Машина – това е машината за пречистване на глината. Тя се състои от неподвижна стойка, върху която са прикрепени два метални вала. Валовете са близко един до друг и се въртят един срещу друг (в миналото посредством две дръжки, а сега с електричество). За да се пречисти, глината минава през валовете и през двата ножа, разположени под тях. Всички по-големи отпадъци, които не могат да минат през валовете и да бъдат смляни, падат отстрани. Тези, които минават през валовете стават на прах, така че глината излиза почти напълно пречистена.

Бучила – представляват малки дъсчици от буково дърво с трапецовидна форма в по-тесния си край, изострени конусовидно. Използват се за заглаждане на съдовете. Изработват се в различни размери според вида на съдовете. Най-голямото бучило има дължина на късата страна на трапеца около 8–10 см и се използва за заглаждане на гювечи. Бучилата меайсторът си изработва сам от бук според необходимите му размери.

Кожички за заглаждане на съдове – кожичките, които се използват от грънчарите, трябва да са меки и добре обработени, за да не драскат съда. За заглаждане се използват ярешки или агнешки кожички, т.к. са по-меки. Някога в близкото с. Драгиново имало табаци, които изработвали такива кожи и информаторът ги купувал оттам. Сега ги взема от обущарите.

Лопатка за стъргане на глината от колелото – изработена от дърво. Изстърганата глина бай Петър нарича **мекиш**.

Тел за отделяне съда от колелото – тънка метална жица, която се промушва бавно под дъното на съда, за да се отлепи по-лесно от колело при свалянето му от него.

Клечки за правене отвори за чучурите на стомните – представляват малки дървени пръчици с дължина около 10 см, изострени в единия край. Всеки майстор си ги изработва сам. С тях се оформят отворите на чучура на ибриците, мястото за пиене при стомните и се пробиват отвора на стомните и ибриците, за да може да се свържат с чучура и кухата дръжка.

Бардуци за шарене – вече не работи съдове с украса и не притежава такива. Те представлявали малка глинена паничка с елипсовидна форма в единия си край, завършваща с чучурче, в което се слагало кокоше перо. През това перо боята излизала равномерно. Бардуците си изработвали самите майстори. Вместо тях някои грънчари използвали и гумена помпичка, купувана готова, но П. З. няма такава. Докато шарел съдовете, той работил само с бардуците, които правел по подобие на тези, с които работел в миналото чичо му.

Глината трябва да е измесена много добре, за да бъде годна за работа. Затова преди да се почне работа, пречистената вече през машината глина, се омесва най-малко още един път на ръка, за да се

отстранят всички малко по-едри остатъци и да стане съвсем гладка. След това глината, която ще се работи, се разделя на топки според големината на съдовете, които ще се работят през деня. Големината на топките се определя на око, но въпреки това количеството им трябва да е сравнително точно, защото ако е по-голямо стените на съда ще станат дебели. Така приготвените топки се нареждат на тезгяха пред майстора, за да му е удобно да ги взема без да става. На един ден обикновено се работят все еднакви съдове – например гърнета. Първо гърнето се източва на колелото. Докато точи, майсторът непрекъснато мокри ръцете си с вода. С мокри ръце той взема една от приготвените топки и я слага в центъра на горното колело. След това привежда в движение колелото с левия си крак, като постепенно ускорява въртежа. Оформянето на съда става с дясната ръка. Според бай Петър точенето е един от най-важните процеси в занаята. Дебелината на съда майсторът определя с напипване на ръката. Когато съдът се оформи, грънчарят го заглажда с бучилото (дървената дъсчица), след това съдът се приглажда с кожичката. Ако няма да му се поставя дръжка, съдът се отделя от колелото с помощта на телта, която се промушва под дъното му и се оставя да съхне на рафтовете.

Съхненето на грънчарските съдове трябва да бъде винаги на сянка и на проветриво място. Ако се оставят да съхнат на слънце, те се напукват. Съхненето е според сезона. В по-топлото време съдовете съхнат по-бързо – може за една седмица или десет дни. В по-хладно и дъждовно време съхненето може да продължи и един месец. Майсторът суши съдовете си на рафтовете в работилницата. Гледа, когато е топло, да ги слага на по-долните полици, защото нагоре въздухът е по-топъл и това не им се отразява добре. Според него най-добро време за сушене на грънчарските изделия е през пролетта и есента, когато времето е нито топло, нито много студено.

Съдове, на които се поставят дръжки и чучури, се оставят да съхнат един ден и на другия ден започва залепянето им. Дръжките се оформят предварително и също се оставят да засъхнат малко. Залепването на дръжките (на гърнета, на стомни без чопка, на ръкатки) става, като съдът се намокря предварително с вода (с леко намокрена ръка) – само тогава е сигурно, че ще се хванат здраво за съда.

Един от най-бавните процеси при грънчарския занаят е поставянето на чучурите на ибриците. За тази цел те, както и дръжките им, се изработват предварително и се оставят една нощ да изсъхнат добре. „Защото ако съдът и дръжката или чучурът са меки, не могат да се хванат". Изработването на чучура става от едно цилиндрично източено парче глина, която се пробива с дървената клечка от единия до другия край. Големината на отвора горе е по-малък от този, който е на мястото на захващането му с тялото на съда. Така приготвени чучурите се залепват, като предварително на тялото на ибрика се прави конусов изрязан отвор. Прилепването става внимателно, за да не се развали формата. След това чучурът се извива леко, за да може водата да тече бавно от него. От срещуположната страна на съда се поставя дръжката на ибрика. Така приготвен съдът се оставя да съхне.

В миналото много се търсели големите кюпове, побиращи от 50 до 150 литра. Тези кюпове се изработват на няколко части, които се слепват след това. Първо на колелото се източва долната част на съда. Тя има форма на саксия. Сваля се от колелото, за да позасъхне малко и се изработват горните части. За да не засъхнат много ръбовете, където ще стане слепването, те се покриват с пресни листа, обикновено от бъз (или други), които задържат влагата. Ако кюпът е по-малък, се прави от две части. От две части се правят кюповете до 70 л. Тези до 150 л се изработват от три части. След изработването на дъното се прави втората част, която има формата на обърната саксия. Диаметърът на частта, която ще се слепва с дъното се прави толкова голям, колкото е диаметърът на горната част на гърлото му. При кюповете от три части средната е с форма на цилиндър с диаметър, колкото е горната част на дъното. Така приготвенети части се оставят да засъхнат един ден. Поставените пресни листа предпазват ръбовете от изсъхване, за да стане по-лесно свързването. Долната част трябва добре да изсъхне, за да издържи тежестта на съда. Слепването на отделните части става на колелото. В този случай се налага да работят понякога двама души – единият да върти колелото, а другият се качва отгоре на тезгяха и залепя съда. За да се укрепят местата на свързването, там се слагат шнурчета от глина, както обръчите на бъчвите. Тези шнурчета се залепят и после се начупват

вълнообразно след въртене на колелето и натикване с горната част на показалеца.

Грънчарят работи почти цял месец, за да се напълни една пещ,. Едно гърне майсторът изработва за около 7–8 минути. При подготвянето на пещта най-напред се правят съдовете, които съхнат побавно. Това са ибриците и стомните. Те съхнат по-дълго време, защото съдържат и хума. След това се работят гювечите и най-накрая капаците (капачките). Капаците се правели най-често от т.н. мекиш.

Печенето на грънчарските изделия е свързано с много внимание от страна на грънчаря – ако всичко не е добре направено, може да се провали цялата пещ с грънци. Щом прецени, че е събрано необходимото количество съдове, се пристъпва към нареждането им в грънчарската пещ. (сн. 3) Пещта има в основата си квадратна форма, а горе е като купол, който накрая завършва с комин. Общо височината на пещта, заедно с комина, е около 4 м. Пещта се поставя винаги под навес, затова тя се намира в долепеното помещение до работилницата. Построена е от майстори-дюлгери по указания и с помощта на майстора-грънчар. Състои се от две части. Долната част на пещта е мястото, където се пали огъня. Тази част се намира на 1,5 м под земята. Има квадратна форма с дебелина на стените около 45–50 см. В тази част се пали огъня – нарича се оджак. Отпред оджакът има отвор (уста), за да се пълни оттам с дърва. Стените са измазани с огнеупорна глина. Оджакът е разделен от горната куполна част на пещта със скара, която е изградена от огнеупорни тухли. На около 15–20 см има оставени отвори, за да може печенето на съдовете да става по-добре. Горната част на грънчарската пещ има кръгла форма с диам. около 2 м. Тази част се нарича пещ. Тя

Снимка 3. Грънчарска пещ

е изградена от тухли и е измазана отвътре с огнеупорна глина, за да не се пекат стените, а да се задържа отвътре топлината. Най-отгоре завършва с комин, който излиза над покрива на помещението. Коминът е покрит. Преди първото използване на построена пещта, тя се опалва – за да се опече глината, с която е измазана. В предната си част има широк отвор като врата с височина около 1 м. През този отвор грънчарят влиза в пещта, за да нарежда вътре съдовете за печене. Когато пещта се напълни, преди запалването на огнището, този отвор се зазижда с тухли и леко се измазва. Оставя се една малка пролука, която се покрива с малка тухличка или керемидка, поставена подвижно, за да може да се наблюдава печенето.

Пещта се реди с готовата за печене продукция почти цял ден, т.к. съдовете трябва да се наредят добре, за да не се пукат и да са плътно едно до друго, за да не „бяга огъня". Всяка пещ се пълни до половината с гледжосани съдове, които се поставят на дъното – те са най-отдолу, защото там температурата е най-висока. Гледжосани съдове се поставят и в средата по същите причини. Дъното на пещта се нарежда с гърнета. Стомните се нареждат и с гърлото надолу, когато трябва да запушат някои пролуки. Най-отгоре се слагат гювечите, блюдата и паниците.

Една от тайните на грънчарския занаят е в печенето на грънците. Не всеки умее да пече добре и затова често при печенето има много фира (счупени съдове). След като пещта се нареди плътно догоре, вратата се зазижда добре и тя е готова за палене. Печенето на грънчарските изделия продължава около 24 часа. Поради това майсторът прекарва почти две безсънни нощти. Обикновено пещта се пали около 4 часа сутринта. Дървата, които се използват трябва да бъдат непременно сухи, защото едно влажно дърво може да провали цяла пещ. За едно печене отива 1 м^3 дърва. Бай Петър използва само борови или елови дърва. Според него грънци не могат да се пекат с букови и дъбови дърва, защото задържат много жар, а при чама жарта пада бързо, което е от значение за печенето. Отначало при запалването се слагат само три-четири дървета, които непременно са насечени на ситно. Огънят се поддържа слаб до около 2 часа на обяд. Оттам нататък започва постепенно да се усилва. Към четири часа, преди да се напълни пещта за „последния огън", се оставя да стане малко пепел

отгоре и след това огнището се напълва догоре с насечени на тънко дръвца. Така напълнено огнището се оставя да изгори докрай. При печенето се наблюдава непрекъснато състоянието на съдовете, защото „огънят може да излъже". Вечерта огънят се спира. Времето за спирането му се определя от червенината на грънците вътре, която се вижда от оставения отвор, на горния край на устата на пещта. Наблюдава се и вида на искрите, които излизат от комина, но най-добре се познава дали съдовете са опечени от „изчервяването им".

Опичането на съдовете става на жар, затова се наблюдава кога ще излезе последният огън от комина. Когато се види, че горните съдове са добре изчервени, това значи че и долните са опечени. Тогава печенето се спира. Изваждането на готовите съдове от пещта става, когато са съвсем изстинали, т.е. на другия ден сутринта или към обяд.

Когато се работят глазирани съдове, те първо трябва да се опекат един път. Глазурата се поставя преди повторното им изпичане, като се прави средно гъста каша, която се нанася равномерно върху съда. След това се чака най-много един час да позасъхне и се нареждат в пещта. Тъй като глазурата изисква по-висока температура, глазираните съдове се нареждат в долната и средната част на пещта, за да е сигурно доброто им опичане.

Доброто изпичане на грънците зависи от вниманието на майстора, който трябва да наблюдава как върви огъня, а също какво е състоянието на съдовете вътре в пещта. При печенето винаги има известно количество брак, но стремежът е той да се сведе до минимум.

Когато се шарят съдовете, украсата им се слага, докато са влажни. Това става като съдът се сложи на колелото, а бардука се напълни с желания цвят. След това колелото се завърта и майсторът капва на равни разстояния капки, които се оставят да се стекат. След това се капва от друг цвят. На места капките се сливат и се получава красива шарка. С бяло съдовете се шарят пак с бардука в зигзаговидна линия. На времето ибриците и ръкатките се правели целите зелени. Това ставало, като в глазурата се поставял товал (меден окис).

Основните грънчарски изделия, които работи майсторът са: (сн. 4, 5)

Снимка 4. Грънчарски съдове, накачени по тавана на работилницата над пещта

Снимка 5. Рафтове с грънчарски съдове

1. Гърнета за огнище – представляват тумбести съдове с широк отвор (гърло) и една дръжка отстрани. Изработват се от 1 до 5 л гърнета. Правят се без украса, само около гърлото в някои случаи се слагали няколко концентрични линии. Информаторът работи както гледжосани отвътре гърнета, така и негледжосани. Според него по-добре е гърнето да е гледжосано отвътре, за да може да се измива добре. В тези гърнета с готви най-вече фасул. За да не кипи яденето, гърлото на гърнето грябва да е широко. В Батак се търсели и правели гърнета, чиито гърла били широки толкова, колкото е корема на гърнето.

2. Гърне за каплама (традиционно месно ястие) – тези съдове приличат на тенджера и имат две плътни дръжки отстрани. Отвътре винаги са гледжосани. Информаторът не ги украсява. Според него тези гърнета заместват огнеупорните съдове.

3. Блюдо – това са различни чинии. Някога ги шарели с бели кръгове отвътре, като тук-там се капвало по някоя зелена капка, която се оставяла да се разлее надолу.

4. Паници – това са дълбоки съдове, побиращи от 1,5 до 5 л. Използвали се за разсипване на ядене. В тях може да се излее цяло гърне. Някога в тях се хранели общо (по селата). Тези паници се правели с украса отвътре – бели линии.

5. Ладки – това са малки делвички с две дръжки, които са плътно прилепнали към тялото им от двете срещуположни страни. Използвали се за съхранение на храни и за готвене на боб или задушено. Отвътре винаги се гледжосвали.

6. Гърнета за кисело мляко – наричали ги още кюпчета. Те побирали 1–3 л. Използвали се за носене на кисело мляко по нивите. По форма напомнят на гърнето, само че гърлото им горе е по-тясно и са без дръжка. От едната страна тумбестото им тяло е леко сплеснато, за да може да се сложи в торба и да се носи удобно на гръб или на самар.

7. Делви – големи и тумбести в горната си част съдове, с две плътни дръжки отстрани, побиращи 10–100 л. Използвали се за съхранение на зимнина, може и на зърнени храни.

8. Гювечи – по форма те приличат на големи разлати паници, само че горният им ръб е удебелен и идва под ъгъл спрямо тялото. Произвеждат се в различни големини – от 1 до 10 л. Те са кръгли и елипсовидни. Някога се правели огромни гювечи, които побирали цяло агне.

9. Кандар – така наричат тук ръкатката (средно голямо гърне с дръжка отгоре). В Батак се нарича въглешка. Представлявала съд с издут корем по средата и леко удължено гърло отгоре, на което дъговидно е поставена дръжка. Използвала се за носене на храна на полето. Изработвали се от 0,5 до 4 л. Шарят се с капчици от тъмнозелено и бяло, които се оставят да потекат. Отгоре се гледжосват – понякога целите, в зелено.

10. Ибрици – това са заоблени съдове с гърло, на което има прикрепена дръжка. На срещуположната страна на тялото има чучур за изливане на водата от него. Използват се за миене. Търсят се най-вече от българите-мюсюлмани. Някога се покривали целите със зелена глеч. Сега не ги гледжосва.

11. Стомни – те се правят в няколко размера. Най-големите са т.н. жетварски стомни, които се използват за носене на вода по нивите. Другите стомни са по-малки и се използват за носене на вода от

чешмите и за пиене от тях. Тези, които се използват за пиене, се правят с чопка отстрани на дръжката, от която се пие. Тя представлява малко отворче на дръжката със заоблени форми, за удобно обхващане от устните. Другите стомни се правят без място за пиене.

12. Алче – така наричат ибриците за ракия, с които се пие по сватби. По форма те приличат на обикновените ибрици, само че в горната част на чучура и гърлото има съединителна връзка, което прилича на гребенче, защото отгоре е назъбена. Тези алчета се шарят със зелено, червено, жълто и други цветове.

13. Кандила за къдене на тамян на помени по гробищата. Имат формата на заоблена чашка с извити навътре ръбове на гърлото и с една дръжка отстрани. В най-широката си част, близо до гърлото, имат равномерно направени отвори за излизане на пушека.

14. Хранилки за пилета – това е сравнително ново производство. Изработват се така, че да могат пилетата да не разсипват храната навън. За целта се правят малки кръгли отвори.

15. Хранилки за пчели – в тях се слага сироп за пчелите. Според инф. пчелите не приемат този сироп, ако не е поставен в глинено съдче.

16. Малки гювечета – това са малки панички с капаче отгоре.

17. Купички за светена вода.

18. Кюнци за комини.

19. Водопроводни тръби.

20. Амфори за папур – сравнително ново производство, по подобие на античните амфори.

21. Вази – различни големини. Те заемат много място в пещта и се работят по-трудно. Бай Петър не произвежда много от големите вази, въпреки че се търсят.

Бай Петър Захариев няма наследници в занаята. През последните години не се търсят и не изработва много от съдовете, поради липса на търсене – блюдата, паниците, ладките, гърнетата за кисело мляко, делвите, ръкатките, стомните, кюнците за комини и водопроводните тръби. Ограничено работи купички за светена вода, ибрици, вази. По-ново и търсено производства са елипсовидните гювечи, хранилките за пиленца, хранилките за пчели, малките гювечета и амфорите.

ЗА ТЪНКОСТИТЕ В КАЛАЙДЖИЙСКИЯ ЗАНАЯТ (разговор с двама бакърджии)

Соня Семерджиева

Един от най-старите и жизнени занаяти, съхранени и до днес – медникарството, неизменно ни отвежда към най-прочутия занаятчийски център в Родопите – Устово. „Бакърджийството (казанджийството) е един от най-тежките и най-доходни занаяти", отбелязва Иван Хаджийски. Медникарите са творци, да изработиш предмет от медна ламарина е изкуство – трябва да знаеш какви изчисления да направиш, за да скроиш материала, и тогава вече почваш да пердашиш с чука.

А калайджийството[1] е неизменно свързано с медникарството. Днес като че ли го приемаме като изцяло циганско занаят.

Всъщност медникарите знаят и могат да калайдисват. Всеки бакърджия на времето е работил и бакърджийство, и калайджийство. Но избягват и не искат да го правят, гледат на него като на полузанаят (подзанаят). *Един занаят, при който можеш да си носиш инструментите в торбата, не е баш занаят* – споделя Благой Попов. Но и той си има тънкостите, които трябва да се знаят и спазват, и то си е майсторлък.

На времето майсторите започвали чиракуването си задължително от калайджийството, преминавали първо през този етап на обучение. Целта на съобщението е да се разкрият тънкостите на този занаят в разговор с майсторите бакърджии Лазар Кокудев (Устово, р. 1926 г.) и Благой Попов (Пловдив, р. 1951 г.) – хора с богат опит, умения и рутина в тази област.

Някога и аз започнах от калайджийството, после останалото (Бл. Попов). Благой Темелков Попов започва да навлиза в бакър-

джийския занаят от 1970 г., а от 1980 г. вече е майстор, член на ЗМН-ХЗ. Владее тънкостите и на калайджийския занаят.

Спомням си, поредния път, когато пътуваме до София, за да обсъдим нещата за допуск – комисия за приемане на нови майстори в Задругата: Какво ще подготвим за изпита, как ще го проведем, какво ще поставим като задача на явилите се. Много сериозни бяхме едно време[2]. И на връщане бай Петко спира за смяна на влака в Пловдив и вика: „Киро, ей за такъв човек са застъпвай!" (сочи Благо). *Питам „защо?" А той: „А-бе изкриви ни шайбите на всичките, не сме виждали такова калайдисване до сега. Ама знайш ли, че циганин го е учил." А за калайджийството – циганин го е учил, наистина.*

Шапка му свалям, пловдивчанин, няма нищо общо със занаятчийството дотогава. Баща му е професор, доктор, микробиолог. А моят беше дърворезбар – имах си маята, тъй да се каже… – разказва майстор К. Коликов.

И като решил да започне да работи в тази насока, трябвало и да знае да калайдисва: *Какво, да викна циганин ли да ми калайдисва*? *И така се научих първо да калайдисвам и след това другите работи* – споделя майстор Благой Попов.

Готовите медни съдове задължително се калайдисват. Ковкостта, мекостта и топлопроводимостта на метала го правят изключително удачен за изработването на домашна посуда. Медта обаче лесно оксидира, което задължително изисква калайдисване на съдовете, чието предназначение е свързано с приготвяне на храни, пренасяне или съхраняване на мляко, вода, вино и пр. В противен случай храните се окисляват и това разваля качеството и вкуса на продуктите.[3]

През моите ръце е минал поне 1 тон калай, толкова съм стопил, може и повече. Щот трябва и да се калайдисва. Таман да калайдиса половин България като площ. Има си технология, то се свиква. Първият път може да изгориш материала, втория ще го направиш – нарежда Л. Кокудев.

Той е роден през 1926 г. и в момента е най-възрастният майстор медникар в Южна България. В Устово сега работят той и сина му – Тодор Кокудев (четвърто поколение медникар). По негово време най-много са били бакърджийниците: *„80 майстори работеха само тука, в Устово, голям занаятчийски център беше. И в цяла Южна*

България бяха все от Устово бакърджиите. То тогава всичко беше бакър, нямаше друго, много се харчеше и занаятът цъфтеше. Идват на пазар и правят поръчки, да кажем, и се уговарят за колко дена трябва да станат.

Чиракуването. *Чиракувал съм 10 години да стана майстор. Дядо ми, баща ми, братята на баща ми – всички беха бакърджии, сега и сина ми. Дори в Драма са имали работилница цели 11 години, в турско още.*

Лазар прихваща занаята от дядо си и баща си. По-късно го учи при чичо си Никола Кокудев в Момчилград. *През 36-та година баща ми получи слънчев удар, дюкяна му беше в Крумовград – там работеше. И след това на 55 г. спря да работи занаята. Пък аз исках да карам гимназия. Вика – не! Почваш работа, занаята, да го поддържаш и ма пазари при бай ти Андрей. На 14 години, тогава са пазарих за чирак…* Баща ми вика: *при по-голям майстор те пращам, твърд хляб да ядеш, майстор да станеш.* Започва да работи при братя Андрееви, първо като чирак, а после наемен работник (докалфа). Майсторът учеше чирака и калфата не само да опече хубаво занаята, ами на трудолюбие, на човещина и всичко хубаво.

Братя Андрееви бяха известни майстори, по-големи майстори бяха. Чиракувах една година без пари. И работата ми беше само да лъскам (*„суча"*). Имаше една каца голяма *(ветро, ветролова каца)*, която има-няма 90–100 л, с вода и сярна киселина *(кезап)*. Съдът като мине обработка през огъня, да омекне, да може да се *пердаши* последна ръка, да се оформя, той получава една шлака. Тая шлака трябва да се махне. Слага се съдът в тая каца и седи, да кажем 2–3 часа, в зависимост от това колко е силен разтвора, защото той са изхабява. *Като го извадиш вече от киселината, тая шлака е отвърната и мека и работата ми беше с кожата и пясъка да го лъсна, почистя, както да е нов бакъра.*

Или на оджака меховете (гюруците) да бийш, на майстора да помагаш той като заваря. На втората година вече пуснаха ме по малко някои неща да почна да работя. Поръчките валяха от цяла България. Братя Андрееви държаха монопола за големите и домакинските съдове в Южна България. И при тях, които чиракуваха, всички станаха добри майстори. Те бавно „даваха" (учеха), не от

един път да станеш майстор, бавничко. Днеска научиш това, утре друго…

И на третата година са явих вече на подкалфенски изпит – ще рече полузанаят, но окончателно не си майстор. След това още 4 години работих – ходих в Хасково, там работих 3 г., в Крумовград 1 г. и в Момчилград 3 г. На 10-та г. се явих в Хасково за майстор. Теглиш билет какъв предмет ще ти се падне да изработиш, отиваш при майстора, дава ти материал, почваш да го работиш и пред комисията. Не даваха майсторски така, трябва да имаш 10 години стаж. Аз пазя тая, чирашката книжка. Пазя я още: чирашки – 3 г. и калфенски 7 г.

В дюкяна му виси снимка от пазара[4] в Устово от 1941 г., на която показва сградата на братя Андрееви: *Това всичко беше бакърджийници, целия първи етаж. И отзад имаше пак, зад къщата – там се работеха казаните, 12 тона бакър се произвеждаше годишно: готови съдове. Те бяха най-големите производители. Та аз при тях чиракувах. Това всичко изгоре.*

Многобройните търговски магазини и занаятчийски дюкяни, на брой около сто в Устово, образували големия чаршийски квартал. В медникарските работилници се изработвали съдове, разнасяни по пазарите на всички околии, както и на тогавашните Узунджовски, Серски и др. панаири.

Устово е центърът на медникарството и само в него съществуват медникарски леярници, които задоволяват нуждите със своето производство на цяло Пловдивско, Старозагорско, Хасковско, та чак до черноморския бряг[5].

Въпреки известността на устовските майстори, голяма част от населението от северните родопски склонове, се снабдява с медни съдове от Асеновград, Пловдив и Пазарджик.[6]

Поради голямото търсене и нарастващото производство на медни съдове, процъфтява и калайджийството. Като основни калайджийски центрове се оформят Устово и Петково, Ардинско. Тук калайджийството се помни много отдавна, според някои – от основаването на селището. Петковци научават калайджийството от устовци. След западане на занаята (след войните и през 50-те години на XX в.) над 150 семейства от Петково се изселват в Пловдив, както и в някои други градове.[7]

Калайдисването. На времето основните материали за калайдисване бяха *кезап, нишадър* и *сода каустик* – да, преварява се първо тя. Ако няма сода каустик, вареше се с *пепел* от печката. *Аз помня, нямаше сода, та снабдяваха от Югославия, 36-та година.*

Калайдисване на нов съд

Ако трябва да калайдисаш нов съд – сваряш го първо в сода-каустик (или с пепел). Трябва да постои, да падне мазнината и се почиства. След това се слага солна киселина. Измива се солната киселина и с парцал с пясък се излъсква, за да се почисти. Защото калаят като стои прави една патина, която е много твърда и не се ли почисти няма основа, новият калай няма как да хване. Ако не е изтъркан, почистен съдът, калаят върви на сачми и се пързаля, все едно че си сипал олио във водата.

Почистеният съд се маже с гасено, слагаш малко водичка, цинка и чакаш да преври. Като спре да ври цинкът, да шупти (да няма балончета), окончателно да спре, маже се с гасеното и след това – в солна киселина.

Вече готовият почистен съд, намазан с гасено, се нагрява на оджака. *Много е важно да не прегори съда. Нагрява се леко, да получи малко температура и след това хвърляш нишадъра и то почва да дими. Съдът вече е готов да слагаш калай и калая се разлива. И започваш с паладата* (чист памук) – той е два *палада* (втория – за обиране на калая – дето му викат циганите *„крадеца"*). *Но най-важното е да знаеш и да внимаваш да не прегори медта, защото и тогава не може да хване, стават шупли.* Калаят се втвърдява и трябва да се намали силата на огъня (въздуха от духалото), да остане на жар.

Съдът е нагрят вече, калаят се е стопил и материала се отвръща, много важно е калаят да мине навсякъде, да се калайдиса. След това съдът се навежда и се обира капката. После може да го измиеш с топла водица и вече е готов за употреба.

Когато се калайдисва за първи път съда, той се „окъпва" с много калай, да хване навсякъде и каквото остане го тръсваш – обяснява Благой Попов. *После на намален огън, щото е достатъчно нагрят, само на жар, за да се поддържа топлината и с памука се обира, обира, обира излишния калай, за да стане лъскаво. Не трябва да му се дава време да се втвърди калая, държи се топъл. Иначе остава ня-*

къде повече калай. Но в тоя момент ако прегрееш съда, трябва да го прекалайдисаш наново. Ако е изстинал материалът пък, калая не може да се обере. При това положение – тури му малко нишадър, да обере шлаката от калая, да стане като паяжина и так-так-так – го обираш, на това циганите му викат „крадеца". Това обира дебелото калай, щото като оставиш дебелото сметката не излиза.

Прекалайдисване на стар съд

Когато трябва да се прекалайдиса стар съд, примерно гюм или ибрик – те обикновено са калайдисани отвън и отвътре, някои гюмове – само отвътре (дето носят вода с тях). При тях обаче трудно се бърка вътре, за да се изчисти. *Затова си има технология – за отвън калая го правим на прах, на ситни зърна. Като сложа солна киселина и го наръсвам, и то полепва и се много лесно калайдисва. След това – наръсвам с нишадър и е готов вече. И после пак с малко разтопено калайче и памука навсякъде, и се калайдисва идеално. Иначе много трудно отвън се калайдисва, обаче като е на прах има калай навсякъде, полепва и остава само с памука да го обършеш. По-рано не употребявахме прах, направо ситен калай, а сега си правим – като стопиш калая, слагаш в алуминиев съд и с токмака (дървения чук – тък-тък-тък), строшава се, и което е едро – зема та го пресея с едно ситце, другото го ползвам пак* – разказва Л. Кокудев.

Калайдисване отвън и отвътре

Правило е: когато един съд трябва да е калайдисан отвън и отвътре – първо се калайдисва отвън, след това отвътре. Защото ти нагряваш един път да калайдисаш отвън, след това трябва да нагрееш втори път отвътре да се стопи калая. И затова тука трябва да има достатъчно калай, защото ако малко се дигне температурата, като го обършеш-обършеш, обръщаш го, държиш го пак да е стопен и кажеш ей тъй с памука да обереш капките.

Някога калайдисвахме в тава – включва се в разговора и майстор Благо. *Направо в оджака се слага тава – ей такава голяма, като тия за лютеница. Като калайдисваш, при въртенето на памука част от калая се пръска на съчми и пада. За да не отива зян в оджака, се слага тая тава, за да пада в нея. И при калайдисването на следващия съд, тоя ситния калай с памука го дръпне-дръпне и хване ей така памука*

натопи в тия сачми, те се полепват и като се нагрей съда, с памука (той вече си има калай), стопява се и го обърсва.

Основно правило: *памука винаги върви след калая. Щото памука ако мине върху бакърения съд, където няма калай, той са залепва и става черно. И след това трябва да го търкаш механично. Ако няма сачми, а е почнал на сефте, с пръчката ей тъй малко калай, да нацапа, слагаш памука върху калая и почваш да въртиш, да го разнасяш. Ако сложиш памук върху нагрят бакър без калай, той са залепя и зацапва с черно.*

Калайдисване на голям съд

Някога братя Андрееви държаха монопола за големите и домакинските съдове в южна България. *Имаше един калайджия, бай Борис* – спомня си Кокудев. *Той беше на гюмовете и работехме заедно – аз вътре, той вънка. Гюмовете за млекото са много тежка работа. На времето са правени от желязна ламарина и са калайдисвани. И понеже тука гледаха много овце, крави, за година-две гюмовете се прекалайдисваха. Един гюм събира 40–50 л, голям съд е и се прекалайдисва и отвън, и отвътре. За да го калайдисат по-лесно, почиства се там, дето технологията изисква, щото има мазнина от млекото, изтърква се. Пали се огън в една бетонджийска количка и на жар, слагат гюма там, единия върти калайдисва отвътре, другия калайдисва отвънка, едновременно, двама души работят. При тях някой път има файда, когато са нови гюмовете, за пръв път ги калайдисват, защото след като калайдисаш 40–50 гюма, остават 10 кила калай.*

„Болният" въпрос като че ли винаги е бил свързан със снабдяването с материал.

В турско време в Устово бакърджиите топели вехт бако́р. Материал немаше, чак 20-та година братя Филипчови откриха фабрика за топене на бако́р в София, стар бако́р изкупуваха и лееха. По едно време от Югославия купувахме – споделя Лазар Кокудев.

Майсторите-медникари срещаха големи трудности – обяснява Благой Попов. *Едно време нямаше откъде да купиш материал (медна ламарина). Обикновено прекроявахме и претопявахме стар бакър. Но за да се стопи и да се изкара нова стока, трябва първо да се свали калая от него. И от стари тави, по-дебели сваляхме калая.*

Ползвахме ги за дъна на котлета, джезвета. А да сваля калай не всеки може. Има си тънкости, които малко майстори знаят. Нагрява се ножа първо да се махне дебелото калай с памука и се прави една смес: червена пръст, сол и нишадър. Разтваря се с вода да стане като боза и сетне се намазва дебело. И започва да се нагрява на огъня докато стане червено. Като го оставиш да изстине – всичко пада, и калай няма.

Целта на гореизложеното бе да се проследи специфичната технология, тънкостите и особеностите при калайджийския занаят по начин, както само един майстор-бакърджия би могъл да го стори, без да спестява дребните „тайни" и „мерудийките". Един занаят, който с времето неизбежно отмира. Наистина с всяка изминала година културният туризъм печели все повече позиции, генерирайки атрактивни идеи, предимно по отношение възраждането на стародавните традиции и най-вече – на занаятите. Ръчната технология на изработка, уникалните майсторски изделия, носещи клеймото на българското, както и самото докосване до „тайнството" на занаята, създават особено чувство у чужденеца, та дори и у българския турист.

Истината е, че това е занаят, който се работи вече изцяло и единствено от цигани. *Калайдисването, бате, е Божи занаят. За него трябва Божа дарба!*

Бележки

[1] Научното съобщение се основава на теренен материал, събран от автора през 2007–2009 г.

[2] Инф. Кирил Коликов, майстор-ножар – член на УС на ЗМНХЗ от 1980 г., както и член на Допуск-комисията и Изпитната комисия.

[3] Инф. Благой Темелков Попов, майстор медникар, Пловдив (р. 1951 г.)

[4] В Устово до средата на XX в. се провежда единствения в околията седмичен пазар, открит с нарочно издадена султанска заповед (Вж. Примовски, 1955: 15).

[5] Стою Н. Шишков. Изложение „По административното деление в Пашмаклийско" (25.X.1925 г., Пловдив).

[6] Вж. Примовски, Ан. Медникарството в Родопската област. С., 1955, 12–13.

[7] Вж. Примовски, Ан. Медникарството в Родопската област. С., 1955, 48–49.

Лазар Кокудев

Лазар Кокудев и Благой Попов, с. Устово, 2009

Лазар Кокудев,
с. Устово, 2009

Сградата с бакърджийницата
на братя Андрееви, 1935 г.

МАЙСТОРИТЕ КАЛАЙДЖИИ ТОДОРА ГОРАНОВА И НИНО НИНОВ

Мария Йорданова

Настоящото съобщение е опит да представя пред Вас два колоритни образа на роми-йерлии от групата на дасикане рома (български цигани), практикуващи занаята калайджийство.

Практикуването на даден занаят от определена ромска група много често дава наименование на самата група. Разнообразни са ромските занаяти. Така получават названията си групата на хасърджиите, ковачите, решетарите, гребенарите, калайджиите (Марушиакова 1991:18; Марушиакова 1992:42; Иванова 2006:178).

И двамата ми информатори са потомствени калайджии и практикуват занаята дълго време.

Ще си позволя да спра вниманието Ви първо на Тодорка Горанова, родена в с. Овчеполци – Пазарджишко в семейство на роми-калайджии. (Сн. 1)

Овчеполци се намира в северозападната част на Тракийската низина в подножието на Овчите хълмове – южно разклонение на Средна гора. Към днешна дата селото наброява 1083 жители. При всички преброявания в селото, като се започне от 1884 г. се отчитат 20–30 души роми (Бататклиев 1969 :539).

Снимка 1

На въпроса ми кога е родена, информаторката ми,ме изненада с отговора си „…*Набора не мога да ти кажа, ама годините са 73.*"

Самоопределя се като ромка християнка „… *вярвам в Бога, на черкува ходя в празничен ден.*"

За празниците, които почита и не работи, отговаря веднага, като на първо място посочва Св. Успение Богородично, което дасикане рома празнуват на 28 август (Колелото се върти 2002:80). На този ден не се работи *"ходя при сина във Величково, курбан дава"* Не работи и на Св. Георги (19 май), Петров ден, Атанасов ден.

За степента на нейното образование тя отговаря чистосърдечно: „*Неграмотна съм, нищо не съм учила, ама за пари никой не може да ма излъже".*

Омъжена е във Велинград, където също практикува занаята, но и до днес използва всеки възможен случай да се върне и поработи и в родното си село. Много рядко идва да работи и в Пазарджик.

В Овчеполци всички я познават и обичат заради благия ѝ характер и отзивчивост. Живее в бащината си едноетажна къща, която пази спомени от безгрижното ѝ детство, и сега, седнала на прага ѝ, тя се връща с мъничко тъга назад във времето. Отговаря на въпросите ми с удоволствие и споделя тънкостите и тайните на занаята.

Говори ромски, български, много добре разбира и малко говори турски език.

По думите на моята информаторка, практикувания от нея занаят вече не е така доходен „*като на времето"*, че да дава възможност безпроблемно да посреща нуждите си, но тя продължава да го практикува. Занаята е научила от майка си и баща си *"…брат ми също беше добър калайджия*."

Този занаят се практикува предимно от мъже, а жените са само помощници, но при Тодора Горанова това „правило" не важи и, за да потвърди още веднъж този факт, тя споделя *"…моя мъж ич не може, не му иде да калайдисва – не е калайджия*".

Има шест деца, но те не искат да научат и практикуват този занаят. В случая го изместват с други по-доходни дейности каквото е земеделието, например. (Пампоров 2006: www.Pamporov_Roma_evryday_life_2006)

В селото е известна и като гадателка и баячка, „*така си докарвам още някой лев иначе само от калайдисване вече не може – те хората*

нямат вече толкова медни съдове." Тази своя способност, е наследила от майка си, която също умеела безпогрешно да предсказва бъдещето, да „гони" страх чрез „леене на куршум" и да лекува чрез баене и билколечение. Билките събира сама и от тях приготвя отвари по изпитани във времето рецепти.

Бях изумена от нейната искреност, с която споделяше всичко с мен без всякакво притеснение – съвсем открито: "*Много често ходя в циганската –турската – махала в Пазарджик и аз гледам на ръка – пари у ръцете ми фърлят. "Гледай ми тва", „гледай ми онова" и аз са правя, че не разбирам турски, а разбирам, ма им говоря на български, па ги слушам кво си говорят на турски. Някоя от тях разбира и на турски им предава кво съм казала и другата слушам отговар – „оли, сичко верно, сичко верно. Снощи гледах на едно–две булчета та им познах, та ми дадоха един лев – одих да си зема хляб иначе няма. Някои копаят, гледат ниви – аз не мога. Това са ми занаятите на мен".*

Когато я запитах спомня ли си първия калайдисан от нея съд, тя ме погледна учудено: „*…какъв съд, калайдисвала съм лъжички докато свикна, после саханчета и чак като свикнах, по-големи съдове. Първо помагах, гледах, чистих..Колко пъти съм се горила докато свикна…*"

Също толкова гостоприемни и разговорливи се оказаха и другите ми информатори – потомственият калайджия Нино Нинов и съпругата му Тотка Нинова от град Ябланица (Сн. 2), Област Ловеч.

Снимка 2

Нино има трима братя и една сестра, но само той е успял да усвои занаята на баща си.

Семейство Нинови са изключително любезни и открити хора, които с голямо желание отговарят на всеки от въпросите ми.

Както всяка година и тази, той, заедно със своята съпруга бяха предприели обичайния си маршрут през Пазарджишко – калайдисват в Пазарджик, гр. Пещера, гр. Брацигово, с. Нова махала, с. Фотиново, с. Костандово, с. Дорково,с. Драгиново, гр. Велинград. Както те самите споделиха, по този път минават всяка година. Повече от 20 години, по същия път е минавал и бащата и дядото на Нино Нинов. В селцата и градовете вече имат свои стари клиенти. Остават различно във всеки един град или село, според работата, която успяват да си намерят. Разговарях с тях, докато калайдисваха съдове в Батак.

Известни с майсторлъка си са дори и зад границите на страната ни. Много често калайдисват в Гърция, в селцата по граничната ни територия, където местните вече ги познават. За разлика от Тодора Горанова, Нино е предал занаята на своя син – Тодор, който се справя много добре.

За първия калайдисан от него съд, Нино не можеше да забрави "*…знаеш ли, моя баща беше малко особен – не даваше да пипам. Бях 14–15 г. момче, когато поисках да започна сам да калайдисвам, ама той все не даваше, притесняваше се да не съсипя съда, ако не го обработех добре трябваше отново да повтори цялото чистене, и не ми даваше. Аз обаче все съм гледал, помагал и реших да пробвам. Бяхме да калайдисваме в Нова махала. Чаках да излезе нанякъде и първия път взех един тиган – докато татко го нямаше и аз, както съм гледал – го калайдисах. Расипах това съдле, татко после го пооправи, ама заради това се ядоса и с клещите като взе, и ме удари за наказание. Следващия път пак така – чакам да излезе и зимам една тава – пак я калайдисвам, и така, постепенно почнах и аз. Но докато се науча, колко съм се горил. Трудно се научих, то си иска майсторлък. Трябва да усетиш съда, да усетиш температурата – ако го прегрееш – калая не хваща. Ако е студен – пак не хваща. Има и друга тънкост – има мъжка и женска мед, ние така ѝ викаме. Мъжката мед пука – по трудно се калайдисва от женската. Сега вече очите си да затворя и ще калайдисам една тава.*"

За разлика от Тодора Горанова, която твърди, че калайджийството е женски занаят – той е на точно обратното мнение. Според него „*…жените не могат да се справят добре с този занаят. Те са само, за да помагат. Ето моята съпруга си има своето място в занаята. Аз без нея не мога. Тя чисти, подготвя за калайдисване и така, ама да калайдисва не може*." Съгласна с твърдението на мъжа си, Тотка Нинова споделя: "*…аз мога да му помагам, ама нито да изчукам съда мога, нито да го запоя, нито да го калайдисам. Той си усеща температурата, знае кога да нанесе калая и кога да нагрее пак. Тоя занаят не е за жени*."

Трябва да отбележа, че сравнявайки калайдисаните от Тодора Горанова съдове с тези на Нино Нинов, съвсем чистосърдечно заставам зад твърдението на семейство Нинови. Без помощник цялостния процес по калайдисването отне двойно повече време на информаторката ми Тодора Горанова. Деформираните съдове много по-прецизно бяха поправени от умелите ръце на калайджията (Сн. 3) в сравнение с нежните ръце на калайджийката.

Снимка 3

Като роми християни, сем. Нинови посочиха за най-големи техни празници Св. Георги (19 май) и Васильов ден. В тези празнични дни те не работят. Говорят ромски и български език.

Съгласни са изцяло с Тодора Горанова, че приходите от занаята са съвсем недостатъчни, за да покрият нуждите на едно семейство. Практикуват занаята в месеците от май до септември, след което намират работа като помощници в строителството извън страната ни. Така те съчетават традиционния занаят с втора професия. (Памporов 2006: www.Pamporov_Roma_evryday_life_2006)

Инструментите, които използват и двамата ми информатори, са останали от родителите им. Тодора Горанова използва калайджийски големи клещи, с които държи съда при калайдисването, чукче – за изчукване на изкривявания по съдовете преди самото калайдисване и пирони, с които „закърпва" спуканите съдове. Нино Тодоров обаче към изброените по-горе инструменти добавя и поялник – за запояване на спукани и счупени съдове (запоява ги както преди да започне калайдисването така и след това – зависи от съда); малки клещи – за захващане на памука, напоен със сода каустик и с които си помага при калайдисването; чук и наковалня, с помощта на които изправя деформираните страни на съдовете; бензинова лампа – иновация в този вид занаят – използвана за поддържане на температурата там, където не може да се поддържа постоянен огън. Нино Нинов обаче винаги предпочита огъня пред лампата, но *„само с огън някъде не става" (Инф. Н. Н.)*

Необходими за калайдисването са сода каустик, калай, нишадър и солна киселина. Сода се използва за почистване на съда отвън и вътре. Нишадър за „*разтваряне*" (Инф. Н. Н.) на калая, калай за калайдисване на съда и солна киселина, за да се почисти добре съда и да „*хване калая*" (Инф. Н. Н.).

Първа основна и задължителна стъпка и при двамата ми информатори беше пазарлъка относно размера на заплащане. Взема се предвид големината в литри на съда, състоянието му – ако е спукано, деформирано дъното или е прекалено похабена външната част, цената е по-голяма. Ако калаят е от калайджията, за един пет литров котел цената е около 20–30 лв. (според пазарлъка) в другия случай цената пада на половина – 10–15 лв. Заплащането може да бъде как-

то пари в брой така и във вещи. Много често приемат и домашни птици – кокошки, петли или пуйки за услугата, както и хранителни продукти – според пазарлъка.

Предпочитат да работят рано сутрин или след залез слънце "… *защото е много топло покрай огнището, не се издържа, огин връз огин, а много лошо (Инф. Т. Г).*"

Не по-малко важна стъпка е огънят, на който ще се калайдисва. Обикновено се пали в плитка дупка издълбана в земята. Дупката трябва да отговаря на диаметъра на съда. Огънят трябва да бъде бавен и щадящ съда, който се нагрява директно върху въглените или върху пиростия.

За добро калайдисване е нужен добре изчистен съд, а това става след ред процедури като започва с почистването му с вода. Много често Тодора Горанова използва и един доста остарял метод за почистване – кожа – свинска или друга върху пясък, с които търкайки, изчиства дъното на медните съдове (Шиварова 2006:186), след което се загряват „*да побелее медта*" (Инф. Н. Н.) и се изчиства със сода каустик (на люспи – разтворена във вода). Нагретият съд се държи посредством големите калайджийски клещи, а с малките – памука, натопен в разтворената сода каустик. Така, като непрестанно се нагрява, съдът се зачиства от всички страни. Горещият съд се измива в студена вода и тук вече е ред да се включи калайджийката (в случая Тодора Горанова извършва сама всички описани дейности), която внимателно почиства съда с разтвор на солна киселина. Въпреки предпазните мерки, които беше взела Тотка Нинова, за да не изгори ръцете си – ръкавици и клещи, солната киселина жестоко беше наранила ръцете ѝ.

Вече почистеният съд отива отново в ръцете на калайджията, който го прихваща с големите калайджийски клещи и отново, вртейки съда – нагрява „*..нито много, нито малко – аз усещам колко*" (Инф. Н. Н.), след което директно върху съда с памук се натърква нишадър – основа за „разтваряне" на калая, който се разтапя върху нагретите стени и разнася посредством чист памук бързо и фино. Това действие се повтаря многократно до постигане на желания резултат. То изисква бързина и прецизност, защото калаят бързо се втвърдява и може да остане не добре разнесен. Остатъкът от калая се изсипва в приготвено за целта съдче.

Снимка 4

Калайдисаният съд се оставя да „изстине" далеч от огъня. Препоръчително е мазането му с мас или олио. Важно и основно правило е преди да бъде използван за каквото и да било, първото му миене да е с царевични трици, за да не потъмнява.

Един добре калайдисан съд може да се използва без да потъмнее около 2–3 години, след което трябва пак да се калайдиса. (Сн. 4)

В зависимост от големината и захабеността на калайдисвания съд работния процес може да отнеме от 2–3 часа до ден. Нино Нинов споделя, че на ден може да калайдиса и 20, дори 30 съда.

Миризмата, която отделя нишадърът при калайдисване, съвсем не е приятна, но с нея се привиква. Интересно обяснение за произхода ѝ намираме в една битуваща и до днес народна приказка (Приложение № 1), според която неприятният мирис идва от „спукалия се от яд" дявол, който без да иска издал тайната на калайдисването пред калфата на майстор-казанджия, който след тази случка се прочул и като майстор-калайджия.

На пръв поглед не толкова труден, занаятът има своите тънкости. Трудоемък е, а вече и не достатъчно доходен, но въпреки това

моите информатори са твърдо решени да продължат да го практикуват. Не само, защото е занаятът на техните родители, но и защото го носят в сърцата си.

Използвана литература

1. Батаклиев, Ив. Пазарджик и Пазарджишко. В: Овчеполци. Профиздат, 1969.

2. Иванова, Е. Цигански занаяти в Старозагорско през Възраждането. В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Габрово, 2006.

3. Колелото се върти. Ромска история и култура, Национална асоциация дебати – Пловдив, 2002.

4. Марушиакова, Е. Българска етнография. Кн. 4. В: Етническа характеристика на циганите в България. С., 1991.

5. Марушиакова, Е. Българска етнография. Кн. 1. В: Циганските групи и тяхното етническо самосъзнание. С., 1992.

6. Пампоров, Ал. Ромското всекидневие в България. 2006, www. Pamporov_Roma_evryday_life_2006

7. Шиварова, П. За калайджиите, калайджийският занаят и още нещо. В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Габрово, 2006.

Информатори

1. Тодора Горанова – родена 1936 г. в с. Овчеполци – Пазарджишко.

2. Нино Тодоров Нинов – роден 1958 г. в гр. Ябланица, област Ловеч.

3. Тотка Петрова Нинова – родена 1959 г.

Приложение № 1

КАЗАНДЖИЯ-КАЛАЙДЖИЯ

Българска народна приказка

Един казанджия, като гледал бакърите, че са червени, не му ставало особено приятно и си казвал: "Ех, да можех да калайдисвам, че да направя тиганите бели, да блестят! Не е зле да стана калайджия."

И така, казанджията нагрял един казан добре и поставил калай, за да го калайдиса. Тъй въртял разтопения калай в казана, инак въртял, а той, като живо сребро, все бягал по бакъра и нито капка не се залепвала. Мъчел се казанджията, ядосвал се – нищо не помагало. Дошли приятели да гледат какво ще стане. И почнали да го учат – един едно, друг друго да смеси с калая, та дано хване. Всичко добре, но при тях се бил промъкнал и дяволът, та кой каквото кажел, все му се надсмивал.

– А бре, нищо не липсва, но майсторлъкът е да намериш колко драма калай трябва да се постави, там е тайната. Пък то изведнаж такава работа не става – трябва човек да се мъчи, докато сполучи.

Така разправял дяволът. Всички се съгласили с него, съгласил се и казанджията. Той се мъчил три дена и три нощи да улучи мярката. Пот обливала челото на казанджията, много въглища изгорил, много калай изхабил, но всичко било напразно. Голяма мъка налегнала казанджията, не само затова, че не можел да намери мярката, но още защото дяволът всеки ден идвал в дюкяна му и нищо не харесвал: че калфата държал казана така, а не иначе; че огънят бил силен, че други път бил слаб; че калаят бил малко, а после пък много. Той все измислял такива дяволщини, които страшно сърдели казанджията и винаги грешал. Най-после толкова много дотегнало на казанджията, че сърдито му казал:

– А бе, ти съдия ли ми си, че си застанал над главата ми, да ме съдиш? Това не било, онова не трябвало! Като че съм те викал да ме учиш как да калайдисвам казани. Я си върви по работата и не ми влизай вече в дюкяна, че иначе ще те изхвърля.

При все че дяволът нямал срама, престорил се пред хората, че уж се докачил. Той застанал до чешмата да чака там калфата и да му се присмива. Не минало много време и ето, калфата дошъл на чешмата да налее вода. Дяволът се разкискал:

– Е, казанджията можа ли да калайдиса без мене казана?

– Не, не го калайдиса. Да го вземе дявола и казана, и майстора! – рекъл калфата.

– Ха-ха-ха! Нека се помъчи още някой ден и я го калайдиса, я не – едно от двете!

По два-три пъти на ден все така се надсмивал дяволът на калфата, когато дохаждал на чешмата за вода и го надумвал да се скара с майстора и да побегне от него.

Една привечер калфата отишел пак за вода, а дяволът го запитал:

– Е, калфа, калайдисахте ли казана?

Калфата, който и без това бил ядосан, казал сърдито:

– Е, пукна дяволът, калайдисахме го.

Дяволът помислил, че казанджията е сполучил, затова му идело да се пукне от мъка и без да се усети, се издал:

– Ами кой ви каза да турите нишадър, за да се хване калаят?

– Който ни го каза – каза ни го; твоя работа ли е да знаеш?

Хитър излязъл калфата, той веднага се досетил, че нишадър трябва да се прибави. Отърчал в дюкана и обадил на майстора какво чул от дявола. Купили нишадър. Щом посолили казана с него, калаят веднага се хванал, като че ли с туткал са го лепили.

Калайдисали казана и го поставили на показ пред дюкяна да го гледа цял свят.

Всички, които гледали калайдисания казан, се чудели и възхищавали. Приятелите на казанджията, който вече минавал за калайджия, рекли:

– Е, майсторе, пукна вече дяволът, щом успя да калайдисаш казана!

Дяволът, като чувал тия думи и от приятелите, и от майстора, а най-вече от калфата, пред когото се изпуснал да каже: "Кой ви каза да турите нишадър в калая", от голяма мъка се пукнал и осмърдял цялата махала. Така той си отмъстил. Затова и до ден-днешен, когато се калайдисва, засмърдява наоколо. Който не вярва, нека помирише, когато калайдисват – и ще се увери.

Приказки от старите ракли :www.liternet.bg/folklor/sbornici

КАЛАЙДЖИИТЕ – ЕКЗОТИЧНИТЕ

Тинка Бозова

През 1958 г. чергарството в България е забранено с Указ на Министерския съвет. **(Марушиакова, Е., Попов, В., 112)** Този нормативен акт предполага усядането на циганите–катунари. Номадският им дотогава начин на живот трябваше коренно да се промени. Тази принуда се отразява така, че в следващите двадесетина години различни групи цигани започват да се заселват трайно, най-вече в селата. Групата на циганите–калайджии обаче никога не е спирала сезонното номадство. По настоящем то дори се разраства. (**Шиварова, П. 184)** И до днес, от пролетта до есента по пътищата на страната се срещат катуни. Те са доста по-различни от предишните, повечето се придвижват с леки коли, а не с коне или волове както някога, палатките им са от брезент и найлон, а не от козяк. Но, въпреки че видът на катуна се е осъвременил, конят, символът на циганския табор, е част от екзотичната гледка.

Съобщението има за цел да направи някои изводи за живота на циганите–калайджии на базата на събрания теренен материал, както и на записите с интервюта от различни информатори. През лятото на 1997 г. калайджиите Тодор и Донка от Раднево, Старозагорско, разполагат своя катун както всяка година край село Бозвелийско, Варненско. (***сн. 1***) От много години идват все на това място. Хората наоколо ги познават, свикнали са с присъствието на циганския табор през летния сезон. Семейството на Тодор е от групата на тракийските калайджии. Състои се от единадесет члена – синове, дъщери, снахи, зетьове, внуци. Християни са, от най-малките до възрастните, всички са с български имена – Василка, Христо, Донка, Тодор… Повечето са красиви – бели, със сини очи и светла коса. Главата на семейството, Тодор, е малко над четиридесетте. Казва, че много си обича занаята и благодарение на него е създал семейството си. Ос-

Снимка 1

вен този занаят друго не знае. Тодор смята, че най-важното качество, което е взел от дядо си, е честността. И разказва един епизод по този повод. Някога неговите баба и дядо разпънали катуна край Чирпанските села. Бабата отишла в селото да върне готовия калайдисан съд, а те в замяна ѝ дали брашно в съдина (съд). Като се прибрала в катуна дядото видял, че в брашното има скрити, вързани в кърпа златни монети. Връща ги на собствениците, с което пък си спечелва подигравките на своите, които до днес считат рода им за будала. Явно, понятието честност не е характерно за циганите и който от тях го притежава, е подложен на подигравки от останалите в групата. (***МННИ, Варна, диск 52(В)*** Катунът на бакърджиите се отличава със своята специфичост – палатката, тавите край палатката, казаните, огънят. Занаятът се научава, като се предава по наследство, от родители на деца. Някога хората използвали в домакинството медни съдове и за калайджиите имало работа. Днес такива домакински съдове почти не се употребяват и работата на калайджиите драстично намалява. Вече рядко се ползват медни съдове и рядко се налага да се калайди-

сват. Само тук-там възрастните по селата, където все още употребяват старите тенджери, казани и джезвета, създават известна работа за калайджиите. Понякога се появяват клиенти, които си поръчват казани за варене на ракия. Донка, съпругата на Тодор, в началото ни прие подозрително, не искаше да говори и да бъде снимана, даде ни да разберем, че трябва да напуснем „дома" ѝ, т.е. поляната. Бързо промени решението си, след като Иван ножарят, бургуджия от с. Житница, водачът ни, отиде до селската кръчма и донесе шише уиски, както поиска Донка. Тогава тя сподели, че помага на мъжа си при калайдисването, но парите от занаята не стигат. След това заключи: „Просто животът не е такъв вече, не е много весел". (***пак там***).

Според описанието на калайджиите, един техен ден по време на скитническия летен период започва сутринта рано, в шест-седем часа, завършва също рано вечер, лягат си в осем-девет часа. Сутринта, когато станат, се обличат, жените слагат характерните носии – набрани шарени поли, обикновено от кадифе, омъжените жени забраждат главите си с китни кърпи, а момите ходят с дълги разпуснати коси. В последно време тази традиция все повече се пренебрегва и само „скромните" слагат набраните поли, а другите се „измодили". (***пак там***) След това правят сутрешния си тоалет, „гледаме да се умийме", казва Донка. „Гледат" да се умият, защото измиването става обикновено на рекичката, край която са разположили катуна. Случва се някои членове от семейството да пропуснат измиването, понеже не им се слиза от поляната до рекичката. Денят продължава с палене на огън на поляната, приготвяне на храната за семейството***. (сн. 2)*** Закусват с чай, сирене, супа, „к`вото има". ***(пак там)*** Любимата им храна е таралеж или костенурка. Таралежът се остъргва с нож, реже се на пържоли и се пече. Калайджиите твърдят, че вкусът е като на свинско месо. Жените се занимават с рутинната къщна работа – готвене, пране, приказки край огнището. Домакинската и цялата къщна работа се извършва на открито, на поляната, сред природата, където на воля се разнасят подвиквания, смях, караници. В същото време главата на семейството се заема със занаята, за да изхрани многобройната си челяд. Неговата работа е също край огъня. ***(сн. 3***) Така ежедневието им е свързано изцяло с огнището. В занаята помагат синовете, чието

Снимка 2

Снимка 3

задължение е да го продължат и предадат на своите синове. Обикновено най-възрастната и най-опитна жена, има задължението да върне готовия калайдисан съд на стопаните в селото. Заплащането е по споразумение, кой каквото даде. Пазарлъкът е задължителен, защото циганката се стреми колкото може повече продукти да отнесе на децата. Най-често това е нещо за ядене – кокошка, патка, мисирка, картофи, пипер, лук, домати, понякога получава и някой лев. Така, от месец май до месец октомври, в продължение на 15 години (до 1997 г., когато е направено интервюто) това семейство калайджии разпъва катуна край горичката на с. Бозвелийско, като обикаля и околните села във Варненско да си търси препитанието. Жителите, макар че ги познават и са доволни от работата им, нямат пари и възможности, затова все по-рядко си поръчват нови или дават стари съдове за калайдисване. Донка подчертава, че много обича уиски и за доказателство надига шишето, като казва „сиас" (наздраве). Намаляването на съдържанието на алкохола е право пропорционално на нейната дружелюбност и разговорливост. Повтаря често любимата си фраза: „ще вляза в кръга на живота". ***(пак там***) Каквото и да значеше това, личеше, че Донка изпитва противоречиви усещания – гордост и самочувствие, че е калайджийка, но също така тъга и умора от житейските неволи. На 40 години, а вече се чувстваше стара, отгледала седем деца, тя искаше да живее спокойно и добре. Това включваше прости, човешки желания – децата ѝ да са устроени, да имат жилище и работа. Ходила е за помощи като безработна многодетна майка, получавала е отказ с обидното „Защо си ги правила?". Жената завършва с огорчение: „Не жаля за тази България… Вече България не е България за нас. Единия със земята, другия с небето и затова сме болни и изтощени, не от храна, а от нерви, които са вътрешни". ***(пак там)*** Философията на калайджийката, ходила до трети клас на училище, съдържа житейска мъдрост. Тя се гордее с рода на калайджиите, нарича ги „нашите", тежи ѝ, че са пренебрегвани, убедена е, че са способни и разбират „много по-нещата от българите". (***пак там***) На въпроса „какво цениш в човека" тя отговаря: „да е добър, скромен, да не изневерява, да не прави лоши работи". ***(пак там)***

Желанието на Тодор също е свързано с благополучието на семейството му – да бъде добре „долу-горе", не толкоз богато, но „долу-

горе", да са нахранени и облечени, да не са „за срам пред хората". За него няма значение дали един човек е беден или богат, важното е да има човещина, важното е „по-тъй да чувстваш човека насреща, който и да е, да го разбираш, че е човек". (***пак там***) Тодор признава, че изживява вътрешно обидите и подигравките на тоя, който не го разбира. Казва, че чувствал, виждал кой какъв е, но изпитвал неудобство да каже истината в очите. Мисля, че философията на Донка и Тодор е една и съща, изразена по различен начин.

Друга подгрупа, принадлежаща към разнородната група на калайджиите, е тези на т.нар. „жъплещи" от с. Игнатиево, Варненско. Определят се сами като жъплещи. В миналото мъжете са известни като търговци на коне. Тези занимания не изключват и кражби на коне. Жените традиционно се занимават с врачуване и също крадат, колкото да се изхранват. На 6 май 1998 г. (Гергьов ден) гостувах на няколко семейства жъплещи-калайджии от селото. За всички тях този празник е много почитан и всяка къща, независимо от възможностите си, задължително коли гергьовско агне и прави курбан. Сърдеха се, ако не вляза във всяка къща, чувстваха се пренебрегнати, искаха да покажат колко вкусно са приготвили агнето, с охота споделяха своята рецепта. Драго им беше да демонстрират заможност чрез подредбата в къщи – мебели, килими, покривки, сервизи, украшения, съвременно обзавеждане, което показваха с нескрита гордост. В първата къща ни посрещна възрастната баба Райна, тогава на 68 години. (***сн. 4***). Без да се притеснява, тя разказа одисеята на калайджийския

Снимка 4

си живот. Родена в Плевенско, обикаляла с катуна из цялата страна, но трайните ѝ спомени са по време на чергаруването из Бургаско. Тя дори не знае къде е гробът на майка ѝ. Родена на катун, ходила много години по поляните, там родила и отгледала децата си, там остаряла. С каруците обикаляли от село на село, на свечеряване спирали край някое село на поляна до рекичка. Там месела питката, а децата играели пред палатката. Мъжът ѝ калайдисвал съдове, тя ги продавала по селата. Занимавали се с много неща – с калайдисване, търговия на коне и злато, казва, че неволята я научила какво да прави: „..Неволята учи, дава гръб. Що казва човек „Неволько, неволько, ела да ми помогнеш". Неволята не помага, ами ръцете помагат. Кат имаш акъл, сичко става, пък кат нямаш, хооди човек по улиците." ***(МННИ, Варна, диск 59(А))*** Неволята я научила и да врачува: „Врачувам на жените по селата, лъжа ги, ами к`о да прайш. Нали знайш, циганите са курназ, а българите са прости, лъжат са. Трябва да се лъже, да мож да богатейш. Ако не разбира да богатей, той балама ѝ…" (***пак там***). Гадаела бъдещето на жените „от самоглава, щото 5–6 деца са, калабалък, тъй съм ги (х)ранила, на, а сегашните деца са кекави, майни ги" (***пак там***). Ходила в селото, край което спирали, врачувала, слагала в торбата каквото ѝ дадат и се прибирала в катуна. Едва ли умението на врачките идва само от неволята. Известно е, че още V в. сл. Хр., когато циганите тръгнали от Индия по света, освен с музикалността си, танците и веселбите, те се прославили с гадателските си умения (***Кенрик, Д., 11***). Само че баба Райна не знае и не се интересува от миналото си. Освен че лъжат, възрастната жена признава, че крадат: "Без кражба не може да се живей. Крадем от джобовете, крадем кокошки, а бе каквото ни падне, туй крадем, и коне са крали нащи". ***(пак там)*** Калайджийският род на баба Райна още от 1959 г. се заселва в с. Игнатиево и започва да води уседнал живот. Възрастната жена не изпитва носталгия към предишния номадски живот. Напротив, подчертава, че в къща се живее по-хубаво от катуна, защото децата ѝ са „прибрани и кат вали дъжд, има къде да се крият". Въпреки трудния живот на номадите, тя помни тогава всички – и деца, и възрастни били здрави, а не като сега. До 39-годишна Райна живее на катун, след това започва да води уседнал живот в с. Игнатиево. Жената твърди, че е остаряла на катуна, но изчислението показва,

че тя е била на 39 години. Следователно, или на тази възраст вече се е смятала за стара, или въпреки усядането през 1959 г., продължава да води частичен номадски живот. По-скоро е първото, защото е известно, че циганите се женят малки, раждат млади, следователно на 39 г. те имат вече внуци, което ги кара да се чувстват стари. Припомням, че „стара" се смяташе и 40-годишната тракийска калайджийка Донка. ***(МННИ, Варна, диск 52 (В)***

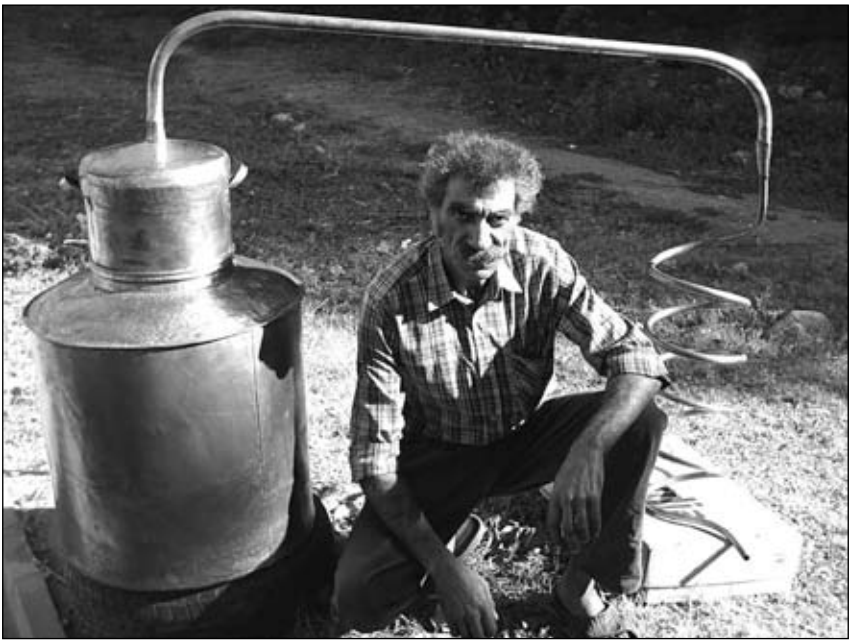
Синовете на баба Райна, пригодили се отдавна към новите условия на живот, се различават по манталитет и разсъждения от майка си. Докато мисленето и спонтанното поведение на баба Райна не са засегнати от времето, то синовете ѝ като че ли демонстрираха някаква цивилизованост, която ги правеше значими в собствените им очи. Смятаха се за напреднали и образовани, а всъщност бяха загубили колорита на типичния калайджия. Разбрали, че старият занаят къща не храни, те го заменят с друга дейност. Занимават се с покривни изолации, бояджийство, тенекеджийство. Не са забравили обаче наследственият занаят на калайджиите и смятат, че той им идва „от ръка". Доказателство за това е следният пример: синът на калайджийката нямал тава да си опече гергьовското агне (1998 г.) и сам калайдисва старата тава. Прави го на поляната, пред къщата. Смята, че дори и да не практикува занаята, той е в кръвта му завинаги. Макар че неговото поколение е съхранило бакърджийските умения, трудно е да се каже дали следващото ще продължи традицията, или калайджийството, като много други занаяти, е обречено да умре. Обяснимо е, че усядането на тази подгрупа калайджии и коренната промяна в начина им на живот неминуемо водят до разрушаване на вековните традиции. Възниква въпросът, дали днешните интеграционни програми от страна на правителствени и неправителствени организации и амбициозни проекти за приобщаване на циганите няма окончателно да заличат тяхната специфичност?

През лятото на 2009 г. се срещнах с друг типичен представител от общността на тракийските калайджии (бакърджии). Зад училище „Иван Рилски" във Варна, на едно островче между улиците „Хр. Смирненски" и „Капитан Райчо", непосредствено до циганската махала, изникна една импровизирана полева калайджийска рабо-

Снимка 5

тилница. (***сн.*** 5). Динко Георгиев от с. Кирилово, Елховско, заедно с цялото си семейство идва във Варна да припечели някой лев през сезона. Наема квартира за десетчленното си семейство в с. Игнатиево, близо до Варна. Има жена, двама сина и две снахи, внуци. Синовете му също са разположили калайджийски „работилници" край околовръстния път в двата края на града. Динко, бащата, като опитен майстор-бакърджия работи почти в центъра. Странна гледка в началото на XXI век в курортна европейска Варна. Работилницата представлява огнище, заградено с камъни, вдълбано в земята, край него инструменти, а на подходящо място на улицата, където има най-добра видимост – наредени два медни казана за ракия, за да привличат клиенти. (***сн. 6***) Паркираното старо „Жигули" с ремарке, с нахвърлени вътре всевъзможни потребни и непотребни неща, допълва гледката. На десетина метра от огнището, до оградата на училището е вързан кон, чийто собственик е от циганската махала на Варна. Пет-

Снимка 6

десетгодишният Динко, слаб, черноок, красив, с буйни мустаци, е добронамерен. Пуши много цигари и пие кафе от пластмасова чаша, купено от близкия магазин. Когато се срещнахме, той току-що беше научил, че къщата му в неговото село, където живее през зимата, е ограбена. Макар и разстроен от сполетялата го неприятност, той се държа много ведро и любезно, отговаряше на всички въпроси. Направих снимки и обещах да му подаря. Не повярва. Когато след два дни се върнах със снимките, се зарадва. Поговорихме още за живота на калайджиите. Подадох му пари, не ги взе, не бил за два лева. Не знаех защо отказа, дали му се видяха обидно малко, или просто не искаше да ме ощетява. Каза, че калайджиите не печелят толкова малко, колкото си мисля. Наистина, оказа се, че месечните му доходи надвишават няколко пъти моите. Видя ми се нереално. Уж няма работа за калайджиите, уж са бедни и гладни, а какво се получава? Дали пък от гордост не завиши дохода си? Но, ако е така, откъде има

пари да издържа такова многочленно семейство, да плаща квартира през лятото? Подчертава, че калайджиите не крадат, а изкарват хляба си с честен труд (припомням, че жъплещите – калайджии от Игнатиево, твърдяха точно обратното, че крадат и лъжат, но само за да си изхранят семейството). Повярвах на Динко, излъчваше достойнство и природна интелигентност. С охота разказа как от малък наблюдавал работата на баща си и така научил занаята, който започнал да практикува от 14-годишен. Образно описа къщата в родното си село. Как под една салмичка (навес) се намирали инструментите за калайдисване – чук, йорс (наковалня), тенекеджийска ножица, клещи, дървен чук. ***(МННИ, Варна Инв. № 21129***) По време на разговора дойде клиент, който донесе два стари бакъра (менци) и поиска от тях да му се направи казан. Динко любезно прие поръчката. Продължи да разказва спомените от детството си – за катуна от 4–5 каруци, движещ се от село на село в Бургаско. Когато спирали на поляна край някое село, искали разрешение от кмета да разпънат палатките и да работят. Построявали четири палатки от козяк, също и специална палатка за младоженци, в която отделяли младата двойка. Конете, разпрегнати, свободно пасели на поляната. Мъжете се заемали с подготовка на работното място за калайдисване на тави, тигани, казани, бакъри. Жените ги носели в селото – тави за сладко, казани за буркани (за лютеница и компоти). Най-голямата поръчка, която Динко смята за достижение в своята практика, е, когато направил казан за два реда буркани. Изработва също големи бакъри, малки бакърчета, тави, джезвета. Сигурен е, че всичко може да направи. Последната му поръчка е казан за ракия 120–130 л., който струва около 350–400 лв. Изработва го от мед в продължение на 3–4 дни. Използва само чист калай, без олово, иначе стоката става некачествена и клиентът няма да е доволен. За да привлича клиенти, Динко работи само с чист материал. Когато е на село, в постоянната си къща, там също изработва медни съдове. Калайджията разказа с охота целия процес на работа в детайли, разказа и за тънкостите на занаята. Тук няма да навлизам в технологичните подробности на занаята, тъй като целта е друга. Продукцията си носи в Ямбол, където всеки четвъртък има пазар. Там се срещат с другите калайджии. Запознават се и се женят само помежду си.

В заключение може да се направят следните изводи:

1. Заключенията се базират на дългогодишни срещи с различни представители на калайджийската група, а тук са представени три различни калайджийски рода и подгрупи.

2. Доказва се, че калайджиите са специфична, разнообразна циганска група, вътре в която хората си приличат по самочувствието, придобито от занаята. Най-вероятно, благодарение на него, те са съхранили до днес груповата си идентичност.

3. Доказва се, че в последните десетилетия разликата в мисленето между отдавна уседналите калайджии и тези, които не са прекъсвали сезонното номадство до днес, се е задълбочила. Трябва да се отбележи и разликата между категорията на родените преди 70–80 години на катун, дълго живели в него и след това уседнали, с тия, които само са родени в катун, както и с тия, които са родени след усядането. Различните подгрупи причислявани към голямата калайджийска общност, имат разлики, но също и сходства помежду си.

4. Антропологически калайджиите са различни и това е естествено, поради наличността на подгрупово разнообразие. Повечето са красиви, с правилни черти. Между тях има белолики, руси и синеоки (Раднево, Старозагорско), а също смугли, с черни очи и черни коси (Игнатиево, Варненско, Кирилово, Елховско).

Бележки

[1] Кенрик, Д. Циганите, исторически речник. С., 2001.

[2] Марушакова, Е., Попов, В. Циганите в България. С., 1993.

[3] Шиварова, П. За калайджиите, калайджийския занаят и още нещо… Опит за етнографско изследване. –В: Народните занаяти минало настояще и бъдеще. т. I, Габрово 2006.

[4] МННИ, Варна, диск 52(В), 54. Бозова, Т. Интервю с цигани-калайджии от Раднево. 1997.

[5] МННИ, Варна, диск 59(А). Бозова, Т. Интервю с цигани-жъплещи от Игнатиево, Варненско. 1998.

[6] МННИ, Варна. Инв. № 21129, Бозова, Т. Интервю с цигани–калайджии от Кирилово, Елховско. 2009.

ДРЯНОВСКИЯТ СТРОИТЕЛ НА ЧАСОВНИКОВАТА КУЛА В РАЗГРАД

Ангел Павлов

*Нови моменти от биографията на майстор Тодор Тончев * Намерен е образецът на печата му с надпис на кирилица – "Тодур Тонч" * Как бе възстановен образът му? * Запазените му дюлгерски инструменти, портретите му и досега намерените документи са дарени в Регионалния исторически музей – Разград **

Развитието на занаятите и търговията с техните произведения налагат и появата на градските часовници. Една от архитектурните забележителности и символ на сегашния областен център гр. Разград е днешната му часовникова кула. Тя е втората, построена през 1864 г. на мястото на старата. За предишната ѝ "посестрима" акад. Анание Явашов пише, че "…сегашната часовникава кула, която замени старата повредена готическа, произхожда от преди 200 г., за която пътешественикът Niebuhr (Карстен Нибур, инженер от Дания – б.а., А.П.) споменава, че в 1764 г., когато минал през Разград, е била наскоро построена"[1].

Приятно изненадан, чужденецът е възхитен: "На 22 юний по 5 ½ часа (17,30 ч. – б.а., А.П.) пристигнах в Разград. Това е малък град в една плодородна и добре обработена местност. Тоя градец има разни джамии, между които две покрити с олово и изобщо много добре построени. Също тука се намират и няколоко добри ханища. *Откак не бях срещнал в Египет, Арабия, Индия и по цяла Турция от Басра до Балкана никакъв градски часовник върху кула, най-подир тук в Разград намерих такъв*"[2]. Градчето, разположено на границата между Лудогорието и Разградските височини, е от малкото населени места по българските земи в някогашната Османска империя с часовникова кула.

Коя е по ред в страната? Професорът архитект Любен Тонев[3], член-кореспондент на БАН[4], изследва 21 часовникови кули у нас[5]. На базата на неговите и данните от нашите многогодишни проучвания, и годината на построяването им, определяме, че първата часовникова кула е в Пловдив (1623 г.), втората – Пещера (1650 или 1701/1710 г.), третата – Етрополе (1710 или 1712 г.), четвъртата – Шумен (1741 г.), петата – Варна (1755 г.), шестата – Карлово (1762 г.), **седмата и осмата** – Берковица и **Разград (1764 г.)**, деветата – Свищов (1765 г.), десетата – Севлиево (1777 г.) и единадесетата – Габрово (1799 г.). Освен годината, ако са известни датите на завършването им, би могло да се уточни Разградската коя е – седмата или осмата.

По-късно тази, първа за града часовникова кула, е съборена. Днешната се отличава и по своята архитектура от кулите в другите наши селища (Приложение № 1). Тази е издигната през 1864 г. от майстор-предприемача Тодор Тончев. Тя в основата е стройно каменно тяло, високо 17,90 м, над което е лека дървена надстройка с куполна покривка 7,55 м и завършва с изправена метална щанга (Приложение № 2). Тялото ѝ е паралелепипед с квадратна основа. От западната ѝ страна е входът – малка врата с полудъга, водеща към развиващата се във вътрешността и нагоре дървена стълба със 72 стъпала, стигаща до часовниковия механизъм. Арх. Тонев отбелязва: "Зидарията на цокълната част образува на четирите ъгли пиластри, които над корниза продължават догоре като ъглови полуколони, високи и стройни като нервюри. Върху тях сяда профилиран каменен корниз, извит в поддъга, над който излиза парелелепипедното тяло с второ малко корнизче…". Дървената надстройка е осемстенна. Долната ѝ част е обкована с дъски. На южната ѝ страна е циферблатът, обърнат към голяма чаршия от дюкяни и занаятчийски работилници. Покривът ѝ е издигнат на осем дървени колони в романски стил, сходен с възрожденската ни църковно-славянска архитектура. Той е в синхрон с куполите на джамиите и най-вече със съществуващата и запазена като паметник на културата близката голяма джамия "Ибрахим паша". Красотата на кулата е доведена до съвършенство от формата на камбаната под купола.

По време на Освобождението кулата е била свързана с редица дюкянчета, които по-късно биват съборени и на тяхно място до го-

лямото наводнение на 2.VII.1947 г. съществуват дървени магазинчета, опасващи и допрени до долната част на кулата (Приложение № 3)[6]. В тях се помещават канцеларията на градския пазар, кафене, слакарница, бръснарница, магазин за плодове и зеленчуции, магазин за други промишлени стоки, а до входа на кулата – малко часовникарско ателие, чийто съдържател поддържал безплатно часовниковия механизъм[7]. И днес по външната страна на каменните стени се виждат следи от някогашните постройки.

И още л**юбопитни факти:** Разградската часовникова кула по обща височина 26,15 м е четвърта в страната, след кулите в Ботевград – 30 м, Банско – 29,50 м и Габрово – 27,70 метра. Нейното каменно тяло (без камбанарията) е най-високото – 17,90 м, следвано от кулите в Банско – 17,50 м, Карнобат – 14 м и Габрово – 13,70 метра.

Допуска се, че механизмът на часовника е направен в България и заедно с камбаната са от старата кула. Надписът върху камбаната е на унгарски език и сочи годината и мястото на създаването ѝ – 1731 г., гр. Оровица, Банат.

През студената и късна есен на 1961 г. ремонтирането на часовника е съпътствано с нововъведения. Подменен е механизмът му. Оригиналният, кръгъл циферблат е заменен с квадратен, вдлъбнат навътре в камбанарията и при това, с най-модерното и новост[8] за момента луминисцентно осветление[9]. Пред стрелките му е поставено стъкло от наскоро пуснатият в действие и официално открит на 17.XII.1961 г. завод за плоско стъкло "Дянко Стефанов" в Разград, след 1990 г. – приватизиран във фирма "Диамант" АД и ликвидирана[10].

При ремонта през май и юни 1978 г. е направен втори цефербалт от северната му страна, пак към главните институции на държавата – Окръжен комитет на БКП, Областен комитет на БКП (дн. Градска поликника), Окръжен комитет на Отечествения фронт, Общински комитет на БКП, Междуокръжната партийна школа (дн. хотел "Централ"), Окръжното управление на съобщенията и други. Двата циферблата са като предишния – кръгли и издадени навън, но вече без осветление. През 1987 г. кулата бе ремонтирана и фасадата ѝ – освежена.

През 1998 г. новите побратимени градове на Разград също са с принос за обновяването на часовниковата му кула. Ремонтните и реставрационните работи са със съдействието и финансовата подкрепа

на кметството на гр. Армаа от Северна Ирландия. На 27.VII.1998 г. кметът му Роберт Търнър открива възстановената кула с паметна плоча (трета поред, на същото мястото,на което са били и свалени предишните – б.а.), увековечаваща приятелството между двете общини. През 2000 г. управителят на гр. Брънсуик, САЩ е впечатлен от онова, което го няма в американските градове с мащаба на Разград – обособените места за отдих и социални контакти в централната му част. В плана за новия център на Брънсуик са предвидени елементи от градоустройството на града ни, включително построяване копие на разградската часовникова кула.

Кой е издигнал сегашната часовникова кула в Разград? Това е Тодор Тончев, родом от колиби Дурча, община Дряново. Славата му се носи надалеч. Дори до към 1960 г. възрастни разградци – християни, мюсюлмани, арменци, цигани, евреи и от други етноси, говореха: "Този, който е правел часовниковата ни кула, е бил голям майстор. Той е строил само хубави църкви, големи джамии и кули". В Разградския Варош (Приложение № 4) строи красиви къщи, в стил на българската късно-възрожденска архитектура[11].

Балканджиите от Габровско, Дряновско и Еленско, идвайки в равнината, в случая в Поповско, Разградско, Кубратско, Исперихско, Омуртагско, Търговищко, Шуменско и другаде, обогатяват душевността и бита на приелото ги местно население, както с говора си по източно-българското наречие, с нравите и обичаите си, така и с възрожденската архитектура на новите си жилища тук.

В моите търсения за написване на б**иографията на майстора,** бях многократно насочван и подпомаган от първия и най-дългогодишен директор (1960–1979 г.) на тогавашния Окръжен исторически музей в Разград, покойният археолог Стоян Петков Стоянов, откривателят на Тракийската царска гробница край с. Свещари, Исперихско и на редица други археологически находки с голяма научна стойност и практическа значимост. Бяха ми предоставени документи за строителя на часовниковата кула в Разград. Един от тях е заключението му за ремонта на шадравана пред голямата джамия "Ибрахим паша". Оригиналът му от 14.V.1876 г. е в ориенталския отдел на Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" – София, а превод – в научния фонд на музея в Разград[12].

Под текста, вдясно на документа, е собственият на строителя-предприемач печат. Учудващото е, че в онези размирни времена печатът е на кирилица – "Тодур Тонч"[13] (Приложение № 5). Намереният му автентичен отпечатък върху този турски документ засега е единственият. Най-малкият внук на майстора Станчо Станев от Разград, е притежавал документи и оригиналния му печат. Поради недооценяване, те са изхвърлени от дома му и безвъзвратно загубени. По отпечатъка и спомените на покойния вече Станчо Станев печатът е възстановен в приблизителната му форма и големина. Той е сравнително малък – с дължина 3 см, удобен за носене, постоянно да е в джоба или пояса на майстора, за да подпечатва документи при договореност между него и клиента (Приложение № 6).

Информатор за нови данни и подробности към биографията на майстор Тодор Тончев бе най-голямата му внучка, покойната Тота Станева от Русе. До първата ни среща, на 9.V.1984 г. Тота Станева[14] (Приложение № 7) бе единствената му жива внучка, която го познава – живяла е при дядо си Тодор Тончев, който умира пред нея в 12 часа по обяд на 1.XII.1911 година. Тогава тя е на 11 години. Отива в общината на с. Балкански и съобщава на кмета за смъртта на дядо си. Кметът е негов син и нейн баща. На базата на акта за смъртта му определяме, че майсторът-строител Тодор Тончев е роден през 1815 година.

Важни са делата на този възрожденски майстор. Той е на 50 години, когато през 1864 г. завършва днешната разградска часовникова кула. За нея му е платено не в банкноти, а в злато, впечатляващо е, че заплащането не е в брой, а с жълтици – претеглени на везни (кантар). С тях той купува много ниви в с. Балкански. От 1865 г. до 1867 г. работи при прочутия дряновчанин Кольо Фичето на строежа на моста над река Янтра край гр. Бяла.

От 1878 г. се преселва в разградското село Балкански. През следващата година построява църквата "Св. Димитър" в селото. Обаче годината е дъждовна – 40 дни непрекъснато вали. За да му са под ръка зидарите, майстор Тодор ги храни и им плаща. Загубата е значителна и той продава голяма част от нивите, които е закупил със спечелените от часовника жълтици. Със свои средства довършва църквата. В случая той е един от големите дарители в селото и Разградско. Из-

явява се и като резбар. Запазен е и се ползва църковният трон, изкусно изработен от майстора, завършващ с художествено представени кученца и други украшения по изискванията на българската православна църква.

Тодор Тончев е висок на ръст и с тънка фигура. На него наподобавят внукът му Станчо Станев и най-вече правнукът му м.с. по ориентиране Румен Станев. В последните години на живота си е прегърбен, движел се е с бастун и все е вършел нещо. Косата, веждите, мустаците и дългата му брада са бели. Гласът му силен, а очите светли. До ден днешен не е намерена снимка или картина с изображение на **образа на майстора.** За възстановяването му ползвах описанията на внучката му. По така наречения негов словесен портрет разградският художник Христо Велчев нарисува десет ескизи с портрета на Тодор Тончев. Виждайки ги, Тота Станева избра оня, който според нея е най-достоверен със забележката: „Този е, но брадата му беше по-дълга!" – и посочи докъде. При представянето ѝ на коригирания портрет тя каза: „Това е вече дядо Тодор!"

Така през септември 1984 г. завърши първият ми опит за възстановяване образа на майстора в натура. (Приложение № 8) Въпреки достоверността на портрета – не бях удовлетворен. Продължавах да уточнявам детайлите за окончателния образ на майстора. Бях улеснен от г-н Атанас Велчев, тогавашен секретар на Общинския народен съвет в Разград. Установих, че Тодор Тончев е погребан в самостоятелен гроб, в който няма препогребвания. Археологът Стоян П. Стоянов ме свърза с д-р Петър Боев, ст.н.с. от Института по морфология при БАН. На 28.X.1986 г. под ръководството на д-р Петър Боев гробът бе разкопан, с цел по черепа да бъде направена реконстуркция на лицето на майстора[16]. На уречения ден, на уговорената среща в дома му в София д-р Боев отговори: „Павлов, ти беше при разкопането на гроба на дядо Тодор и видя, че черепът му бе силно повреден. По намерените останки и по математически път изготвих графика на лицето. Чертите по нея съвпадат с образа, който е пресъздаден от твоя художник."

При тези обстоятелства, решаването на задачата ми изискваше създаването на стилизиран портрет на строителя. На 10.XII.1989 г. получих от художника Христо Велчев изработения от него усъвър-

шенстван (подобрен), т.н. щрихов (стилизиран) портрет на майстор Тодор Тончев (Приложение № 9).

Издирени са вещи и дюлгерски инструменти – медна тенджера, брус (точило), железен пергел от две части и метален чук, с които си е служил майсторът (Приложение № 10). На 12.II.1985 г. нструментите са дарени в отдел "История на България XV-XIX век" при Регионалния исторически музей в Разград[17].

Немалко е направеното по **увековечаване паметта** на големия възрожденски строител и родения в колиби Дурча, Дряновско майстор Тодор Тончев. От 13.I.1991 г. всяка година има поход по някогашния горско-полски път (известен като Пазарският път – б.а.) от с. Балкански до Разград. Туристическият маршрут е маркиран[18].

На 29.V.1993 г. зад стария паметник на майстора в гробищния парк на с. Балкански бе осветен издигнатият нов – умалено копие на разградската часовникова кула в мащаб 1:8 (Приложение № 11). Къщата, която е изградена от майстора (Приложение № 12), е с мраморна плоча и надпис: "В този дом е живял майстор Тодор Тончев, построил символа на Разград". Паметниците откри кметът Велчо Славов.

Парижани са сторили нещо добро и за подражание – до символа на града им е издигната скулптура на автора ѝ инж. А. Г. Айфел. Вероятно ще дойде денят, когато, встрани или в подножието на самата часовникова кула в Разград по биографията и възстановения образ на майстора и с подписа му "Тодур Тонч", разградци ще му издигнат паметник.

Бележки

[1] Явашов, Анание Ив. Разград – неговото археологическо и историческо минало. С., 1930, с. 149.

[2] Пак там, с. 90.

[3] БАН. Тонев, Любен Николов (30.III.1908 г., Кюстендил – 25.XII.2001 г., София). Завършва архитуктура (1929) и урбанистика (1930) в Париж, художествена академия в Алжир (1932). Ръководи колективи за изработване на общите градоустройствени планове на София, Плевен, Бургас, Ловеч, Силистра, Пещера, Кюстендил, Тетевен и други. Печели награди на меж-

дународни конкурси за центровете на Берлин (1959 г. – II място) и Тунис (1961 г. I място). С., 1997, т. VII, с. 29.

[4] В. "Република", бр. 139, 28.XII.2001.

[5] Тонев, Любен. Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952, с. 189–194.

[6] Арнаудов, Кръстьо. Щрихи от миналото на Разград. Разград, 2001, с. 14.

[7] Арнаудов, Кръстю. Часовниковата кула в Разград е обявена за паметник на културата. С., в. "Втора младост", бр. 4, 23.I.2006.

[8] Луминисцентното осветление на часовниковия цеферблат е второто за него момен в града. Първото е през пролетта – на 12.IV.1961 г. от шест улични лампи, монтирани и включени в района на Машино-тракторната станция (МТС – б.а.). Днес това е улицата източно от Техникума по автоматизация и механизация "Шандор Петьофи".

[9] Арнаудов, Кръстьо. Куриози от миналото на Разград. Разград, 2002, с. 20.

[10] Арнаудов, Кръстьо. Пътуване в миналото на Разград. Разград, 2005, с. 80.

[11] Узунова, Виолета, арх. Възрожденската къща в Разград. Разград, в. "Ново Лудогорие", бр. 84, 20.VII.1976.

[12] Маргос, Ара. Към историческата топография на Разград. Разград, в. "Ново Лудогорие", бр. 9, 22.I.1977.

[13] Павлов, Ангел. Подписът му бе "Тодур Тонч". Разград, в. "Възход", бр. 3, 5.I.1990.

[14] Първата ни среща с Тота Станева бе на 9.V.1984 г. в Русе.

[15] Мичев, Николай. Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004. С., 2005, с. 144.

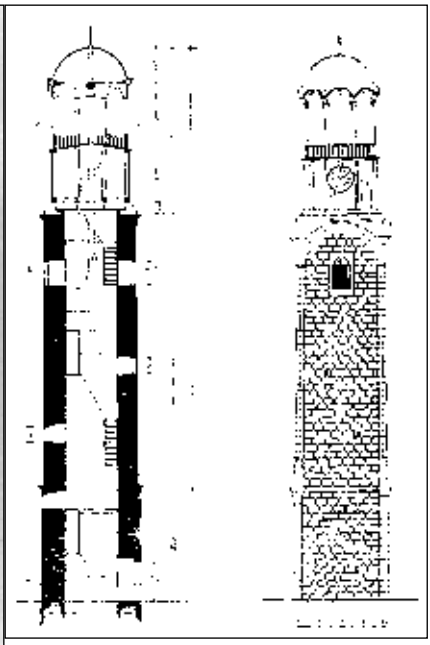
[16] Теренът на гроба е наклонен на изток, почвата песъчлива, макар главата на Тодор Тончев да бе на по-високата, западната страна, черепът му бе повреден и липсваха кости от лицевата му част.

[17] Павлов, Ангел. Разград, часовниковата кула. С., в. "Ехо", бр. 8, 22.II.1985.

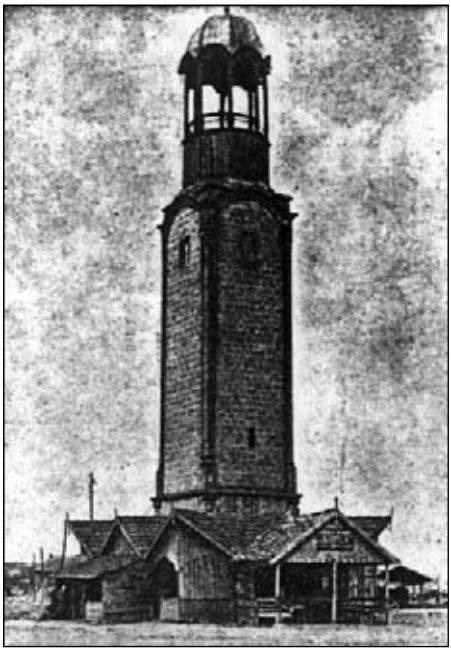
[18] Павлов, Ангел. Из Разградските височини (с. Балкански – Разград). С., в. "Ехо", бр. 9, 1994.

Приложение № 1. Часовникавата кула в гр. Разград днес

Приложение № 2. Часовниковата кула в гр. Разград – разрез и южно лице

Приложение № 3.
Преди събарянето
на дъсчените дюкянчета
около кулата

Приложение № 4.
“Старият Разград”,
худ. Антоний Григоров

Приложение № 5. Част от писменото заключение на 14.V.1876 г. на предприемача строител Тодор Тончев за последния ремонт преди Освобождението на голямата джамия "Ибрахим паша". Долу, вдясно е отпечатъкът на печата на строителя, по който е възстановен самият печат. Документът е преведен от Н. Г. Попов

Приложение № 6. Възстановеният печат. Сн. Ангел Павлов

Приложение № 7.
Внуците на строителя Тота Станева и Станчо Станев. Сн. Ангел Павлов

Приложение № 8.
Образът на Тодор Тончев по словесен портрет в натура.
Худ. Христо Велчев

Приложение № 9. Усъвършенстван щрихов портрет на майстор Тодор Тончев. Худ. Христо Велчев

Приложение № 10. Тенджарата и инструментите на майстора. Сн. Ангел Павлов

Приложение № 11. Гробът на Тодор Тончев. Зад стария паметник е новият – умалено копие на разградската часовникава кула – в мащаб 1:8

Приложение № 12. Родственици на строителя Тодор Тончев при освещаване паметната плоча на къщата, в която е живял и починал на 1.XII.1911 година. Сн. Ангел Павлов

ПОГЛЕД КЪМ РИСУВАНЕТО ВЪРХУ ПОРЦЕЛАН СЪС СРЕБРО, ЗЛАТО И ПЛАТИНА НА МАЙСТОР СВЕТЛОЗАР ПАРМАКОВ

Теодора Василева

Керамичното производство и грънчарското изкуство са традиционни и добре проучени в България.[1] Поколения занаятчии предават традициите, запазени в различните керамични центрове по българските земи. Богатството при керамичното производство се дължи на специфичните стилови характеристики, които са развити в дадения център. Керамиката в Плиска и Преслав се отличава с характерна модулна стилизация. Специфичният облик на троянската керамика се дължи на използваната ангоба. Изработените скулптурни композиции върху точени форми на бусинската керамика, определят уникалната ѝ стилистика, която е почти непозната за другите ни традиционни керамични центрове. Днес някои майстори-керамици, чрез компилация на технология за изработка при различните стилове в керамичното производство, развиват индивидуален почерк и обогатяват пазара с уникалната си продукция.

Настоящото съобщение е на база на проведено интервю с художника-керамик Светлозар Георгиев Пармаков, чийто творчески път се развива от професия[2] към занаят[3]. Целта е да се представи творческия му път и технологичния процес, при който майстор Пармаков създава уникален авторски ръчно декориран порцелан със сребро, злато и платина. Той изработва разнообразни съдове с утилитарно и декоративно предназначение, пана, миниатюри и заготовки за бижута. Творбите му са познати в страната и чужбина.

Светлозар Пармаков е роден в град Исперих. Родовата му линия по баща е от Банско и Разлог, а по майчина от Врачанско. В рода

му никой не се е занимавал с керамика. За фамилията си Пармаков обяснява, че „…вероятно е свързана с отпечатък от пръст (на турски език „пармак")". Талантливият естет кандидатства и завършва специалността „Керамика" в Националната художествена академия през 1995 г. По време на следването си се обучава като частен ученик при патриарха на българската керамика проф. Венко Колев. Светлозар Пармаков работи известно време в Завода за фаянсови плочки „Хан Аспарух", град Исперих като дизайнер при цех „Шир потреба". В него се запознава много добре със суровините за производство на фаянс. Като декоратор рисува различни одобрени за производството мотиви върху фаянсови плочки, фризове, пана и декоративни чинии. След закриването на цеха във фаянсовия завод, Св. Пармаков започва работа в Разградския завод за производство на порцелан „Диамант", където му се отдава възможност да работи с по-фин порцеланов материал. Тук има възможност да сравни и анализира предимствата и недостатъците на двата материала, с които е работил – фаянс и порцелан. Пармаков решава и изработва своя технология за производство на порцеланови изделия. По думите му тогава „…творческият му път се насочва от професия към занаят". През 1997 г. Светлозар Пармаков е приет за член на Съюза на български художници. Уникалната му технология за изработване на порцелан, декориран със сребро, злато и платина му отрежда място на майстор в Регионалната занаятчийска камара в София.

Майстор Пармаков работи с готов порцеланов материал (не сподели рецептата си). Първо изработва калъп за многократна употреба, в който излива порцелана. Авторът определя технологията си като „уникална". Той рисува с „бодилка" върху суровия материал. Обяснява, че това е тип сграфито, защото нанесеният от него контур е в негатив, в който се втрива боята. За декорирането използва различни керамични и класически бои като ги съчетава със сребро, злато и платина.

Технология на изработка:

1. Отливане – на порцелановия материал в предварително приготвен **калъп** за форми на антични съдове, на декоративни чинии, на сервизи за чай и кафе. Използване на **матрица** за изработка на различни бижута и плочки, които предоставя на ювелири за вграж-

дане в сребърен обков при направа на обици, гривни, колиета, медальони и пр. (обр. 3)

2. Механична работа. Изрязване на различни части по основната сурова форма от калъпа.

3. Декориране – ръчно нанасяне с „бодилка" на контур, негатив по стените и дъното на съда отвън и отвътре. – Без шаблон, на прима виста, което прави всеки предмет уникален. (обр. 1)

4. Подравняване на дъното с фина шкурка.

5. Колориране – нанасяне на основната боя с кафяв цвят, чрез духане и впръскване под формата на фина мъгла.

6. Втриване на нанесената боя с пръст, за да остане като фирнис.

7. Нанасяне на слой прозрачно стъкло, което „затапя" порцелана и го прави гладък.

8. Изпичане в пещ при определена температура (различна в зависимост от съда, но не я споделя), при което се получава остъкляване на материала и се гарантира качество.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

9. Колориране. Технологично боите се нанасят по два начина:

– **Подглазурно** – когато боята се нанася под стъклото;

– **Надглазурно** – когато боята се нанася над слоя от стъкло. В зависимост от идеята и предмета се нанасят 2–3 слоя боя, както и сребро, злато и платина. (обр. 2)

10. Изпичане в пещ – след всеки слой боя поотделно при определена температура.

11. Колориране. Нанасяне на боя със сребро, която придава мекота на гланца.

12. Изпичане в пещ – на готовия продукт при определена температура.

В творбите си майстор Пармаков използва богата **орнаментика**. В зависимост от формата и предназначението на съдовете, украсата им се състои от различни съчетания на геометрични фигури: квадрат, кръг, кръст и пр., от растителни, животински мотиви и митологични същества. Според автора, орнаментиката е интернационална, защото по време на изложбите му в и извън България всеки открива в творбите му нещо познато, близко до неговата култура. През годините майсторът организира изложби в Исперих, Русе, Варна, София, в Австрия, участва в световния конкурс за керамика в Нагоя – Япония, както и в САЩ – на традиционния Международен фестивал с представяне на традиционни художествени български занаяти. Преди да отпътува за поредното си представяне в Брюксел, Светлозар Пармаков сподели, че се радва на големия интерес към творбите му, но предпочита чужденците да идват в България и тук да си плащат, за да се запознаят с българските традиции и култура.

На въпроса ми дали в семейството му някой ще наследи занаята му, Светлозар Пармаков отговори: „…на синът ми се отдават повече историята и езиците. Той рисува само за удоволствие. Най-лошото е някой да ти подражава, защото така човек се обезличава."

Бележки

[1] Иванова, В. Българска монументална скулптура. Български художник, 1978; Джансън, Х. и колектив. История на изкуството (I- IV том), 2006; Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. БАН,

1977; Шошева, А. Керамична декоративна практика. Народна просвета, 1957; Лазаров, М. Антична рисувана керамика в България. Български художник, 1990; Бакърджиев, Г. Керамиката в България. Български художник, 1956; Константинова, Л. и колектив. Технология на керамиката. Техника, 1988; Етнография на България. том II, 1983, с. 117–123

[2] Професия – трудова дейност за изкарване средства за съществуване; занятие.

[3] Занаят – стопанска дейност, при която преобладава ръчен труд за произвеждане на нещо; поминък.

ЛАМПИ ОТ КОЖА И ПАПИЕ-МАШЕ

Мария Йорданова

Произведенията на приложното изкуство – лампи от кожа и папие-маше, захранвани с електричество, представляват интерес както с технологията на изработката им, така и с информацията, кодирана в тяхната форма и цвят.

В следващите редове ще си позволя да спра вниманието Ви върху твореца на този вид изкуство-д-р Шафик Субаи, както и цялостния творчески път до създаване на лампите от кожа и папие-маше.

Д-р Шафик Субаи, е роден в гр. Фес – най-древната столица на Мароко. В България живее вече четвърт век. Идва тук като студент по медицина. Освен като лекар, той работи известно време и като галерист, основател е на франкофонския клуб „Казабланка", бивш член на „Екофорум за мир", председател на „Асоциация на арабската интелигенция и приятели", съучредител на фондация „Заедно – Together – Zusammen", съосновател на „Българо-мароканската асоциация за култура, образование и туризъм".

Освен лампите от кожа и папие-маше, той твори и картини представляващи калиграфия на думи като „Природа", „Culture" и др. Фотографията е още един начин, чрез който творецът изразява и ни предава посланието си, а именно – сближаване на народите по света, целящо постигане на „единство в многообразието", което предполага опознаване на различните култури и осъществяване на контакти в сферите на социалния и културен живот. Свят, в който различните народи, култури и езици съжителстват в мир и взаимопомощ.

Различните изяви в областта на културата очертават ролята на д-р Шафик Субаи като междукултурен посредник между родината му и България, която той определя като „… първата родина в съзнателния ми живот."

Междукултурният диалог е процес на отворен обмен или взаимодействие между индивиди с различна култура или светоглед. Не-

говата задача, е да спомогне за преодоляване на всякакъв вид негативизъм и по-доброто разбиране на културните традиции и обичаи на други народи. А самото изследване и осмисляне на материалните и духовни ценности спомага за използване на всичко положително и прогресивно, изящно и красиво за обогатяване на съвременната култура.

В центъра обаче винаги е човешката личност като система на поведение – със своите качества, социални и културни взаимодействия.

Желанието на д-р Субаи да работи с кожа, е продиктувано от спомена за неговата родина. Произхожда от семейство на интелектуалци с майка моделиер и баща преподавател с титла професор в тамошен университет и, както той сам твърди, в семейството му никой не се занимава с обработка на кожи. Кварталът на кожарите в родния му град Фес със своите колоритни бояджийници на открито обаче оказва своето влияние. Споменът, така дълбоко запечатан в съзнанието на твореца, изплува, за да се материализира в невероятни лампи, изработени от кожа. А най-интересното е, че, изработвайки ги, той използва мароканската техника за работа с кожа, но обработката на желязо за основа на лампите е усвоил от български майстор. Верен на идеята си за междукултурен диалог, в своите творби той с лекота преплита усвоеното в Мароко с наученото тук в България.

Формите, символите и цветовете изразяват спонтанност и неограниченост в духовното пространство. В търсене израз на вътрешния си свят успява да достигне до високо ниво, представящо специфична визия.

Кожата, която използва, е първично обработена и готова за понататъшна употреба. Предпочитана от него е най-вече козята и порядко кожа на рибата Ре, защото тя е по-трудна за обработка. Козята кожа той внася от Мароко. Тя е обработена по стара берберска технология и е с много добри качества (Великова 2005:)

Другата важна стъпка е изработване на тялото от желязо, майсторлъка на което, както споделя д-р Субаи, е усвоил тук в България от Пламен Вутов. Подготвеното тяло „облича" с кожа, която предварително е натопил в студена вода, за да се отпусне и бъде податлива на обработка.

В зависимост от формата, която иска да постигне, и от желязната основа, кожата може да бъде предварително обработена – изрязана в определена форма или направо пришита върху желязото. Пришива кожата прецизно с т. нар. режеща игла и копринен конец за по-голяма устойчивост – способ, усвоен от медицината. Сшитата по желязната основа кожа се изрязва там, където има нужда и оставя да съхне. Така опъната тя изсъхва за около 1–2 часа. Вече изсъхналата кожа, д-р Субаи рисува с кана.

Способът за рисуване с кана той „донася" от родината си – Мароко. Каната там е широко използвана. Тя се добива от листата на растението Lawsonia inermis. Рисуването с кана върху тяло се нарича *хенна*, а жената, която рисува – *хенная,* и е важен ритуал при различни събития в живота на човек, както добри така и лоши – сватба, годеж, раждане на дете, погребение и др. Мотивите, които се използват, служат не само за украса, а имат защитна и лечебна сила. В Мароко тънкостите се предават в семейството от майка на дъщеря.

Най-добрата кана, според д-р Субаи, е добитата в пустинята в Южно Мароко. Тя е с най-силен цвят и най-добри качества. Именно нея той използва, за да рисува върху кожата за лампи. Все пак, за да стане цветът по-наситен и за да остане траен, той прибавя към каната на прах лимон, чесън и зехтин (заради кожата). В родината му традицията повелява рисуване с клечки, но в по-ново време широко използвана, е и спринцовката – за по-голямо удобство, която предпочита и д-р Субаи.

Каната трябва да бъде полутечна, за да се нанася равномерно и да полепва върху кожата. Интерес представляват символите, които говорят много за твореца. Върху лампите виждаме нежни розети и флорални мотиви, а зооморфните смята за плод на диалога между двете култури. Всички те са с цвета на къната. Някъде тя не е отмита и придава нежен релеф на символа.

Освен от кожа, както вече споменах, изработва лампи и от папие-маше (в буквален превод от френски означава „намачкана хартия") идейна техника с достъпни материали и високи творчески резултати. Със свой собствен стил и излъчване са и лампите, при които има комбинация от кожа и папие-маше. Те, освен стилни, са и практични. Създават една особена атмосфера както в дома ни, така и

извън него – под открито небе, защото технологията на изработване както на едните, така и на другите, дава устойчивост на готовия продукт и на атмосферни влияния.

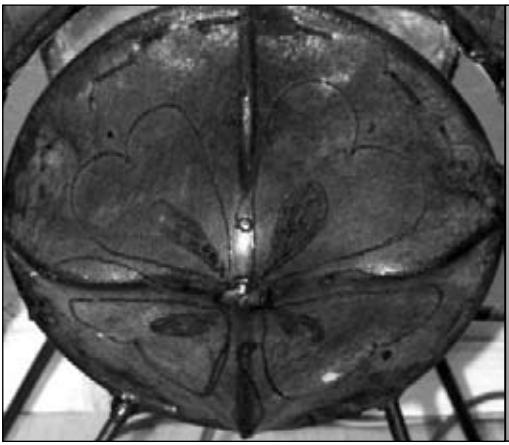
Папие-машето е техника, позната и използвана още в първата четвърт на XIX в. във Франция. Свързва се със стила Ампир (по време на управлението на Наполеон I). Детайлите за украса на мебели при този стил са изработвани от папие-маше, върху което, впоследствие, е нанасяна позлата, а някъде замества и детайли от бронз. Малко по-късно – края на XIX в. (около 1860 г.), във Великобритания, присъщи за викторианския стил (по време на царуването на кралица Виктория), са мебели, легла и кресла от папие-маше, което удачно замества дървото като материал (www.mebel.info).

Интерес представлява и самият технологичен процес на работа с папие-маше, който д-р Субаи споделя с удоволствие. Хартията, която е най-често от прочетени и вече ненужни вестници, е незаменим материал и, както той обича да казва, „... прави това изкуство в услуга на екологията". „Накиснатите във вода вестници престояват до получаване на хомогенна смес, която се изцежда и разбърква с миксер, след което се изцежда повторно. Получената смес се разбърква с брашно или лепило С 200 за по-голяма здравина. Сместа се лепи върху предварително подготвена основа, която освен лампите от кожа или метално тяло, може да бъде направена и от ненужни отпадъчни материали – празни флакони от спрейове, кутии и др.

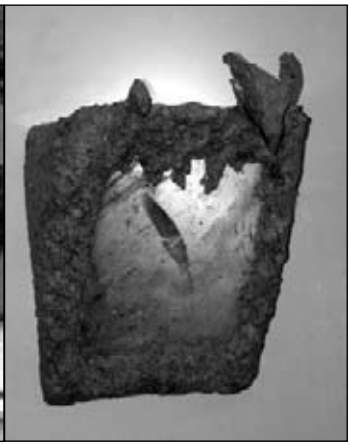
Интересното при работата с папие-маше е това, че процесът на съхнене изисква доста време, тъй като хартията се напластява и бавно се втвърдява, но пък това е благодат за фантазията на твореца – „Никога не знаеш каква ще е крайната форма, тя се получава във времето". Технологичният процес на съхнене може да продължи с години и зависи от пластовете, които, ако не са изсъхнали, се деформират.

Самият той смята, че приемствеността в символиката е много важна, за да бъде посланието разбрано, осмислено и възприето. В много от символите обаче, той влага свой собствен смисъл и тълкуване.

Продиктувани от душевното състояние на твореца, рисувани с кана върху кожа или изработени от папие-маше върху лампите раз-

Снимка 1

Снимка 2

Снимка 3

цъфват **цветя,** символизиращи доброта и чистота, както и възраждащата се природа и обновлението (сн. 1).

Птици – винаги готови за път, символ на миграцията, на идващите и отиващи си неща. Послание, грижовност, екипност. (Сн. 2)

Вятърни мелници – обуздаващи енергията на вятъра – едновременно възпроизводителен и разрушителен.;

Виждаме **храмът** – символ на вярата (без оглед на религиозна принадлежност)(Сн. 3).

Риби – символизиращи чистотата и водата.

Ръката -израз на сетивата и източник на енергия;

Корабът – символизиращ пътуването;

Спиралата на живота – показваща дълбочината и развитието на нещата;

Стълбите – показателни за развитието на личността. Освен този смисъл, д-р Шафик Субаи влага и друг – не трябва да забравяме откъде сме тръгнали както и целта, която сме си поставили, и която искаме да постигнем, но не и на всяка цена. А когато започва да ми разказва колко важно е да запазим душата си чиста, и там, горе, на последното стъпало, да сме преди всичко хора, запазили човешкото в себе си (запазили своите принципи, идеали, същността си), се чувствам като след прочит на „Приказка за стълбата" на Смирненски. (Сн. 4)

Къщата изразява стабилност, топлина и уют ;

Очите – най-чистото и неподправено огледало на душата (Сн. 5);

Носът – символ но човешкия нюх;

Дебелият и разплут корем – показател за алчност и вечният ламтеж към тленни удоволствия.

Камилата – издръжливост; търпение (Сн. 6)

Дървото – символ на световното дърво както и силата на природата.

Снимка 4

Снимка 5

Снимка 6

Снимка 7

Коренът – връзката със земята, миналото и произхода (Сн. 7).

Най-често цветът на кожата и папие-машето е натуралният, но когато д-р Субаи иска да придаде по-голяма сила на посланието и в същото време на визията, използва оцветители, с които обагря кожата и папие-машето в желаните от него цветове, защото те са важни носители на значение. Въздействат различно върху възприятието ни и носят своето послание

Червеният цвят е енергия, топлина, динамика, страст, живот, вино.

Синият е цветът на доверието, чистотата, духовността, пространството. Цвета на океана и небето. Цвят на спокойствието, криещ топлотата в себе си.

Жълтият носи радост, надежда, философия, оптимизъм. Това е цветът на слънцето и пясъка, на приятелството и енергията.

Оранжев – д-р Субаи свързва с цвета на залеза и портокалите.

Черен – отразява отрицателните моменти. Върху него творецът нанася положителни цветове – жълто, синьо, червено – изразяващи надеждата и положителното в бъдещето.

Сиво – израз на мрака, облаците и негативните емоции.

Изпод ръцете на д-р Субаи формите оживяват, имат свой дух, носят свое послание.

Ще си позволя да спра вниманието ви върху една негова творба – „Риба" (Сн. 8) от папие-маше – символ на чистота, светлина и вода. Умело подбраните цветове в неразделен синкретизъм засилват нейното послание. Синьото, жълтото и червеното носят в себе си

топлината на огъня, чистотата на небето и безбрежието на океана, надеждата и радостта, силата на слънцето, цвета на пясъка, вярата в духовността и всичко това окъпано от светлина.

Снимка 8

Лампите, които излизат из под ръцете му, носят своето послание окъпано от светлина. Всяка една е сама по себе си уникат и се откроява със своите естетически качества, колорит и индивидуално присъствие. Тя не може да бъде повторена не само защото е следствие от моментното състояние на твореца – чувство на радост или разочарование – а и защото всеки следващ ден идеята се доразвива, защото в природата на човек на изкуството е да създава новото и да не се задоволява с повтаряне на вече създаденото.

Използвана литература

1. **Великова 2005** Великова, Й. Мароканка вае боди арт с кана. В. Монитор, 19.06.2005

2. www.europa.eu Портал Европа.Сайт за европейска интеграция.

3. **сп.Европа 2008** сп. Европа, Виж: Кралство Мароко, статистически портрет, бр. 3,София.

4. www.mebel.info Райчева, Р. Стилове. Виж: Викториански стил

ОБЩОТО ЗАНАЯТЧИЙСКО СДРУЖЕНИЕ В ТУТРАКАН И РАЗВИТИЕ НА ЗАНАЯТИТЕ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX В.

Румяна Симеонова

След Освобождението Тутракан се утвърждава като административен център и стопанско и културно средище на значителна част от територията на Южна Добруджа, като за това допринася и разположението му на брега на р. Дунав. Икономическото развитие на града и околията следва тенденциите на развитие на Южна Добруджа след 1878 г. Основният поминък на населението е селското стопанство. Ускореното развитие на земеделското стопанство създава редица благоприятни предпоставки за напредъка на преработвателната промишленост. През 80-те–90-те г. на XIX в. тя се представлява изключително от занаятчийското производство, което е съсредоточено традиционно в градовете.[1]

Тутракан е земеделско-скотовъден район и риболовен център. Това предопределя голяма част от занаятите да са свързани с обслужването на тези поминъци, с преработването на земеделската и животинската продукция. Такива са лодкостроенето, бъчварството, коларо-железарството, абаджийството, кожухарарство, бакърджийство и др. През 80-те–90-те г. на XIX в. броят на занаятчиите в Тутракан започва да нараства. През 1881 г. в Тутракан работят 50 занаятчии, а през 1897 г. броят им е вече 235.[2] Тази тенденция продължава и в началото на XX в. В сферата на индустрията и занаятите през 1900 г. в Тутракан работят 1167 души, което поставя занаятите на трето място сред поминъците на населението от Тутракан, след земеделието и риболова.[3] Само в града действат 180 занаятчийски работилници, с общо 35 вида занаяти. Непосредствено след Осво-

бождението най-развит занаят става лодкарството и към 10-те г. на XX в. Тутракан е единственото средище на долнодунавското лодкостроене. Най-изтъкнати майстори са Димитър и Недялко Гвоздейкови, Николай Калинов (Уста Куля), Анести Такев, Танаси Пополитис, Петър Чориков и др., които изнасят гемии и рибарски лодки по двата бряга на р. Дунав в Австрия, Словакия, Унгария, Югославия.[4] За достиженията на занаятчиите от Тутраканския край свидетелства и тяхното представяне на Първото пловдивско изложение през 1892 г. Рибарското съсловие от Тутракан е представено с разнообразни мрежи за улов на риба и рибарска лодка, която носи сребърен медал на майстор Никола Калинов, а на Ахмед Вани е присъден бронзов медал. Сребърни медали за майсторство на дървени изделия получават Татар Мустафа от с. Тюрк Смил (Нова Черна) и Мумиджи Сали Хамалов и Затурла Чакърхасанов от с. Кютюкли (Цар Самуил). Бронзов медал за грънчарски изделия взема Цанко Стоянов от Тутракан. За строителни изделия със сребърен медал е удостоен Марин Драганов от Тутракан, а с бронзов Меджид Шерифов от Сарсанлар (Зафирово). Обущарите Константин Арсенов и Калин Любенов от Тутракан също са наградени. Град Тутракан е представен и с хубаво изработени рогозки и пет вида брашно (на Марин Драганов). С бронзов медал за готови дрехи е награден Деньо Манев.[5]

Въпреки тези успехи, животът на занаятчиите е изпълнен с много трудности. Засилващата се конкуренция на фабричните стоки стеснява производството на редица занаяти, които постепенно замират, друга част от тях – като сарачество, коларо-железарство, грънчарство и др. продължават да задоволяват местния пазар и успяват да се задържат, а трети да просперират.[6] Трудностите пред занаятчиите произтичат освен от конкуренцията на евтините индустриални стоки, също и от липсата на достатъчно капитали и лесен достъп до кредити, ниското технологично ниво на занаятчийското производство. Проблемите, които стоят пред занаятчиите, пораждат необходимост от обединение. С цел да отстоява професионалните интереси на занаятчийската гилдия, на 16 октомври 1902 г. в Тутракан се създава клон на Промишлено-занаятчийския съюз. Избран е комитет от 7 души и една контролна комисия от трима души. Председател на комитета е Христо Саров, подпредседател Христо Кожухаров, Деньо

Манев – касиер, Ст. Х. Маринов – секретар и членове Нено Димитров, Георги Райчев и Иван Грънчаров. Контролната комисия е в състав Калин Любенов, Стоян Кулев и Д. Тарапанов.[7] За съжаление не е запазена документацията за създаването и работата на занаятчийската организация. Основната част от информацията за нея откриваме в периодичния печат от това време и частично в архивни документи. Косвено потвърждение за съществуването на занаятчийското сдружение виждаме във фотография от 1906 г., на която има надпис „Занаятчийска организация. Общо еснафско сдружение. Тутракан, 1906 г." Първото по-подробно сведение за организацията в пресата е от януари 1907 г. В. „Еснафски защитник" отбелязва, че „Общото еснафско сдружение в Тутракан брои 218 члена и е съставено от 35 занаята. През 1906 г. е имало 14 редовни и 1 извънредно заседание на настоятелството и 2 редовни и 10 извънредни общи събрания. Помирителният съд е имал 4 заседания и е разгледал 10 дела, от които 9 присъди, а 1 помирил, 5 души са издържали изпит за майстор. За 1907 г. е гласуван бюджет на стойност 3880 лв. приход и толкова разход."[8] Върховен орган е Общото събрание, работата му се ръководи от настоятелство, контролна комисия и помирителен съд. За съжаление липсата на протоколната книга и тази за входяща-изходяща кореспонденция не дава достатъчно сведения за организационния живот на сдружението, но явно то успешно изпълнява своите задачи, защото през следващите две години се разраства. От публикуван отчет за 1908 г. е видно, че численият състав на организираните занаятчии е увеличен почти с ⅓ – то наброява 323 души, 200 от които грамотни, няма членове с техническо образование. През годината не е имало стачка в нито една занаятчийска работилница. Издадени са 15 майсторски свидетелства и 11 калфенски книжки. Състоял се е 1 изпит за майстор. Приходът е 505 лв., а разходът 503 лв. Работата на сдружението обаче е спъвана от междуличностни конфликти, които е трябвало да бъдат решени с намесата на Съюзен пратеник в Тутракан. [9]

В защита на своите професионални интереси, през януари 1909 г., занаятчиите от Тутракан протестират против готвената промяна на съществуващия еснафски закон и настояват за по-сериозно покровителство към занаятите от страна на държавата. Протестната

телеграма е подписана от ръководството на Тутраканското общо занаятчийско сдружение: Председател – Г. Райчев, подпредседател – М. х. Маринов, секретар – Христо С. Кожухаров, касиер – Г. Малчев, членове – Григор Г. Чорбаджиев, Иван В. Ковачев.[10]

Всяка година се провежда годишно събрание на Общото занаятчийско сдружение в Тутракан, на което се отчита дейността за изтеклия период и се избира ново ръководство. През юни 1909 г. новото настоятелство е в състав: председател Стефан хаджи Маринчев, подпредседател Стоян Наков, касиер Христо Ив. Саров, секретар М. Мавродинов, съветници Г. Райчев, Калин Любенов, Д. В. Калинов, контролна комисия – К. Арсенов, Е. Томов, П. Нараджиев, комисар Владимир Кр. Стоянов. Помирителен съд – Н. Чорбаджиев, М. Патрашков, П. Стоев, Г. Манчев. Избрани са изпитни комисии по занаятите: сарашки, обущарски, шивашки, коларо-железарски, ковашки, столаро-дюлгерски, бъчварски, хлебарски, бояджийски, кожухарски и тенекеджийски.[11]

Освен чисто професионалните проблеми, които решава Общото занаятчийско сдружение в Тутракан, то заема и активна обществена позиция. Когато през 1906 г. се учредява „Фонд за построяване на театрален салон и читалище" в Тутракан, еснафското сдружение прави първите финансови вноски, заедно с учителското дружество „Братски труд" и музикалното дружество „Гъдулка" – 5000 лв.[12]

Общото занаятчийско сдружение в Тутракан просъществува до 1913 г., когато е разтурено след Междусъюзническата война. След подписването на Букурещкия мирен договор (18 юли 1913) Южна Добруджа, в т. ч. и Тутракан, са окупирани от Румъния, което продължава до септември 1916 г. В периода на чужда окупация изчезват някои от занаятите, като абаджийство, потурджийство и др., защото майсторите се изселват в свободна България. Други занаяти като лодкостроене, дюлгерство и др. продължават да се развиват. Мнозина от майсторите са румънци и турци, има и българи, но те изпитват сериозни затруднения, причинени от румънската власт.[13]

След епичната битка за Тутраканската крепост на 5 и 6 септември 1916 г. Тутракан е освободен и оттук започва победоносния поход на българската армия за освобождаване на Добруджа. Още през 1917 г. майсторите столари, лодкари и др. основават отново занаятчийско сдружение.[14]

След края на Първата световна война и подписването на Ньойския мирен договор (1919) цяла Южна Добруджа, включително и Тутракан са отново под румънска окупация, която продължава до септември 1940 г. През този период водещ е лодкарският занаят, свързан с развитието на риболова, като основен поминък. Практикува се основно от румънци. Българите и турците се препитават главно със земеделие, във връзка с което се развиват редица занаяти, като коларо-железарски, сарашки, дюлгерски, шивашки и др. В Тутракан има четири лодкостроителни работилници на Петре Чориков, Филип Кенанов, Кръстю Тока и Марин Куку, в които освен малки рибарски лодки, се изработват бакове, водни мелници и др. плавателни съдове. Създадени са и 10 мебелно-столарски работилници, между които на Николай Хаджинеделчев Петканов, Марин Дердемецов, Марин Търпанов и др., в които работят около 35 калфи и чираци. Мебелистите-столари са организирани в занаятчийско сдружение „Св. Георги". Сред майсторите колари се отличават Никола Николов (Джансъзов), Димитър Енчев Петков, Иван Костанцалиев, Рачо Ст. Абаджиев и др. Дюлгерството е силно развито. Сред по-известните майстори са Христо Николов, Лалю Петков, Петър Костанцалиев и др. Майстори кожухаро-калпакчии са Парашкев Колев, Тодор Барбов, Петър Ковачев и др. Действат и над 10 работилници на сарачи и опинчари, като на Минчо Кръстев, Ахмед Разградлиев и др., както и грънчари, обущари, чехлари, бакърджии и др.[15] За обучението на занаятчиите има изградено занаятчийско училище, което обхваща дейностите риболов, дърводелство, лодкарство и столарство. Изучават се общообразователни предмети и практика по занаятите.[16]

Съгласно Крайовската спогодба (7 септември 1940 г.) Южна Добруджа отново е върната в границите на България. На 21 септември 1941 г. българските войски са тържествено посрещнати от населението на Тутракан. След 25 години чужда окупация обаче, Южна Добруджа се оказва в крайно трудно икономическо и социално положение. Занаятчийското производство в Южна Добруджа е назад в техническо отношение, в сравнение с нивото на занаятите от старите предели на Царството. Особено лошо е положението на селските занаятчийски работилници, които се отличават с примитивност и лоша техническа организация. Тази констатация придобива особе-

но значение, като се има предвид тясната връзка между земеделието и занаятчийското производство в Добруджа. Особено силно са развити занаятите, които са в непосредствена услуга на земеделието. Най-много работилници има в коларския занаят, седларо-сарашкия, подковаческия, брадваро-коваческия, машинно-монтьорския, направата на веялки, гребла дикани и пр. занаяти, които са от първостепенно значение за модернизирането на местното земеделско производство.[17]

Проблемите се усложняват и от клаузите на Крайовския договор за задължителна размяна на поданици между България и Румъния. Във връзка с това до пролетта на 1941 г. от Тутракан се изселват над 5000 румънци, между които и много рибари и занаятчии лодкострители, столари, коларо-железари и др., а от преселниците от Северна Добруджа няма лодкостроители. Това нанася силен удар върху най-характерния и водещ занаят за Тутраканския край – лодкостроенето.

Въпреки социално-икономическите проблеми в Тутракан, занаятчийството продължава да се развива. Българската власт полага грижи за уреждане положението на занаятчиите от Южна Добруджа. Още през м. февруари 1941 г. е издадена специална наредба за уреждане на положението на всички, които са били занаятчии–майстори, занаятчийски помощници (калфи) и занаятчийски ученици (чираци) до деня на присъединяването – 7 септември 1940 г., както и на принудително изселените от Северна Добруджа и Румъния, и които желаят и занапред да упражняват занаята си. Във връзка с тази наредба Търговско-индустриалните камари и занаятчийските сдружения не събират такси за издаване на свидетелства, при замяната на румънските калфенски книжки, както и за заверка на удостоверения и на стажовете и другите данни в занаятчийските ученически книжки.[18]

В Тутракан, през пролетта на 1941 г., се основава Общото занаятчийско сдружение „Труд и просвета", което има за цел да сплоти и организира занаятчиите, да им помага да преодолеят трудностите след румънската окупация, да отстоява икономическите им интереси, да ги подпомага при снабдяването с материали и суровини и реализиране на готовата продукция, както и финансово, при полу-

чаването на изгодни кредити, да организира обучителни курсове и др. Със заповед № 432 от 25 март 1941 г. на Министерството на търговията, промишлеността и труда е утвърдено ръководното тяло на организацията на занаятчиите в Тутракан, която е в следния състав: Председател е Марин Дянков, секретар – Генчо Чорбаджиев, членове – Никола Чорбаджиев, Димитър Енчев, Тодор Габровски, Минчо Кръстев и Георги Найденов; подгласници – Никола Пенев, Сократ Хараламбиев и Велико Берберов. Надзорен съвет – Иван Енчев, Димитър Ковачев и Стефанка Драганчева; погласници Любен Кантарджиев и Начо Христов.[19] Сдружението има печат, който е кръгъл и с надпис „Общо занаятчийско сдружение „Труд и просвета" Тутракан", в центъра е изобразена ръка, държаща факел, който разпръсква светлина. Патронният празник на сдружението е Димитровден. За първи път той е тържествено отбелязан на 8 ноември 1941 г. Тогава в църквата е осветено знамето на сдружението. След като към шествието на сдружените занаятчии по централните градски улици се присъединяват стотици граждани, то се превръща в общоградски празник, първият след 25 години румънска власт. За кръстник на знамето е поканен кметът на Тутракан Петър Друмев. Занаятчиите са приветствани от общинската власт, от представителя на военната власт и от всички стопански и културни организации в града.[20] Според изложение на сдружението в Тутракан до Областния инспекторат по професиите от 12 ноември 1941 г. става ясно, че първоначално то „наброява 130 факултативни члена, и понеже положението със свидетелствата на занаятчиите все още не е уредено, не може да се определи точно колко биха могли да са членовете на сдружението.[21] Утвърденият бюджет на Тутраканското занаятчийско дружество за 1941 г. е 12 000 лв. за приход и толкова за разход, който обаче е недостатъчен. От бюджетно-приходната книга за периода 1941–1944 г. е видно, че основните пера по прихода са от встъпителни вноски, членски внос, фонд „Труд и радост", дарения и помощи, вечеринки, забави, лотарии, продажба на календари и занаятчийски книжки, абонамент за в. „Занаятчийска дума", продажба на пенсионни занаятчийски марки, глоби от закъснели членове.[22]

Веднага след основаването на занаятчийската организация тя се заема със своите функции. Изпратено е изложение до Комисариата

по снабдяването в Тутракан с искане да се увеличи размера на получаваните суровини от обущари, сарачи и кожаро-опинчари, шивачи, които поради недостиг на суровини и материали бездействат и семействата им живеят изключително бедно.[23] Сдружението съдейства и при пласмента на готовата продукция. На местни шивачи е дадена поръчка за производството на фирменото облекло на полицаите и пожарникарите от околийското управление.[24] Отново с грижа към своите членове, занаятчийското сдружение настоява пред Русенската търговско-индустриална камара майсторските и калфенски изпити да се проведат в Тутракан, а не в Силистра, понеже населението е крайно бедно и затруднено да пътува.[25]

На общо събрание на 3 ноември 1942 г. занаятчиите избират Иван Енчев за представител на гилдията в Тутраканския общински съвет, за да защитава техните интереси пред общинските власти.[26]

Общото занаятчийско сдружение подема инициативата на мострения панаир в Пловдив през 1942 г. Тутракан да се представи като риболовен център – стремежът е да се предизвика интересът на посетителите чрез представянето на рибарски лодки, рибарски мрежи и други риболовни уреди. За тази цел Русенската търговско-индустриална камара дарява 7 000 лв.[27]

Една от важните задачи пред Общото занаятчийско сдружение в Тутракан е да организира, с помощта на държавата, общообразователни и професионални курсове за калфи и чираци, изпити за майстори по различни професии. Още през лятото на 1941 г., под патронажа на Русенската търговско-индустриална камара, се провежда 45-дневен курс по кроячество.[28] На 1 февруари 1942 г. се открива подготвителен курс за огрмотяване и обучение на занаятчийски калфи и чираци, на който са се записали 60 души.[29] През учебната 1942/43 г. се открива практическо девическо занаятчийско училище в Тутракан, което е на издръжка на Женското благотворително дружество.[30] От ноември 1943 г., със съдействието на Стопанската камара – Русе, в Тутракан е открит общообразователен курс към Допълнителното занаятчийско училище, което цели „покрай специалната работа – общо образование – отстраняване следите от румънското влияние през робството и пълно приобщаване на занаятчийските младежи към българската държава и власт".[31]

Ролята на занаятчийското сдружение в Тутракан се потвърждава и от доклад до Общия съюз на българските занаятчии от 16 февруари 1943 г., според който от 296 занаятчии в гр. Тутракан 251 са организирани, както и всичките 18 полузанаятчии.[32] Според таблица-сведение за наличните занаятчийски работилници по браншове в Тутраканска административна околия през 1943 г. се практикуват 37 занаята, а броят на занаятчийските работилници в град Тутракан и селата е следният: коларски – 14 в града, 80 в селата; кроячески – 36 в града, 46 в селата; обущарски – 22 в града, 19 в селата; бръснарофризьорски – 11 в града, 31 в селата; бъчварски – 4 в града, 12 в селата; медникарски – 12 в града, 1 в селата; седларо-сарашки – 11 в града, 16 в селата; калпакчийски-кожухарски – 10 в града, 30 в селата; абаджийски – 1 в града; брадваро-ковачески – 1 в града; газирани напитки – 2 в града, 4 в селата; готварски – 21 в града, 1 в селата, грънчарски – 2 в града, 4 в селата; дървена покривна конструкция – 1 в селата; електромонтьорски – 1 в града; златарски – 2 в града; калайджийски – 3 в града, 1 в селата; кожаро-опинчарски – 10 в града, 1 в селата; лодкостроители – 1 в града; машино-плетачески – 5 в града, 10 в селата; машино-монтьорски – 1 в града; машино-шлосерски – 1 в града; месарски – 5 в града; мебелно-столарски – 1 в града, 19 в селата; печатарски – 2 в града; подковачески – 7 в града, 9 в селата; сладкарски – 3 в града, 1 в селата; мебелно и строително столарство – 5 в града; строително бояджийство – 3 в града; строително-столарски – 4 в града, 3 в селата; тенекеджийски – 3 в града; тухларо-керемидчийски – 1 в града, 3 в селата; фотографски – 2 в града; хлебарски – 7 в града; часовникарски – 2 в града; шапкарки на женски шапки – 1 в града.[33]

С дълбоките обществено-икономически промени в българското общество след 9 септември 1944 г., настъпват сериозни промени и в организирането на занаятчиите, като се следват идеите за кооперирane на дребните занаятчии в едри кооперации. В града към 1948 г. има образувани 5 трудови занаятчийски производителни кооперации, в които членуват 45 майстори, от тях 21 са и към сдружението. Тутраканското общо занаятчийско сдружение през 1948 г. има 477 члена. Дори и в трудните и превратни години след 1944 г. сдружението продължава да действа в интерес на своите членове, което личи

от отчетен доклад на ръководството на сдружението от февруари 1948 г., според който „ръководството вместо да издигне просветното и културно ниво на нашите занаятчии към преходното време за кооперииране и строежа на социализма в нашата страна, ние отворихме вратите на нашето сдружение като на някоя бакалница, борехме се в разпределителните комитети в комисарството по разпределение на материали и то, за да задоволяваме апетитите на нашите занаятчии, с което спирахме трансформацията на занаятчийството от частния сектор към кооперииране, като с това увреждахме провеждането на правителствената политика на ОФ."[34]

След Освобождението обединението на занаятчиите в Тутракан и изграждането и функционирането на Общото занаятчийско сдружение спомага за успешното развитие на занаятите в новите икономически условия и занаятчийството устойчиво остава един от основните поминъци на населението от Тутракан и района.

Бележки

[1] Тодоров, П. Икономическият живот на Добруджа (1878–1940). В: Добруджа, № 13, 1996, с. 228–229.

[2] Змеев, Р. Тутракан. С., 1987, с. 59.

[3] Резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., кн. 1, С., 1905, с. 809.

[4] Змеев, Р. Цит. съч., с. 59–60.

[5] Йорданов, Е. Просветното дело в Тутраканско 1821–1940, 1993, с. 44–45.

[6] Тодоров, П. Цит. съч., с. 229.

[7] В. Бранител, Тутракан, № 3, 24 октомври 1902.

[8] В. Еснафски защитник, № 4, 9 февруари 1907

[9] В. Занаятчийски глас, № 13, 9 януари 1909.

[10] Пак там, № 15, 23 януари 1909.

[11] Пак там, № 31, 12 юни 1909.

[12] Змеев, Р. Цит. съч., с. 86.

[13] Змеев, Р. Занаятите в Тутракан, (Тутракан), б. г. НА-ИМ-Т-н 04–2–19, с. 3.

[14] Пак там, с. 4.

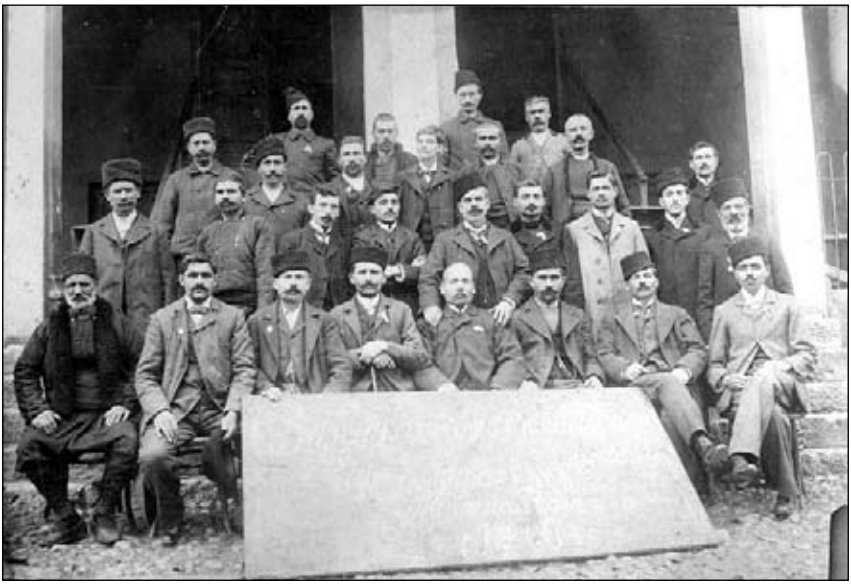
[15] Пак там, с. 4–5.

[16] ТДА-Русе, ф. 8 к, оп. 6, а. е. 394, л. 67.

[17] ТДА-Силистра, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 10, л. 33.
[18] Пак там, а. е. 6, л. 123.
[19] Пак там, а. е. 6, л. 152.
[20] Пак там, а. е. 7, л. 23.
[21] Пак там, л. 22.
[22] Пак там, а. е. 3, л. 1–200.
[23] Пак там, а. е. 6, л. 86.; а. е. 11, л. 99.
[24] Пак там, а. е. 13, л. 39.
[25] Пак там, а. е. 7, л. 22.
[26] Пак там, а. е. 8, л. 23.
[27] Пак там, а. е. 10, л. 32
[28] Пак там, а. е. 7, л. 64.
[29] Пак там, а. е. 10, л. 7.
[30] Пак там, а. е. 9, л. 26.
[31] Пак там, а. е. 11 л. 156.
[32] Пак там, л. 18
[33] Пак там, л. 157.
[34] Пак там, а. е. 13, л. 91.

Обр. 1. Тутракан в началото на XX в.

Обр. 2. Занаятчийско сдружение в Тутракан 1906

Обр. 3. Бакърджийска работилница в Тутракан, 20-те години на XX в.

Обр. 4. Бакърджийска работилница в Тутраканн, 1925

Обр. 5 - Млад сарач от Тутракан пред дюкяна си

Обр. 6. Грънчарската работилница на Христо Стоянов, 1928 г.

Обр. 7. Майстор-лодкостроителя Ангел Чориков

Обр. 8. Курс по обущарство в Тутракан, 1942 г.

Обр. 9. Ученици от практическото занаятчийско училище

Обр. 10. Обучение на деца да правят лодки – 1936 г.

Обр. 11. Общ изглед от Тутракан, 21.09.1943 г.

ЗАНАЯТИТЕ В СИЛИСТРА И ОКОЛИЯТА – СРЕДАТА НА XX в. (1940–1960 г.)

Нина Богданова

В историята на град Силистра и околията периодът 1940–1960 г. е наситен с политически събития, които променят осезателно живота на населението тук. Освобождението на Южна Добруджа от румънската окупация през есента на 1940 г. и присъединяването ѝ към България дава възможност през следващите три-четири години тя да се устрои по българските закони и да започне промяна на икономическото състояние и на селищата от силистренския район. Този процес е прекъснат от следващото политическо събитие през м. септември 1944 г., когато се установява Отечественофронтовската власт в България и се поема по пътя на социалистическото държавно управление. Тези обрати дават отражение върху социално икономическото състояние на населението от посочения район на крайдунавска Добруджа.

Целта на настоящото съобщение е да се разгледа съдбата на занаятчийството като възможност за препитание на населението от Силистра и селищата на прилежащата му околия през период 1940–1960 г.

Посочените по-горе политически промени довеждат както до развитие на занаятите, така и на техния упадък до края на 50-те години на 20 в., особено чрез създаването на социалистическите кооперации и ликвидирането на частната собственост в България.[1]

През разглеждания период Силистра е малък град, а околията му е предимно със земеделски характер. В началото на 40-те години той е с 16 142 жители[2], като основното препитание на населението му е занаятчийството и отчасти земеделието. Занаятчийството тук

има стари традиции[3], което спомага хората със занаяти от града и околията да създадат още на 27 октомври 1940 г. Общо занаятчийско сдружение[4]. Неговите цели са: да се защитят професионалните интересите на занаятчиите, снабдяването им с необходимите материали за производство, както и да се подпомогне тяхното коопериране по браншове. За председател на Общото занаятчийско сдружение в гр. Силистра и околията е избран Ангел Георгиев Цонев, а за секретар – Петър Иванов Невцов – шапкар по професия.[5]

Организационното укрепване на създаденото сдружение на занаятчиите довежда през следващата година до изграждането на 19 браншови организации, които обединяват близки професии.[6] Архивните данни показват, че през периода 1940–1942 г. се практикуват в Силистра и региона 40 занаята, които през следващите 5–6 години достигат до 61 вида.[7] Освен традиционните занаяти: грънчарство, бъчварство, златарство, медникарство, калайджийство, кожухарство, мутафчийство, сарачество, обущарство, опинчарство, хлебарство, тенекеджиистово, писарство, шивачество, дърводелство, и др.[8] намират своята практика и нужда занаяти като: електромонтьорство, железарство, машинно шлосерство, автомонтьорство, часовникарство, коларо-железарство, и др. необходими за новите условия на живот.[9]

В гр. Силистра през 1943–1944 г. броят на занаятчиите е 560, а по селата те са 543. Това показва, че се използват различните занаяти както в града така и по селищата на Силистренско. По възраст те се разпределят така: Виж таблица 1.[10]

До 20 г.	От 20–30 г.	От 30–40 г.	От 40–50 г.	От 50–60г.	Над 60 г.	Общо
32	303	418	196	15	49	1103

Фактите показват, че най-многобройна е групата на занаятчиите със стаж от 10 до 20 години. Те са 410 души следвани от занаятчии, които практикуват занаята си над 20 години.[11]

По етническа принадлежност в периода 1942–1945 г. те са: в гр. Силистра с български произход – 484 души, турци – 53, арменци – 13 и евреи – 12.[12]

От 1942 г. до 1945 г. Русенската търговска индустриална камара съвместно със силистренското Общо занаятчийско сдружение от-

криват безплатни общообразователни занаятчийски курсове. Отваря врати Промишленото училище за подготовка на дърводелци и мебелисти.

Първата крачка на българската държава за подпомагане на занаятчиите в гр. Силистра и околията през периода 1940–1944 г. е уреждането както на материали за тяхното производство, така и отпускането на кредити за субсидиране на дейността им, което става чрез Българската земеделска и кооперативна банка.[13] Урежда се въпросът и с легализиране на румънските занаятчийски свидетелства, издавани от румънските власти. Организирано е провеждането и на калфенски изпити. За целта Русенската търговска индустриална камара подготвя специални комисии, съставени от най-добрите майстори занаятчии в гр. Силистра. Съставени са 41 изпитни комисии по различните занаяти, които се практикуват в града и селата.[14] Това дава възможност голяма част от занаятчиите да получат документи, за да си практикуват законно занаята.

Ако разгледаме групите занаяти, практикувани в селата на силистренска околия, се забелязва, че най-много са коларо-железарските работилници – 55 с 84 работника, бръснарските работилници са 19, с 21 работника, шивашките – 49 с 54 работника, бъчварските работилници са 19 с 21 работника. След тях се нареждат машинните плетачи, строителните дърводелци, сарачите, обущарите и кожухарите.[15]

В гр. Силистра най-голям е броят на обущарите и шивачите на мъжки дрехи – 105 души. Характерни само за града са следните занаяти: шапкари, машинни монтьори, водопроводчици, радио монтьори, ремонт на автоматични писалки, шивачи на долно мъжко и дамско бельо, мутафчиите, златарите, кладенчарите, фирмописците, писарите и производителите на изкуствен лед.[16]

В някои от по-големите села на околията и техните общини броят на занаятчиите е доста голям. Така например в с. Алфатар и прилежащите му села Генерал Попово и Васил Левски до 1944 г. има 102 занаятчии, като най-многобройна е групата на коларо-железарите.[17] Занаятите са основно средство за препитание на хората в града, докато по селата те се използват успоредно със земеделието, което е основния поминък на населението там. Архивните данни обаче по-

казват, че и по селата има занаятчии, които работят само занаята си без да се занимават основно със земеделие.[18]

През 1941 г. Главната дирекция на труда – гр. София взема решение за определяне на трудовите размери на минималната надница на работниците-шивачи в България.[19] Страната е разделена на три района. Силистра попада в трети район, за който при изработването на мъжко облекло е определено първият калфа да получава 75 лв., а вторият – 55 лв. Докато първият помощник-шивач взема 50 лв., то на чирака се плаща 20 лв., а работникът, който изработва жилетка и панталон, за всяка посочена дреха взема по 40 лв. Същите надници са определени и за изработването на дамските облекла.[20]

Съвсем други са възнагражденията на шивачите през 1945 г. Например за изработването на един костюм на работника са необходими 6 дни. Поради инфлационния фактор за ушиване на сако се заплаща 900 лв., същата сума е предвидена по отделно за изработката на панталон и жилетка – т.е. 1800 лв. В този случай майсторът, който също участва в изработването на костюма с кроене и проба, получава 1200 лв. или общо при завършване на костюма се заплаща 3000 лв. За ушиване на връхна дреха, каквато е балтонът, шивачите получават 2100 лв.[21] Аналогични са стойностите на надниците през 1947 година при изработката на обувки и плетени артикули. Например за изработката на чифт мъжки обувки се дава надница от 2020 лв., за дамските – 1460 лв., а за детските – 1210 лв.[22] За трикотажните изделия като жилетка с ръкави надницата е 600 лв., пуловер без ръкави – 450 лв., дамска рокля – 1200 лв., а за детски жакетчета по 300 лв.[23] Всички тези данни показват, че през посочения период занаятчиите успяват да се препитават от доходите си, макар че покупателната способност на населението в следвоенните години не е голяма.

В първата половина на 40-те години на 20 в. занаятите в града и селата на силистренска околия се развиват добре, въпреки трудните военните години, липсата на материали и пазари, както и навлизането на фабричните стоки в бита на хората те си остават едно от основните средства на доходи за населението тук.

През есента на 1944 г. Отечественият фронт в гр. Силистра подменя старото ръководство на занаятчийското сдружение със свои

хора[24], което е началото на новите промени, които настъпват в занаятчийското съсловие през следващото десетилетие.

В създадения Околийски комитет на занаятчиите през 1945 г. се записват 1310 членове, които се обединяват в 22 браншови организации.[25]

Периодът 1947–1949 г. се характеризира със спад на членската маса на занаятчийското сдружение като през 1948 г. те намаляват до 588 члена.[26] Тази тенденция продължава и през следващите години. Тя е в резултат на политиката на Българската работническа партия (комунисти), БРП (к) за кооперирането на занаятчиите и борбата срещу частното занаятчийство. В новоизлезлия Закон за одобрение на народно-стопанския план за 1947–1948 г. се посочва: „Забранява се откриването на занаятчийски, полу-занаятчийски и такива за свободна стопанска дейност работилници без доказана необходимост и без разрешение на Министерството на комуналното стопанство и благоустройство."[27] Целта на закона е да се трансформират частните занаятчийски работилници в Трудово-производителни кооперации и да се наложи плановост в производството на отделните артикули, произвеждани от занаятчиите. Въвеждат се и редица бюрократични изисквания, за да не могат занаятчиите да откриват свои работилници, а да постъпват като специалисти в кооперациите. Например за откриване на частно занаятчийско заведение в селището, където живеят, желаещите подават молба до местния Народен съвет в случая до Околийския народен съвет – Силистра, като се прилага и удостоверение от занаятчийското сдружение, с което се потвърждава, че молителят е правоспособен майстор. Освен това се изисква внасянето на задължителна такса от 1080 лв. Издаването на занаятчийски ученически книжки и други документи за практикуването на занаят става само от народните съвети.[28] В края на 1948 г. в частните занаятчийски работилници на града работят 525 души.[29] Архивните данни показват, че в началото на 50-те години на 20 в. в гр. Силистра и околията има само 180 частни занаятчии, като една част от тях са инвалиди или с тежки заболявания. Възрастовата граница се движи между 40 и 70 години.[30]

Още от началото на 1947 г. започва тенденция към ограничаване на частното занаятчийство. Стремежът на властта е да се от-

криват такива производства в кооперативния сектор, с което да се отнема инициативата на частните занаятчии да произвеждат определени стоки и услуги. В доклад на „Местна индустрия и занаяти" при Околийския народен съвет – Силистра за периода 1953–1955 г. се отчита, че, „… В резултата на провежданите от Партията и Правителството мероприятия, болшинството от частните занаятчии се включиха в тях или към Околийския промкомбинат." В доклада се констатира, че ако през 1949–1950 г. занаятчиите в околията са 1132, то през 1953 г. те остават 609, а към м. декември 1955 г. в града има само 145, а по селата 178 занаятчии.[31]

В градските кооперации се извършват най-различни дейности за производство на дрехи, обувки и ремонти. По този начин се изземва работата на частните занаятчии, а по селата се разкриват подобни работилници към ТКЗС. Към Промкомбината в гр. Силистра през 1956–1957 г. има следните работилници: за металообработване, дървообработване, за добив на строителни материали, текстилна, шивашка, обувна, тенекеджийска, хранително-вкусова, содолимонадена, мелнична, за производство на тухли и керемиди, разкрит е и мутафчийски цех.[32]

В приложението на Наредба № 0-1-1244/03.03.1954 г. на Министерския съвет е посочена номенклатурата на занаятите, които могат да се упражняват частно.[33] Въпреки всички мерки за ограничаване на частното занаятчийство в гр. Силистра и селата през 1953 г. се практикуват самостоятелно 41 занаята, като в града има 147 занаятчии между 30–70 годишна възраст, а по селата те са 266. Към частните занаятчии се прилагат строги мерки както по отношение качеството на произведените стоки, така и за спазване на спуснатите ценоразписи.

Върху стагнацията на занаятите в града и селата влияние оказват и миграционните вълни от селата към града с развиването на едрата промишленост, както и изселването по същата причина на хора от Силистра към по големите градове на държавата. Тази миграционна вълна е в резултата на политическите и икономически промени, които настъпват през разглеждания период. Например от 1940–1942 г. от гр. Силистра се изселват 1400 жители, а през 1946 г. 1200 души, като през следващите няколко години те спадат от 300 до 500 души.[34]

Това оказва негативно влияние върху занаятчийството в района. Много от занаятите в Силистра и околията не се практикуват и постепенно отмират поради навлизането през следващите десетилетия на промишлени стоки. Замират занаяти като: грънчарството, мутафчийство, опинчарство, производство на гребени и бърда, духала за ковачеството, щамповане на платове, сарачество, шапкарство, даракчийство, производство на ръчни земеделски уреди.

От гореизложените данни стигаме до извода, че занаятчийството е един от основните поминъци на населението от гр. Силистра и селата на околията през периода 1940–1960 г. и то изиграва важна роля върху социално-икономическото развитие на района.

Замирането и унищожаването на занаятите през 50-те години на 20 в. в Силистренска околия лишава много хора от препитание добито от тяхната лична инициатива, и лишава следващите поколения от приемствеността на занаята, предаван от баща на дете.

Бележки

[1] **Занов, Ив**. Ликвидиране на частните занаяти в Силистренско (1948–1954). В: Майски научни четения в Силистра, 10–12 май 2000г., Силистра, с. 112.

[2] ДА- Силистра, ф. 2, оп. 1, а. е. 9, л. 37.

[3] **Липчев, Р**. Възрожденска Силистра, Силистра, 2004, с. 179–180.

[4] ДА- Силистра, ф. 28, оп. 1, а. е. 2, л. 1.

[5] **Там**, а. е. 9, л. 1.

[6] **Там,** а. е. 2, л. 59–60.

[7] **Там**, л. 43; а. е. 10, л. 1.

[8] **Там,** ф. 413, оп. 67, а. е. 5, л. 296.

[9] **Там**, ф. 28, оп. 1, а. е. 10, л. 1.

[10] **Там**, а. е. 13, л. 1.

[11] **Там.**

[12] **Там,** а. е. 20, л. 1.

[13] **Там,** а. е. 10, л. 1.

[14] **Там**, а. е 2, л. 1

[15] **Там**, л 43.

[16] **Там**, ф. 413, оп. 67, а. е. 5, л. 296.

[17] **Там,** ф.28, оп. 1, а. е. 17, л. 2.

[18] **Там**, а. е. 29, л. 1–125.

[19] ДВ, № 284 от16 декември 1940.

[20] ДА- Силистра, ф. 28, оп. 1, а. е. 7, л. 4.

[21] **Там,** а. е 11, л. 1

[22] **Там**, а. е. 16, л. 22.

[23] **Там**, л. 21.

[24] **Там,** а. е. 1, л. 5.

[25] **Там,** а. е. 9, л.50.

[26] **Там,** а. е. 16, л. 13.

[27] **Там**, ф. 413, оп. 67, а. е. 5, л. 210.

[28] **Там,** оп. 63, а. е. 1, л. 148

[29] **Там**, оп. 67а. е. 6, л. 07.

[30] **Там**, а. е. 5, л. 292–269.

[31] **Там,** а. е. 6, л. 119.

[32] **Там,** л. 47,137.

[33] Известия на Президиума на Народното събрание,№ 29, 9 април 1954 г.

[34] Да-Силистра, ф. 413, оп. 7, а. е.5, л. 19.

РЕКЛАМАТА – СВИДЕТЕЛСТВО ЗА ЗАНАЯТИТЕ В ЕЛХОВО (в-к "Пробуждане", първата половина на XX век)

Димитрийка Стоянова

Вестник "Пробуждане" започва да излиза в Елхово през 1912 г. със задачата да работи "за икономическото и културно повдигане на Елхово и района му". Трите последователни войни – Балканска, Междусъюзническа и Първа световна спират издаването му до 1925 г., когато той започва да излиза отново, за да продължи да "… ратува за култура, просвета и икономическо повдигане на нашия почти забравен и изоставен край…" (15.12.1925 г.). Вестникът се издавал до 1943 г. в печатницата на елховския общественик Захари Василев, станал впоследствие и негов редактор. Последвали го синът му Васил Захариев, а по-късно и внукът му Николай Захариев. Наследниците на последния предадоха в Етнографско-археологически музей – Елхово запазените, макар и непълни, течения на вестника, не само за да бъдат съхранени, но и да служат като източник на информация за различните аспекти на живота в града и неговата околия през първата половина на миналия век.[1]

На страниците на вестника често се публикували рекламни материали, които предоставят информация за някои от развитите в Елхово занаяти в периода на издаването му. Срещат се реклами, написани в стихотворна форма, като диалог, или придружени от илюстрация, но повечето са стандартни, отпечатани в каре, оформено по различни начини. Обикновено започват с кратка, но привличаща вниманието фраза като напр.: "Важно", "Внимание", "Запомни" и др. Съдържанието им изразява уважение към потенциалните клиенти, а в края най-често присъства фразата "С почитание", следвана от

името на поръчителя. Целта на настоящото изследване е на базата на тези материали, без претенции за изчерпателност, да посочи някои от развитите в Елхово занаяти в периода 20-те, 30-те и началото на 40-те години на XX-ти век.

В началото на века, в стопанско отношение, градът все още имал земеделски облик, като само малка част от жителите му практикували, наред със земеделието и скотовъдството, и някои занаяти, свързани главно с тези поминъци. 20-те години са време, в което Елхово се разраства и все повече придобива облика на един неголям провинциален град, който, освен географски, е и административен център на една голяма околия, включваща около 60 селища с многохилядно население. От развитите в него през този период занаяти обущарството е сред най-рекламираните във в. "Пробуждане". В брой 22 от 29 януари 1926 г. е оформен блок от реклами. Сред тях е и тази за модерната обущарница на Петко Недев, който изработвал по поръчка здрави и елегантни дамски, мъжки и детски обувки на "…най-низки цени". В бр. 55 от 28.12.1926 г. е поместена реклама за новата обущарска работилница на Милю Колев. В нея се предлагали "…разни стилове мъжки, дамски и детски обувки по вкуса на клиентите", но също така се извършвали и поправки. Известен представител на обущарския занаят в града бил Михаил Модов. Рекламата му, поместена в бр. 58 от 5.02.1927 г., пояснява, че обущата, които изработва, са от първокачествен материал и са на най-ниски цени. Освен по поръчка, той предлагал и готови обувки, с които разполагал на склад, нещо, което са можели да си позволят по заможните майстори-обущари. Такъв станал и вече споменатият по-горе Петко Недев, който, според реклама в бр. 62 от 5 март 1927 г., също предлагал "голям избор на нови обуща (саморъчна изработка) при това на износни цени".

Понякога се практикувало сродни занаятчии да се обединяват и по този начин да се разшири асортиментът на предлаганите в съответната работилница услуги. На този принцип явно е била създадена строително-столарската работилница на Костадин Чалъков и Станчо Текев, за която ни информира реклама в бр. 135 от 20.07.1929 г. В нея те изработвали "…всякакви дограми за постройки…", както и "…разни мебели". Скоро обаче майсторите развалили съдружието

си и всеки открил собствена работилница, като Станчо Текев наре-къл своята " Естетика" (бр. 144 от 27.10. същата година). В нея се из-работвали не само мебели за дома, но и чинове, черни дъски и други училищни помагала.

Реклама в бр. 60 на вестника от 20.02.1927 г. ни дава информа-ция едновременно за няколко занаята. Тя е адресирана към бакалите и халваджиите, на които, във връзка с предстоящите Заговезни, се напомня да не забравят да посетят новата шекерджийница на Не-сим Леви, намираща се до обущарницата на Иван Петков, за да на-мерят разни халви и бонбони, които се работят в Елхово, при това са на изгодни цени. През есента на същата година, след съответна модернизация, тя вече се наричала "Малина" (бр. 81 от 18 септем-ври) и предлагала "…карамели и бонбони. Мента и пенир шекер. Локум "Рахат" и "Кристал". Шоколади и бисквити." През лятото на 1928 г. сладкарница открил друг представител на сладкарския бранш в града – Моню Чиликов, в която според рекламата в бр. 103 от 01.06.1928 г. се поднасяли винаги пресни сладкиши, сладолед, сироп, чисто кафе. Към всичко това се прибавяла една нова екстра: "Редов-но свири отличен грамофон".

Други занаяти през 20-те години на XX век в Елхово, за които ни дават сведения рекламните материали от местния в. "Пробуждане", са ханджийството и хотелиерството. В бр. 92 от 4 януари 1928 г. рус-накът Петър Брюхно уведомява клиентите си за това, че е устроил хан, в който те ще намерят както най-големи удобства за себе си, така и място за своя добитък. Реклама в бр. 22 от 1926 г. пък информира за издигащия се в самия център на града модерен за времето си хо-тел "Зора". Към него имало и гостилница, която разполагала с прясно балканско вино и други напитки. В началото на 1928 г. в центъра на Елхово се появил още един хотел – "България" със собственик Илчо Русоманов. (бр. 96 от 29.02.) Към хотела имало кръчмарница и гостилница, в които прислугата била акуратна, а чистотата – при-лична. Месец по-късно броят на хотелите в града се увеличава с още един – "Тракия", открит от братя Бакалови. (бр. 97 от 16.03.1928 г.) Рекламата подчертава, че хотелът е "…мобелиран с пружинени лег-ла, нови постилки и дебели завивки.". Към него имало и ресторант с гостилница. Година по-късно е ремонтиран основно и "комфортно

мобелиран", а добре обзаведената гостилница се ръководела от майстор-специалист. (бр. 132 от 8.06.1929 г.)

В този период в Елхово е развито и гостилничарството. Бай Иван Чирпанлията, "притежател на много похвали по готварство от разни ресторанти и военни клубове". (бр. 87 от 15 ноември 1927 г.), е един от представителите на този бранш. Публикуваната реклама информира гражданите и гостите на града, че в центъра е открита "Нова икономическа гостилница", в която на потенциалните клиенти се предлагат пресни и вкусни ястия, а сутрин се поднасяла казанлъшка пача и цариградска шкембе чорба. Често собственикът на гостилницата вместо стандартната реклама използвал друг, по-оригинален и привличащ вниманието начин за популяризиране на своето заведение. Той е в стихотворна форма. Позволявам си да цитирам само откъс от една от няколкото негови "поетични" творби (бр. 97 от 1928 г.):

"…Който посещава Бай Ивана готвача
вярно си решава стомашната задача!
Там който се храни доволен остава
и интереса си брани – това да не забравя.
Неговите закуски и хубави напитки,
зачервяват бузки на клиенти всички!"

През 20-те години на миналия век в града развитие бележи и ресторантьорството. Реклама в бр. 81 от 18.09.1927 г. е адресирана към всички любители на хубавото и приятното, които се призовават да посетят новооткрития модерен ресторант "Брашнаров", в който обстановката е разкошна, чистотата – образцова, а прислугата – най-акуратна." Два месеца по-късно (бр. 87 от 15.11.), "…в желанието си да даде възможност на всички, които обичат хубавото и чистото, да посещават ресторанта…" се намаляват цените на предлаганите ястия. В началото на 1928 г. към ресторанта се урежда първостепенно кафене, където на посетителите се поднасяло чисто, фино кафе, както и "елегантно мобелиран хотел", където да се чустват по-добре и от дома си. Хотелът, ресторантът и кафенето са били разположени в центъра на града и са носели общото име "Сплендит" (бр. 92 от 4.01.1928 г.). Сградата била твърде представителна за времето си, впечатлявала с външния си облик и затова собственикът ѝ със за-

служено самочувствие приканвал жителите и гостите на града: "Посещавайте "Сплендит", който е гордостта за Елхово." Бр. 104 на вестника от същата 1928 г. съобщава за една новост, която се предлагала в обслужването, а именно, че в ресторанта е инсталирана отлична помпа за точене на бира и така посетителите ще могат да се разхлаждат през летния сезон с наистина студена бира. Специално за мастикаджиите бил доставен старозагорски екстра спирт.

В следващия период – 30-те години на XX век, рекламните материали на страниците на в. "Пробуждане" са свързани най-често с обущарството, кожарството, кожухарството шивачеството, строителното и мебелното столарство, хлебарството, сладкарството, ханджийството, хотелиерството и др. Явно те продължавали да бъдат сред най- развитите занаяти в града. В бр. 9 от 6 април 1932 г. реклама от първа страница привлича вниманието с началото си: "Важно за елегантния свят!", след което следва информация за модерната обущарница "Рекорд" на Димитър Дживизов, която за Великденските празници е заредена с всички видове кожи и приема поръчки за "… всички видове обувки, които по фината им изработка, модерност и солидност са в състояние да задоволят и най-изтънчения вкус". Обущарницата разполагала и с голямо разнообразие от готови изделия, като при по-голяма покупка се правела специална отстъпка.

Проявявайки уважение към клиентите си, майсторите използвали страниците на вестника, за да ги уведомят своевременно за направени новости или промени. Т. напр. в рекламата си в броя от 17.12.1932 г. обущарят Петко Недев информира за преместване на работилницата му, като допълва, че не само приема поръчки, но продава и разни видове готови обуща на най-ниски цени.

За модерната обущарница на Михаил Модов съобщава реклама в бр. 6 от 15 април 1933 г. Сред майсторите-обущари били още Милю Колев (бр. 70 от 7 април 1937 г.), собственикът на обущарница "Читалово" Георги Толев (бр. 79 от 27.10.1937 г.), Петър Караколев, който в рекламата си подчертава, че в желанието си да задоволи и най-изтънчения вкус на клиентите си е ангажирал в работилницата си само работници с добра подготовка и дългогодишна практика (бр. 96 от 26.09.1938 г.). Обущарницата на Къню Тодоров и Жейно Русев се на-

ричала "Рекорд" (бр. 101 от 6.01.1939 г.) и освен обувки, шушони и галоши, предлагала също и ботушки, полуботушки и др.

В реклама в бр. 43 от 23.10.1935 г. представителят на кожухарския бранш в града Георги Хаджиев предлага на потенциалните си клиенти голямо разнообразие, както на изходния материал, така и на готовите изделия. "Изработка елегантна и акуратна. Цени най-износни." уверява рекламният материал. В бр. 79 от 27.10.1937 г. пък собственикът на кожухарската работилница Георги Иванов уведомява клиентите си, че тя се намира вече до хотел "Зора" и разполага с готови изделия, но приема и поръчки дори и за детски палтенца от бели и тапирни кожи.

През 30-те години на миналия век сред развитите занаяти в града е и шивачеството. Бр. 20 от 7.11.1933 г. публикува реклама, в която майсторът-шивач Иван Иванов съобщава на клиентите си, че приема поръчки за костюми, балтони и ученически шинели. В самия център на града била разположена модерната шивачница "Швейцария" на Николай Върбанов (бр. 28 от 3.04.1934 г.). За нова шивачница, открита през 1937 г. от майстор Тодор Георгиев съобщава бр. 79 от 27.10. Рекламата изрично посочва, че облеклата в нея се изработват от дипломиран майстор, а клиентите се ползват от безплатно гладене на костюмите им.

Както и при другите занаяти, и тук конкуренцията провокирала творческото въображение и подтиквала всеки майстор, държащ да запази и увеличи клиентелата си, да разширява диапазона на извършваните от него услуги. Рекламите много точно отразяват този процес. В бр. 85 от 14.03.1938 г. посоченият вече по-горе представител на шивашкия бранш в града Тодор Георгиев известява почитаемите си клиенти, че наред с предлагането на най-новите модели и прецизната работа вече изпълнява поръчки и на дългосрочно изплащане. Няколко месеца по-късно в бр. 98 от 10.11. той съобщава, че разполага не само с нови десени платове, но и с най- новите модни журнали. Всички те са на разположение на клиентите. От реклама в бр. 97 от 1938 г. пък научаваме, че вече шивашкото ателие "Швейцария" предлага обновен и много по-голям асортимент на изработваните облекла, като напр. английски фасон шуби, дори и свещенически раса. През лятото на 1939 г. майсторът-шивач Христо Ангелов

открил самостоятелна шивашка работилница, в която според рекламата в бр. 109 от 14 юни не само изработвал костюми "… по найнови журнали и на износни цени", но също така приемал "…поръчки за изработване на всички видове селско облекло (потури, аджамки, елечета, аби и др.)", услуга, насочена главно към потенциалните клиенти от многолюдните в този период села на тогавашната Елховска околия.

През разглеждания период в града работели и няколко работилници, свързани със строителството и мебелното обзавеждане. През април 1932 г. била открита строително-столарска работилница "Лукс", в която се изработвали всички видове дограми, както и различни мебели – гардероби, скринове, шкафове и др. От 1 май 1935 г. в града заработила и модерна мебелно-строително столарска работилница, която изпълнявала поръчки за "…всички видове мебели и бяла работа на износни цени" (бр. 37 от 16.05.1935 г.). През есента на 1937 г. Иван Ковачев открил в Елхово машинно-столарската работилница "Сух бряст" (бр. 79 от 27.10.1937 г.). Това бил и материалът, от който се изработвали предлаганите изделия – дограма и луксозна мебел. За строително-столарската работилница на Димитър Иванов съобщава бр. 85 на вестника от 14.03.1938 г.

Рекламите във вестника информират и за развитието на хлебарството, сладкарството и ресторантьорството в Елхово през 30-те години на XX век. В бр. 43 от 1935 г. майстор Митко Чалъков известява на всички, че в неговата фурна, при образцова чистота и винаги с прясно масло се приготвят банички, сиренки и кифли. Тодор Йовчев бил представител пък на сладкарския бранш (бр. 63 от 29.10.1936 г.). Той притежавал сладкарница, млекарница и бозаджийница, а предлаганата хубава боза, според рекламата, не отстъпвала в нищо на софийската.

За модерната работилница за захарни изделия на Алберт Камхи научаваме от бр. 70 от 7.04.1937 г. Модерна баничарница и хлебарница открил и Иван Кеворков (бр. 97 от 16.10.1938 г.). Фурната му не само изработвала доброкачествен хляб и пресни закуски, но и приемала за печене сладкиши, гювечи и др.

Нов ресторант със сладкарница и кафене открил в града през 1935 г. представителят на сладкарския бранш Моню Чиликов (бр. 36

от 24.04.). Той предлагал приятна почивка и забава, ястията в ресторанта се приготвяли от небезизвестния бай Иван Чирпанлията, а всяка вечер в него можело да се слуша музика от цял свят от свирещия радиоапарат "Филипс". Кафе сладкарница и ресторант отворил и друг представител на бранша Нено Христов (бр. 79 от 27.10.1937 г.). В ресторанта наред с всичко друго се предлагали и хубави сунгурларски вина. В началото на 1939 г. Бай Иван Чирпанлията наредил в салона на хотел "Сплендид" собствен ресторант, в който, продължавайки традицията, предлагал прочутата цариградска шкембе чорба и казанлъшка пача (бр. 101 от 6.01.1939 г.)

През 30-те години продължават развитието си занаяти като ханджийството и хотелиерството. Паскал Арнаудов открил питиепродавница и хан "Тунджа" на 1 септември 1931 г. (бр. 18 от 5.09.1931 г.), а през следващата 1932 г. врати отворил и хан "Чал Баба" на Руси Панев (бр. 2 от 1 януари 1932 г.). Спането на "пасажерите" в хана било безплатно. На 1 март 1937 г. заработил и хан "Робово". В рекламата в бр. 69 от 4 март се подчертава, че "Ханжилъкът не се плаща".

Реклама в бр. 99 от 30.11.1938 г. предизвестява жителите и гостите на града, че в първия ден от новата 1939 г. ще отвори врати и ханът на Димитър Бакърджиев, който предлагал една нова екстра – електрическо осветление. В същия ден заработил и ханът на Димитър Хр. Манолов (бр. 101 от 6.01.1939 г.). Към него имало ресторант, в който наред с всичко останало се предлагали цариградска скара и старозагорски мастики.

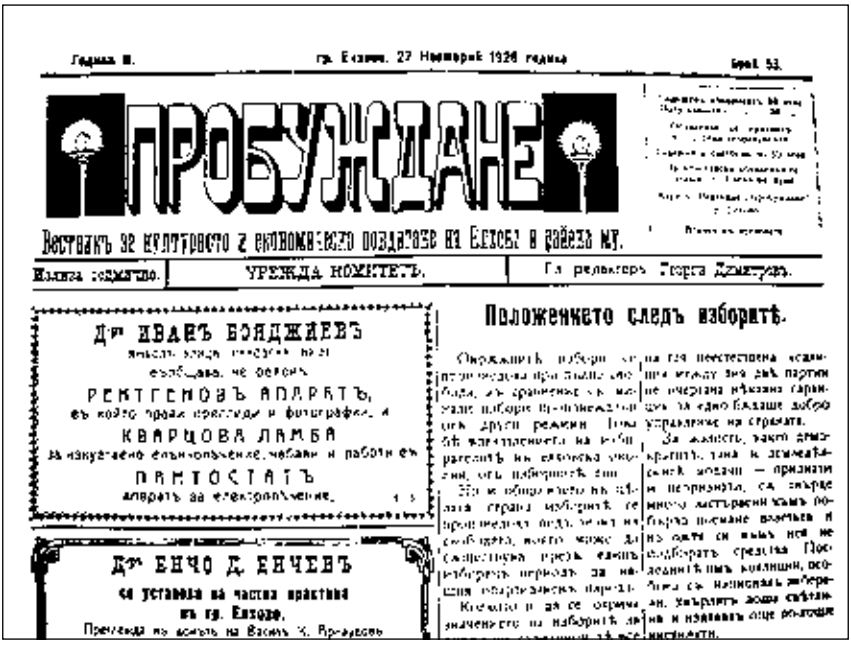
Течението на вестник "Пробуждане" от началото на 40-те години е съвсем бедно откъм рекламни материали. Повече информация ни предоставят блоковете с честитки, публикувани на неговите страници. Т. напр. в бр. 121 от 1 януари 1941 г. честитят новата година на своите настоящи и бъдещи клиенти Иван Ковачев – собственик на машинно-столарска работилница, Михаил Толев – чехлар, вече споменатия в предния период Николай Върбанов – шивачница "Швейцария", Никола Недев – хлебар, Петър Кацаров – бръснарница "Идеал", Иван Тодоров-Чирпанлията – гостилница "Централ", Добри Ничев – ханджия, Тодор Йовчев – собственик на сладкарница и бозаджийница "Радомир" и т. н.

Изложеното дотук, почерпено изцяло от рекламите, публикувани на страниците на местния в. "Пробуждане", ни дава интересна, но

все пак само частична представа за съществуващите в Елхово занаяти през първата половина на XX век. То обаче свидетелства за възможностите, които те предоставят като източник на информация не само за видовете занаяти, за тяхното развитие, за творческите възможности на всеки занаятчия – обущар, кожухар, сладкар, ханджия и т. н. Почти всяка от рекламите посочва местонахождението на съответната работилница, хан, хотел, магазин и др. Това от своя страна спомага да се добие представа също и за архитектурния и благоустройствен облик на селището в разглеждания период.

Бележки

[1] Предадените течения на в. "Пробуждане" са в процес на обработка в документалния архив на Етнографско-археологически музей – Елхово.

Годишъ II. гр. Елхово. 27 Ноември 1926 година Брой 53.

ПРОБУЖДАНЕ

Вестникъ за културното и икономическото повдигане на Елхово и околността му.

Излиза седмично. УРЕДНИЦИ КОМИТЕТЪ. Отг. редакторъ Георги Димитровъ.

Положението следъ изборитѣ.

Д-ръ ИВАНЪ БОЯДЖИЕВЪ

РЕНТГЕНОВЪ АПАРАТЪ,

КВАРЦОВА ЛАМБА

ПАМТОСТАТЪ

Д-ръ ЕНЧО Д. ЕНЧЕВЪ

Обр. 1. в. "Пробуждане"

Обущарница на Милю Колевъ — Елхово.

Съобщавамъ на почитаемитѣ си клиенти и гражданитѣ отъ Елхово и околията, че отворихъ нова обущарска работилница въ зданиѐто на Минчо Янчевъ до праматарницата на Парашкева Стефановъ, кѫдето изработвамъ разни стилове, мѫжки дамски и детски обувки по вкуса на клиентитѣ.

Изпълнявамъ и всѣкакви поправки на обуща.

Цени най-износни.

Посѣтете и ще се увѣрите.

2—3 Съ почит. М. КОЛЕВЪ.

Обр. 2. в. "Пробуждане" – бр. 55 от 28.12.1926 г.

Тодоръ Митковъ и учителките Вѣра Георгиева и Люба Бонджиева.

На 13. сего, следъ божествената литургия се отслужи панахида за загиналитѣ полицейри и молебенъ за здравето на живитѣ. Следъ това се направи манифестация изъ града.

нѣкои следващи съ напълно вни-мание помѣстенитѣ статии въ вестника ни, — отъ елхенския държавенъ агрономъ, г. Б. Костовъ, защото чрезъ тѣхъ се дава нагледенъ примѣръ за подобрение на нашето земледѣлско стопанство.

ВНИМАНИЕ

П. Г., бакали и халваджии въ Елхово и околията!

Заговѣзни идатъ, незабравяйте да посетите НОВАТА ШЕКЕРДЖИЙНИЦА, до обущарницата на Иванъ Петковъ, гдето ще намѣрите разни халви: орѣхова, яка, тахънова и разни бомбони, които се работятъ въ Елхово. Цени изноени.

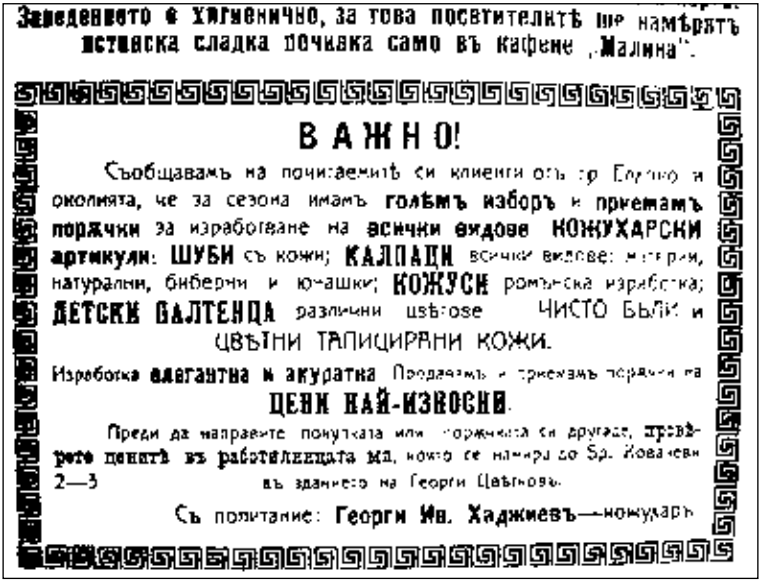
1—3 Съ почит: НЕСИМЪ Я. ЛЕВИ.

Печатница Захарий Василевъ — Елхово № 89 — 1927.

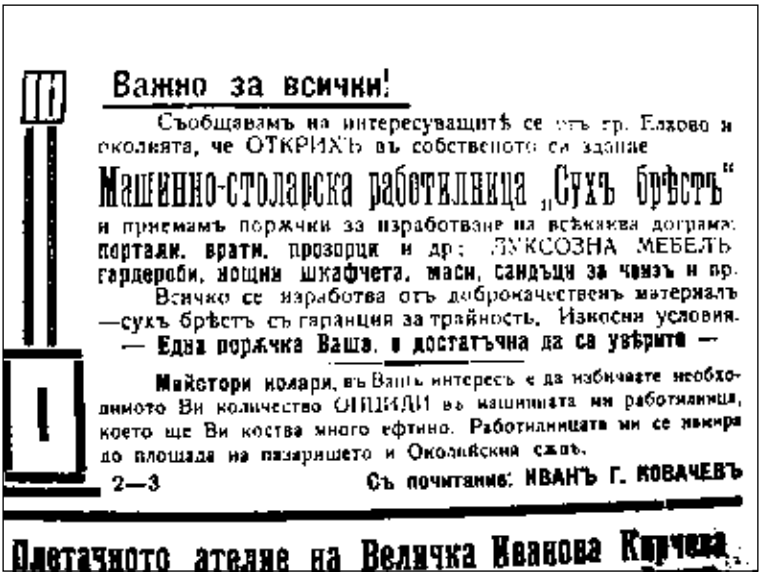
Обр. 3. в. "Пробуждане" – бр. 60 от 28.02.1928 г.

Обр. 4. в. "Пробуждане" – бр. 120 от 25.12.1928 г.

Обр. 5. в. "Пробуждане" – бр. 43 от 23.10.1935 г.

Важно за всички!

Съобщавамъ на интересуващитѣ се отъ гр. Елхово и околията, че ОТКРИХЪ въ собственото си здание

Машинно-столарска работилница „Сухъ брѣстъ"

и приемамъ поржчки за изработване на всѣкаква програма: **портали, врати, прозорци** и др.; ЛУКСОЗНА МЕБЕЛЬ **гардероби, нощни шкафчета, маси, сандъци за чамъ** и пр.

Всичко се изработва отъ доброкачественъ материалъ —сухъ брѣстъ съ гаранция за трайность. Изкосни условия.

— Една поржчка Ваша, е достатъчна да са увѣрите —

Майстори колари, въ Ваша интересъ е да избирате необходимото Ви количество **ОПИЦИ** въ машинната ми работилница, което ще Ви коства много ефтино. Работилницата ми се намира до площада на пазарището и Околийския съдъ.

2—3 **Съ почитание: ИВАНЪ Г. КОВАЧЕВЪ**

Плетачното ателие на Величка Иванова Кручева

Обр. 6. в. "Пробуждане" – бр. 79 от 27.10.1937 г.

Г-ца Калинка Димитрова Колева

и

Г-нъ Димо Колевъ Тодоровъ

се венчаха на 21. II. 1937 год. въ с. Мамарчево, Елховско.

НОВО! **НОВО!**

ХАНЪ РОБОВО

Съобщавамъ на всички, че отъ 1 **мартъ** т. г. наехъ **ХАНЪ поповски** на Янко Николаевъ и че сжщия преименувахъ на

Ханъ „Робово" на Ст. Д. Пазламачевъ

Посетителитѣ ще намерятъ всички удобства за себе си и за добитъка си; добре уредена кухня; **Ханжилъкътъ** не се плаща.

Дим. Игневъ & Ст. Парашкевовъ—Елхово

Обр. 7. в. "Пробуждане" – бр. 69 от 04.03.1937 г.

Обр. 8. в. "Пробуждане" – бр. 97 от 16.10.1938 г.

БОЯДЖИЙСКИТЕ КАТАЛОЗИ ОТ ФОНДА НА АЕК „ЕТЪР" – ГАБРОВО

Румяна Денчева

Изкуството да се боядисват прежди и текстил е много старо в Габровския край. Първоначално са се използвали багрила, извлечени от растения, органични и неорганични вещества, а получаваните цветове са задоволявали нуждите както на домакинствата, така и на малките занаятчийски работилници. Въпреки майсторството и опита на бояджиите обаче, цветовете често не можели да се получат абсолютно еднакви по нюанс и наситеност, не можело да се прецени точно какъв цвят ще се получи след изпирането и изсъхването на материала или тъканта, а и дали точно той е желаният. С тези багрила, за да се получи нужния цвят, трябвали големи количества растения, а и не можели да се боядисват големи количества текстил, което с развитието на промишлеността прави този вид багрене неефективно. Местните бояджии започват да се ориентират към вносните бои. Първоначално се ползвало само индиго, даващо различни нюанси на синия цвят – оттук в Габровско започват да наричат бояджиите *синачи*. На по-късен етап – втората половина на 19 в., навлизат вносните анилинови бои, които през 20-те години започват да се произвеждат и в България.

За първата среща на габровци с химическите бои разказва д-р Константин Вапцов, който освен, че е коректен изследовател на града, знае случката от семейството си, защото е станала с дядо му. *„Много години преди да се освободим дошел в Габрово немец да продава анилинови бои. До тогава бояджиите са работели с растителни бои и кърмъз. Спрял немецът пред Минчо Колев, който седял на прага на дюкяна си и си пушел чибука, и почнал на лош български език да го увещава да му продаде от неговите бои, като час по час повтарял, че с тях може да „вапца камък"! В Габрово вапцам и вапцилка не се*

употребяват и за това този израз направил впечатление. Разбира се бай Минчо не се хванал на немската въдица. Когато после се трупнали около него съседите и го питали какво искал от него „чифутина", бай Минчо казал:

– А бе, само вика „вапци камик, вапци камик". Нищо не можах да му разбера.

От него ден нарекли бай Минчо Вапцата и това презиме се предаде на поколението му."[1]

Макар и трудно, промените в занаята настъпват, като пионери в това са еснафските организации, боядисващи големи количества прежда, шаяк и гайтан. Така майсторите-гайтанджии, които сами си боядисват продукцията, налагат използването на вносните, а покъсно и на произведените в България, химически бои. Един от тези майстори е Недьо Гъдев.

Недьо Христов Гъдев (1909–1993 г.) е притежавал собствени одаи с чаркове и е ползвал в работата си бояджийските каталози, които през 1978, 1979 и 1984 г. предава във фонда на Етъра. През 30-те – 40-те години на XX в. той има фирма, която освен с основната производствена и търговска дейност – гайтанджийство, се занимава и с търговия на бои. От щемпели върху документи се вижда, че първоначално фирмата е съдружническа с брат му Юрдан, но по-късно Недьо е работил сам. От запазените и ползвани в дейността фирмени бланки и пликове за писма, етикети за колетни пратки[2] може да се съди, че предприятието е имало добро финансово положение и деловодство.

След построяването на Етъра през 1964 г., Лазар Донков търси майстори, които да поемат отделните работилници, да възстановят занаятите и обучат нови майстори. Така Недьо Гъдев, вече пенсионер, свързва съдбата си в музея – той е първият майстор в гайтанджийската одая и бояджийската работилница към нея.

Във фонда на АЕК „Етър" се съхраняват 43 бр. каталози[3], от които 3 броя са в два екземпляра. 32 броя са откупени от Недьо Гъдев[4] и 11 бр. Ганчо Недев – бояджия от с. Ловнидол[5]. от От тези каталози 18 са на български фирми, 11 – на немски фирми, 8 – на швейцарски, по 1 на полска, френска и американска фирми. Българските каталози, за разлика от западните, не са на производители на бои, а на те-

хни представители. От тях се вижда, че дистрибуторите ги ползват в основната си дейност, свързана с леката промишленост – камгарни предачници, парно боядисване и тепане и т.н., а представителството е допълнителна такава. Като изключение може да се посочи Дружеството за продажба на германски анилинови бои в София, чиято основна дейност е дистрибуцията.

Каталозите представят текстилните бои за вълна; за вълна, полувълна и памук; за памук, лен и коприна. В някои са посочени рецепти и за багрене на шаяк. Само в един каталог са посочени рецепти за боядисване на лен и коприна и също само един е за боядисване на платове.[6]

По-голямата част от каталозите започват с упътване и рецепти за различните видове бои и технологии, които са на 1, 2 или 3 езика за удобство на клиентите. Може да се забележи, че немските каталози имат упътване само на немски или немски и български, докато швейцарските са 3 езика – немски, френски и английски/италиански. Само един от немските каталози е изцяло на английски език, може би предназначен за пазарите на англоговорящи страни. Българските каталози най-често са само от мостри без упътване и подробни обяснения.

След упътванията следват таблици, в които са посочени процентни съотношения на употреба на боите, технологията на багренето, допълнителни обработки и мостра на цвета, който се получава като краен продукт.

Единичен е случаят, когато след мострите има допълнителна инструкция за начина на избелване на текстила и показалец.[7]

Интерес представляват българските каталози и в частност габровските от тях.

От фирмите, занимаващи се с продажба на бои и боядисване на прежди в Габрово, каталози има на: Петко Гатев – 1 бр, Г. Д. Попов – 2 бр., Стефан Гатев – 6 бр., Хр. Р. Бобчев и синове – 1 бр., Хр. П. Заимов и синове – 2 бр. Последната фирма има запазени каталози и с адреси в страната.

Набива се на очи, че габровските каталози почти изцяло са за вълнени прежди, от което може да се заключи, че градът се е занимавал основно с вълнен текстил, поради което са закупувани и препродавани боите, за които има пазар.

Други български фирми, издаващи каталози, но със седалище извън Габрово, са на Братя Стайнови, която има представителства в Казанлък, София, Пловдив, Русе, Ст. Загора; на Братя Сеченски и Иван Д. Кавалерски – от София.

В някои от каталозите има и реклама на дистрибутора, който, както споменах, се е занимавал основно с производство на прежди и платове. Например на каталог на Братя Сеченски – София, на гърба на първата корица има рекламна листовка за фирмата на брата Сеченски – „*Фабрика за парно боядисване и тепане – с. Бреница; доставка и депозит на всички трайни и изпитани бои за вълна, памук, коприна, лен, кожи и др. Химикали…, цени най-износни. Упътвания и съвети по бояджийството безплатно.*"[8]; „*Стефан Гатев – Габрово. Производство на разни камгарни и щрайхгарни прежди, гайтани, шаеци и др.*"[9] или „*Каталог на камгарни прежди на Фабрика за прежди, трикотажи, гайтани и шуйтажи „Хр. П. Заимов & Синове" Габрово*"[10]

Чуждестранните каталози са както следва:

Германските – на фирмите:

- фабрика Вюлфинг, Дал и Сие А.Д. Бармен, Германия
- И. Г. Фаифениндустри акциенгезелшафт, Франкфурт на Майн.
- Die Farbsioffe fur Wolle. Leopold Casseila & Co. G.m.b.H. Frankfurt a. M. № 3776.
- Actien-Gesellschaft fur aniline-fabrikation. Berlin S.O. Farbungen auf Wollarn
- Billge Farbungen auf Wollgarn. I.G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main
- Farben Handlung. Fabrikslauer. Lahlow F. G. Ges. Gesch
- Midlon-Farbstoffe. Verein fur chemische und metallurgische production. Aussig A. E. 163/36
- Wulfing, Dahl & Co., A.-G. Farbenfabriken. Barmen. Farbungen auf Wolle
- Saure Wollfarbstoffe. Verein fur chemische und metallurgische production. Aussig A. E. 166/36
- The acid dyestuffs. I.G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main

– Substantive Farbstoffe auf Baumwolgarn I. I. G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main.

Швейцарските са на фирмите:

– J. R. Geigi A.-G. Basel (Schweiz)
– Gesellschaft fur Chemische Industrie in Basel (Schweiz) – „СИБА"
– Dyeings on woolen goods. Modern Colours. Ceinturies sur laine en pieces. Colorants a mordant. Farbungen auf Wollstuck. Beizenfarbstoffe. Sandoz.
– Dyeings fast tolight and milling on loose wool. Teintures solides a la lumiere et au foulon sur laine en bourre. Licht-und walkrchte Farbungen auf loser Wolle. Sandoz. Basle Switzerland
– J. R. Geigi A.-G. Basel (Schweiz) Grenzach (Baden). 3. Auflage. Die Wollfarbstoffe
– J. R. Bale (Suisse), Basel
– Sandoz – Базел – Modenuancen auf Wollgarn
– Modenuancen auf Wollgarn. Saurefarbetoffe. Basel.

Френски – Compagnie Nationale de Materes Colorantes et Manufactures de Produits Chimiques du Nord Reunies Etablissements Kuhlmann – Paris Saiont-Denis

Полски – Полски държавни химически заводи „Boruta"

Американски – National Aniline & Chemical Co U. S. A. New York

Вносните каталози са били разпространявани чрез български фирми, част от които можем да посочим благодаление на щемплите, с които са подпечатани. Това са:

За германските каталози – Стоян Гайтанджиев Централа Сливен, клон София; Дружество за продажба на германски анилинови бои София, бул. „Дондуков" 51; Моис А. Семо, София;

За полските – Главно представителство за България инж. Андрей Петков и & брат А. Д., София, ул. „Парчевич" 49;

За американските – „Анилин" АД – София, бул. „Мария Луиза" № 46, тел. 3–25-02 генерален представител за България;

За швейцарските – най-вече Иван Банчев Казанджиев, ул. „Стефан Караджа" 16, София, но има и на Стефан П. Цанев – Сливен, тел. № 171;

За френските – От Алберт и Рубен К[…] София

От горното може да се заключи, че основно бои са се закупували от Германия и Швейцария чрез посредничеството на българските им дистрибутори. Имало е известна профилираност и установени търговски отношения между фирмите-производители и отделните дистрибутор, която се е запазила в годините, ако съдим от количеството налични каталози.

Понеже каталозите не са на български език, за да бъдат ползвани правилно технологиите, може да се предположи, че във фирмите-ползватели на бои, вкл. и в габровските фирми, е имало знаещи съответните езици хора или такива, които са учили на запад. Българските каталози са без упътвания, от което може да се съди, че или майсторите-бояджии са знаели от практика как да ползват боите, или че дистрибуторите са им обяснявали устно технологията, като част от покупката.

Освен официалната информация, каталозите дават и неофициална такава – има различни бележка на дистрибуторите или майсторите-бояджии, напр. *„Означените бои ги имам на склад!"*[11], от която можем да направим извод, че представителите или търговците на бои, макар да ползват каталозите, не поръчват цялата цветова гама, а само отделни десени. На някои от каталозите пред мострите има знаци за поръчка или бележки, кой клиент какво и в какъв цвят иска да му се боядиса – прим. *„Бонкина плат 129 от синьо"* и *„Илена Тодорова Идилева блуза от вишнен № 32 по кафяна"*[12]. В други каталози дистрибуторът, в случая Недьо Гъдев, е отбелязал: *„Това са много добри бои от рода на Supramin…"*[13] и подписа му. В голяма част от каталозите има щемпъл на Недьо и Юрдан Гъдеви или само на Недьо, подписа му, дати или саморъчен надпис „Притежание на Н. Гъдев".

В полиграфско отношение каталозите са съобразени с предполагаемата многократност на прелистването им и са направени от качествена здрава хартия – за упътването, и картон за частта с мострите. Тези, които имат по-малко количество мостри, са оформени като хармоника, а по-големите – като книга, подвързана със стабилна корица. Макар форматът на каталозите да не е еднакъв, фирмите се стараят да имат едни и същи размери и оформление за продуктите си. Малко по-тесни са българските каталози, но въпреки разликите, форматът на всички варира около А4 (297 мм х 210 мм).

Съобщението не претендира за изчерпателност относно бояджийските каталози в България в края на 19 и нач. на 20 в., а само хвърля светлина върху една малка, но интересна част от фонда на АЕК „Етър". То може да послужи на изследователите на бояджийския занаят, развитието на химията и багренето в страната, търговските връзки и др. и да допринесе като фактология за проучванията им.

Бележки

[1] Вапцов, К. Габрово след Освобождението. ТДА-Габрово, ф. 780, оп. 1, а.е. 55, с. 25.

[2] АЕК „Етър" – Габрово, Отдел „Занаяти", Инв. №№ 3037-з – 3039-з.

[3] Пак там, Инв. №№ 96-з – 106-з, 202-з – 214-з, 2396-з – 2405-з, 3020-з – 3026-з.

[4] Пак там, Инв. №№ 202-з – 214-з, 2396-з – 2405-з и 3020-з – 3026-з.

[5] Пак там, Инв. №№ 96-з – 106-з.

[6] Подробна информация за всички каталози е дадена в приложението към съобщението.

[7] АЕК „Етър" – Габрово, Отдел „Занаяти", Инв. № 100-з.

[8] Пак там, Инв. № 103-з.

[9] Пак там, Инв. № 205-з.

[10] Пак там, Инв. № 2403-з.

[11] Пак там, Инв. № 105-з.

[12] Пак там, Инв. № 96-з.

[13] Пак там, Инв. № 2402-з.

Приложение

ОПИС

Бояджийски каталози, съхранявани във фонда на АЕК „Етър”-Габрово

Инв. № 96-з. Мострен картел на вълнени кисели и хромени анилинови бои – 1924. от фабрика Вюлфинг, Дал и Сие А. Д. Бармен, Германия. Разпространяван от Стоян Гайтанджиев Централа Сливен, клон София. Предговор на български и обяснение за технологията. 276 мостри.

Инв. № 97-з. Мострен картел на вълнени кисели и памучни анилин 1924 г. от фабрика Вюлфинг, Дал и Сие А.Д. Балмент, Германия. Разпространяван от Стоян Гайтанджиев Централа Сливен, клон София. Предговор на български и обяснение за технологията. 67 мостри.

Инв. № 98-з. Каталог Бои за вълна, полувълна и памук от И. Г. Фаифениндустри акциенгезелшафт, Франкфурт на Майн. Представител Д-во за продажба на германски анилинови бои София, бул. „Дондуков” 51. Предговор – упътване за боядисване на вълна, полувълна и памук (и шаяк) с различните видове бои и рецепти за тях. Каталогът е на български и немски. 310 мостри. 2 екземпляра.

Инв. № 99-з. Каталог Бои за вълна, полувълна и памук. Дистрибутор – Иван Д. Кавалерски София. Упътвания на български за боядисване на вълна, полувълна и памук – рецепти. 183 мостри – вкл. шаяци.

Инв. № 100-з. Каталог Анилинови бои на Полски държавни химически заводи „Boruta”. Главно предсntавителство за България инж. Андрей Петков и & брат А. Д., София, ул. „Парчевич” 49. Предговор – упътване на български за вълна с технологията за ки-

сели бои, след това – упътване за основни бои; упътване за памучни материали – за субстантивни, директни, основни серни бои, а след това за памук – нафтоелани, кюпови бои; упътване за вълни и платове – хромови бои; за полувълна – бои на смес. 252 мостри. В края на каталога – напътствия за избелване на различните видове текстил.

Инв. № 101-з. Анилинови бои за вълна, памук, полувълна. Дистрибутор „Анилин" АД – София, бул. „Мария Луиза" № 46, тел. 3–25–02 генерален представител за България на National Aniline & Chemical Co U. S. A. New York. Предговор (на български) – общи упътвания за боядисване на вълна и памук. Мостри с описание на грамажа боя за всеки цвят. 79 мостри вълна, 53 – памук, 15 – шаяк, 18 полувълна.

Инв. № 102-з. Каталог за вълнени прежди J. R. Geigi A. – G. Basel (Schweiz). Представител за България Иван Банчев Казанджиев, София, ул. „Стефан Караджа" 16,. Предговор на български – упътване за боядисване и начините за това. 154 мостри. 2 екз.

Инв. № 103-з. Каталог – вълна, коприна, памук, лен на фирмата на Братя Сеченски – София. На гърба на пърната корица – рекламна листовка за фирмата – *„Фабрика за парно боядисване и тепане – с. Бреница; доставка и депозит на всички трайни и изпитани бои за вълна, памук, коприна, лен, кожи и др. Химикали…, цени най-износни. Упътвания и съвети по бояджийството безплатно.*" Предговор – кратко упътване, на последната страница – бележка – *„Мострите в този каталог са боядисани с боите нот фабрика Farbwerke vorm. Meister Lucius & Bruning. Hoechst am Main*." 238 мостри.

Инв. № 104-з. Gesellschaft fur Chemische Industrie in Basel (Schweiz) – „СИБА". Представител за България Иван Н. Казанджиев, София, ул. „Ст. Караджа" № 16 при Централната поща София. Предговор – упътване за боядисване на български. 154 мостри.

Инв. № 105-з. Dyeings on woolen goods. Modern Colours. Ceinturies sur laine en pieces. Colorants a mordant. Farbungen auf Wollstuck. Beizenfarbstoffe. Sandoz. Предговор – упътване на английски, немски и френски, таблици с данни. Бележка с молив, ръкопис, от представителя на фирмата за България (щемпъл Стефан П. Цанев – Сливен, тел. № 171) *„Означените бои ги имам на склад!"* и пред тези мостри – кръстче с червен молив. 101 мостри.

Инв. № 106-з. Dyeings fast tolight and milling on loose wool. Teintures solides a la lumiere et au foulon sur laine en bourre. Licht-und walkrchte Farbungen auf loser Wolle. Sandoz. Basle Switzerland. Предговор – упътване на английски, немски и италиански, таблици с данни. Бележка с молив на ръка от представителят на фирмата за България (щемпъл Стефан П. Цанев – Сливен, тел. № 171). 30 мостри на боядисана неизпредена вълна.

Инв. № 202-з. Картел на Петко Гатев и сие, Габрово. Производители на различни видове камгарни прежди. (предачна фабрика). Картонена хармоника. 202 мостри.

Инв. № 203-з. Картел № 2 на Г. Д. Попов фабрика за вълнени прежди Габрово. (предачна фабрика). Картонена хармоника. 84 мостри. На задната корица отбелязано: „*Продажба чрез Христо К. Конкилев & синове А. Д. Габрово".*

Инв. № 204-з. Картел № 1 на Г. Д. Попов фабрика за вълнени прежди Габрово. (предачна фабрика). Картонена хармоника. 33 мостри. На задната корица отбелязано: „*Продажба чрез Христо К. Конкилев & синове А.Д. Габрово".*

Инв. № 205-з. Каталог за вълнени прежди. Стефан Гатев – Габрово. Производство на разни камгарни и щрайхгарни прежди, гайтани, шаеци и др. С ръкопис на корицата „*1931 гд.*" Преждите се боядисват на парна химическа бояджийна. Картонена хармоника. 100 мостри.

Инв. № 206-з. Каталог за вълнени прежди. Стефан Гатев – Габрово. Производство на разни камгарни и щрайхгарни прежди, гайтани, шаеци и др. С ръкопис на корицата „*1932 год.*" Преждите се боядисват на парна химическа бояджийна. Картонена хармоника. 100 мостри.

Инв. № 207-з. Картел Местни и европейски вълнени прежди на Стефан Гатев, Габрово за сезон 1935–1936 г. 120 бр. мостри. Няма упътване.

Инв. № 208-з. Каталог за вълнени прежди „Сезонни новости 1931–1932" на Братя Стайнови АД Казанлък, София, Пловдив, Русе, Ст. Загора. Картонена тройносгъната дипляна, на която има „аеропланна снимка" на фабриката и 2 страници с 22 мостри на актуалните за сезона цветове. Срещу всяка мостра е изписан номерът ѝ и името на цвета. Изглежда са правени поръчки, защото до някои от мострите с молив са отбелязани кръстчета, хиксове или ъгълчета. 2 екз. от каталога (вторият екземпляр е без мострите и хармониката).

Инв. № 209-з. Каталог на I-ва Софийска камгарна-предачна фабрика за вълнени прежди. Акционерно дружества Хр. П. Заимов & Сие, София. 168 мостри на прежди и 18 на платове. Картонена хармоника.

Инв. № 210-з. Каталог за вълнени прежди на Братя Стайнови. Щемпли на Събирателно дружество Андрей Ив. Ковачев, Габрово. Картонена хармоника. 160 мостри. Има бележки с молив.

Инв. № 211-з. Каталог за вълнени прежди Стефан Гатев – Габрово. Производство на разни камгарни и щрайхгарни прежди, гайтани, шаеци и др. С ръкопис на корицата „1934 гд." Преждите се боядисват на парна химическа бояджийна. Картонена хармоника. 100 мостри.

Инв. № 212-з. Каталог Фабрика за камгарни прежди Хр. Р. Бобчев & Синове Габрово. 100 мостри. Картонена хармоника. Липсва корицата и мострите от 1 до 20.

Инв. № 213-з. Каталог Фабрика за камгарни прежди Хр. Р. Бобчев & Синове Габрово. Камгарна предачница. Картонена хармоника. 60 мостри.

Инв. № 214-з. Каталог за вълнени прежди. Стефан Гатев – Габрово. Преждите се боядисват на парна химическа бояджийна. Картонена хармоника. 100 мостри, от които налични 80; от 1–20 липсват като приложение.

Инв. № 2396-з. Каталог за вълнени платове (1928 г.) J. R. Geigi A. – G. Basel (Schweiz) Grenzach (Baden). 3. Auflage. Die Wollfarbstoffe. Предговор – подробно упътване за работа. За по-оперативно действие книжното тяло е оформено като азбучник с каталожни разделители, а в края има помощни таблици и азбучен показалец на термините. Всяка мостра е с подробно описание и следва таблица за технологията. Щемпъл – Представител за България Иван Банчев Казанджиев, ул. „Стефан Караджа" 16, София. Подпис на Н. Гъдев. Мострите – няколко стотин.

Инв. № 2397-з. Картел на бои за вълнени платове на немски, френски и английски език. J. R. Bale (Suisse), Basel. Към всяка мостра е посочена рецепта. Картонена хармоника. Щемпъл на дистрибутора – „Иван Банчев Казанджиев, ул. Стефан Караджа 14, София, телефон – 2357. 80 мостри.

Инв. № 2398-з. Каталог за вълнени платове Die Farbsioffe fur Wolle. Leopold Casseila & Co. G.m.b.H. Frankfurt a. м. № 3776. Предго-

вор с пространно упътване и описание на технологията и видовете третиране. На титулната страница – щемпли „Братя Юрдан и Недедю Хр. Гъдеви Габрово". 383 мостри.

Инв. № 2399-з. Каталог Actien-Gesellschaft fur aniline-fabrikation. Berlin S. O. Farbungen auf Wollarn. Картонена двустранна хармоника(едната част – сгъване наляво, а втората – надясно). На корицата – упътване за боите. 216 мостри.

Инв. № 2400-з. Каталог за вълна Billge Farbungen auf Wollgarn. I. G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main. За всяка лява страница – за всяка мостра е дадено описание и процентното съотношение на боите, а на дясната – технически и технологични подробности относно всеки нюанс. Щемпъл на дистрибуторите – Братя Сеченски, София, бул. „Сливница" 227. В горния десен ъгъл на авантитулната страница и вляво на последната страница – подпис с черно мастило на Н. Гъдев. 180 мостри.

Инв. № 2401–з. Каталог за вълна на Farben Handlung. Fabrikslauer. Lahlow F. G. Ges. Gesch. Подпис на Н. Гъдев. 88 мостри

Инв. № 2402-з. Каталог за вълна и памук Midlon-Farbstoffe. Verein fur chemische und metallurgische production. Aussig A. E. 163/36. В твърда подвързия подлепена картонена дипляна от 3 страници. На гърба на първата корица има упътване за работа с боите, а над него ръкописно *„Това са много добри бои от рода на Supramin…"* и подписа на Н. Гъдев. Има таблица с технически подробности и указания за номера и процентното съдържание на съставките. 20 мостри.

Инв. № 2403-з. Каталог на камгарни прежди на Фабрика за прежди, трикотажи, гайтани и шуйтажи „Хр. П. Заимов & Синове" Габрово. Картонена дипляна. 50 мостри, от които запазени 30.

Инв. № 2404-з. Каталог на камгарни прежди на Фабрика за прежди, трикотажи, гайтани и шуйтажи „Хр. П. Заимов & Синове" Габрово. Картонена дипляна. 20 мостри. На гърба и част от заглавната страница има ръкописни бележки с молив – изглежда бележки за поръчки, т.к. се виждат имана на фирми, цифри и дати.

Инв. № 2405-з. Картел 1933 г. на Стефан Гатев – Габрово. Производство на разни камгарни и щрайхгарни прежди, гайтани, шаяци и др. Картонена дипляна. 40 мостри.

Инв. № 3020-з. Каталог за вълнени прежди на фирмата Sandoz – Базел – Modenuancen auf Wollgarn с предговор и технически данни на немски, френски и английски език. 233 мостри.

Инв. № 3021-з. Каталог за вълнени прежди на Wulfing, Dahl & Co., A.-G. Farbenfabriken. Barmen. Farbungen auf Wolle. Предговор и рецепти на немски, английски и френски език. 155 мостри.

Инв. № 3022-з. Немски картел Saure Wollfarbstoffe. Verein fur chemische und metallurgische production. Aussig A. E. 166/36. Предговор и рецепти, а при всяка мостра – конкретни технически данни за третирането. Щемпли на Моис А. Семо, София – дистрибутор, а на следващата страници – на Недю Гъдев – Габрово и ръкописна бележка *„Притежател Н. Хр. Гъдев Габрово 28.II. 1937 год."* 152 мостри (плюс модификации, които не са номерирани).

Инв. № 3023-з. Каталог за вълнени бои Modenuancen auf Wollgarn. Saurefarbetoffe. Basel. Предговор и рецепти на 4 езика – немски, френски, английски, италиански. Щемпъл „Представител за България Иван Банчев Казанджиев, ул. Стефан Караджа 1, София, Телефон – 2357". 228 мостри.

Инв. № 3024-з. Каталог за вълнени платове и прежди The acid dyestuffs. I. G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main. Предговор и рецепти на английски език. Няколкостотин мостри и притурка.

Инв. № 3025-з. Каталог за памучни прежди на Substantive Farbstoffe auf Baumwolgarn I. I.G. Farbenindustrie aktiengesellschaft. Frankfurt am Main. Предговор и технически данни на немски език. Дистрибутор – Дружество за продажби на германски и английски бои – София. Ръкописна бележка *„Притежание на Н. Гъдев 13.12.1937 г. Габрово"*. 337 мостри.

Инв. № 3026-з. Каталог на бои за вълна и памук на Compagnie Nationale de Materes Colorantes et Manufactures de Produits Chimiques du Nord Reunies Etablissements Kuhlmann. Paris Saiont-Denis. Щемпъл „Недю Хр. Гъдев, Габрово" на титулната страница и бележка *„френцузки бои"*, а на последната – щемпъл на представителя – „Алберт и Рубен К[…] София 15.12.1937 г.". 69 мостри, от които 27 за памук. Към всяка мостра има технически данни, а срещу отделни цветове – отбелязки и цифри, вероятно за поръчки. В този каталог е прибавена книжка на немски език с технически данни за боядисване, които не са от този каталог.

Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще
том 5

●

Научен ръководител, съставител и редактор:
ст. н.с. д-р Ангел Гоев

●

Формат 60x84/16

Печатни коли 19,75

●

FABER – В. Търново (062) 600 650

www.faber-bg.com